

Jernteppet i nordområdene

**Grenseforholdet mellom Norge og Sovjetunionen i
lys av den kalde krigen på 1960-tallet**

Bjørn Torstein Pedersen

Masteroppgave i historie
Universitetet i Bergen
Det humanistiske fakultet
Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap
Vår 2024

Abstract

This master's thesis examines social, political and military aspects of the border relationship between Norway and the Soviet Union in the 1960s. The Norwegian-Soviet border also marks the border towards the Iron Curtain. Despite the closed nature of the Iron Curtain, several large projects were carried out at the border throughout the 1960s. The cooperation between the Norwegian and Soviet governments experienced a positive and healthy period from the mid-1950s and beyond the 1960s within several areas. Marking of Soviet troops' efforts in the liberation of Northern Norway, a tourist center behind the Iron Curtain, power plant development in Pasvik river and cultural agreement are examples who speaks for a positive direction in the relationship between the states at their common border. The summer of 1965 is used as a turning point for a new foreign policy in the border area, followed by the change of government and the new defense doctrine within NATO.

The master's thesis also examines whether the Norwegian-Soviet border relationship can be explained by the international Cold War situation in the 1960s. As a member of NATO, Norway was an integrated player in the alliance's strategy, which moved toward a low-tension policy after 1962 until the mid-1970s. The new strategy of flexible response is one of the main reasons why this period is categorized as low tension between the blocs. As a result of NATO membership, Norway experienced a different situation at the border. The northern regions receive considerable attention from the NATO alliance, and therefore the military signature is increased significantly during the latter half of the 1960s. This leads to a state of higher tension between Norway and the Soviet Union in the last years of the 1960s, despite the fact that the period is referred to as low tension between East and West. Norway is therefore paradoxically experiencing the opposite of what the Cold War narrative says in the 1960s. At the beginning of the 1960s, there is high tension internationally, which turns to distinctly low tension towards the end of the decade. Norway's border relations with the Soviet Union can be interpreted as the opposite, with low tension at the start of 1960 and significantly higher tension towards the end of the decade.

Forord

Takk til veileder, professor Ines Prodöhl for samvittighetsfull og tett oppfølging under hele prosessen. Den konkrete og presise veiledninga, samt de tydelige tilbakemeldingene har vært av et enestående kaliber. Jeg vil også berømme de andre ansatte på AHKR-instituttet ved Universitetet i Bergen og medstudenter som har lest utkast og kommet med tilbakemeldinger. Timene på kontoret til veileder og sammen med seminar-gruppa har vært både effektive, konstruktive og veldig inspirerende. Hjelpa jeg har fått av alle som jobber ved de ulike arkivene, har også vært i særklasse. All respekt til de som jobber med arkiv.

Takk til arbeidsgiver som har muliggjort master-prosjektet gjennom fortreffelig tilrettelegging. At jeg har fått delta på seminar i arbeidstida, fått innvilga studiedager til skriving og arkivbesøk har vært helt avgjørende for framdrifta.

Sist, men ikke minst, min mor hjemme på Senja fortjener all honnør for sin innsats som korrekturleser og mental støtte underveis, tusen takk.

Bergen, 5. mai 2024

Bjørn T. Pedersen

Forkortelser i tekst og noter:

AMF – Allied Command Europe Mobile Force (brannkorpset)
BRD – Bundesrepublik Deutschland
COMINT – Communications intelligence (sambandsetterretning)
DDR – Deutsche Demokratische Republik
ELINT – Electronic intelligence (innhenting eller kartlegging av elektroniske signaler)
EU – Europeiske Union
FD – Forsvarsdepartementet
FFSV – Forsvarets forsøksstasjon Vardø
GP – Garnisonen i Porsanger
GSV – Garnisonen i Sør-Varanger
IKAF / IKS – Interkommunalt arkiv i Finnmark / Interkommunalt selskap
JD – Justisdepartementet
KNMT – Kongelig Norsk Marine Tordenskiold
MAD – Mutual Assured Destruction
MTB/TKB – Motortorpedobåt/ missiltorpedobåt/ torpedokanonbåt
NUPI – Norsk Utenrikspolitisk Institutt
NATO – North Atlantic Treaty Organization
OEEC - Organization and European Economic Cooperation.
POT – Politiets overvåkingstjeneste
RA – Riksarkivet
SALT – Strategic Arms Limitation Talks/Treaty
SFK – Sjøforsvarets forsyningskommando
SITØ – Statsarkivet i Tromsø
SMK – Statsministerens kontor
SSSR – Samveldet av Sovjetiske Sosialistiske republikker
STANAVFORLANT – Standing Naval Force Atlantic
UD – Utenriksdepartementet
USA – United States of America
UUKK – Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité
UVB – undervannsbåt

Innhold

Tema.....	1
Problemstilling.....	4
Historiografi.....	6
Omtale av kildene.....	15
Metode.....	18
Oppgavens oppbygging.....	18
Kapittel 1: Historisk bakgrunn.....	20
Historisk bakgrunn – Norsk-sovjetisk grense 1826-1945.....	21
Internasjonale linjer og periodisering: 1955 – 1970.....	22
Norsk grensepolitikk.....	26
Sovjetisk syn på grensa.....	30
Historisk bakgrunn - oppsummering.....	32
Kapittel 2: Gerhardsen og Khrusjtsjov – Jubileum, vannkraft og kultur.....	34
Norge og Sovjetunionen – et forhold i utvikling.....	35
Jubileum i Finnmark – et politisk virkemiddel.....	38
Stort prosjekt – vannkraft.....	41
Kultur og turisme – økt trafikk på tvers av grensa.....	43
U-2-hendelsen – kilde til et kjøligere forhold?.....	46
Delkonklusjon.....	47
Kapittel 3: Boris Gleb – et vendepunkt?.....	49
Grenseåpning sommeren 1965 – forarbeidet.....	50
Trusselbildet knytta til grenseåpninga.....	52
Turistsenteret ved Boris Gleb – på besøk bak jernteppet.....	53
Hvorfor stengte Norge grenseåpninga til Boris Gleb?.....	55
Et vendepunkt?.....	59
Kapittel 4: Ny regjering og ny politikk.....	61
Grenseforholdet – en internasjonal parallell.....	62
Newcomb Mott – saken.....	64
Lavspenningspolitikken utfordres.....	69
Økende militær aktivitet, en ny trend.....	73
Kapitteloppsummering.....	76
Kapittel 5: Oppdemminga ved grensa.....	79
Et forsvar i tilpasning under den kalde krigen.....	80
Et relevant sjøforsvar – også i grensetraktene.....	85
Ubåter i Barentshavet.....	91
Orion-fly i grenselandet.....	93
Garnisonen i Sør-Varanger (GSV) og sovjetiske tanks på grensa.....	94
Grenseforholdet etter sommeren 1968.....	97
Kapittelavslutning.....	100
Konklusjon.....	104

Oppsummering av funn.....	104
Noen betraktninger.....	105
Svar på problemstillingene.....	106
Kilder og litteratur	110
Primærkilder.....	110
Sekundærkilder:	113

Tema

Tema for oppgaven er basert på Norge og Sovjetunionens felles grense. Norge delte grense med en av verdens to supermakter i etterkrigstida, Sovjetunionen.¹ Grensestrekninga som skilte de to, skilte også øst fra vest i tiårene etter den andre verdenskrig, i den epoken som har fått merkelappen «den kalde krigen».² De fleste vil være enig i at den kalde krigen oppstod en gang i siste halvdel av 1940-åra, hvor USA og Sovjetunionen stod igjen som to supermakter etter andre verdenskrig.³ Begrepet «den kalde krigen» kom i bruk i 1947.⁴ Perioden fram til Berlinmurens fall i 1989 og til slutt oppløsninga av Sovjetunionen i 1991 er tidsramma for den kalde krigen.⁵ Rivaliseringa og de sterke motsetningene mellom øst og vest, danner det som kan kalles et bipolart verdenssystem hvor to konstellasjoner av stormakter stod mot hverandre, og andre stater måtte underordne seg en av de i verdenspolitikken. Professor i historie, Hallvard Tjelmeland taler for at dette gir den kalde krigens epoke en strukturell fellesnevner, og legitimerer dermed en og samme merkelapp på hele perioden. Denne oppfatninga danner grunnlaget for de aller fleste, inkludert meg selv, som forsker på denne perioden. Det er nettopp derfor det kalles «kald krig», fordi det beskriver en lang periode hvor det aldri kom til direkte frontal konfrontasjon mellom de to største aktørene, USA og Sovjetunionen med sine alliansepartnere.⁶

Den vestlige forsvarsalliansen ble stifta i Washington 4. april 1949. Da ble det vi kjenner som NATO-blokka danna. Tolv opprinnelige medlemsland, pluss fire til som kom etter hvert. Belgia, Canada, Danmark, Frankrike, Island, Italia, Luxemburg, Nederland, Norge, Portugal, Storbritannia og USA. I tillegg kom Hellas og Tyrkia med fra 1952, Vest-Tyskland i 1955 og Spania i 1982. Når det henvises til den vestlige blokka er det disse landene det refereres til i kald krig-sammenheng.⁷ Etter andre verdenskrig ble sovjetiske styrker stående i store deler av Øst-Europa etter de hadde drevet tilbake tyske styrker. At Sovjetunionen beholdt kontrollen i dette store området, ble karakterisert i en berømt tale av Winston Churchill i 1946. Et «jernteppet» hadde senka seg over Øst-Europa fra Stettin i

¹ Jens Petter Nielsen, «Den norsk-russiske grensen av 1826: Norges yngste og Russlands eldste nåværende statsgrense», 4.

² Hallvard Tjelmeland, *Den kalde krigen* (Oslo: Samlaget, 2006), 9.

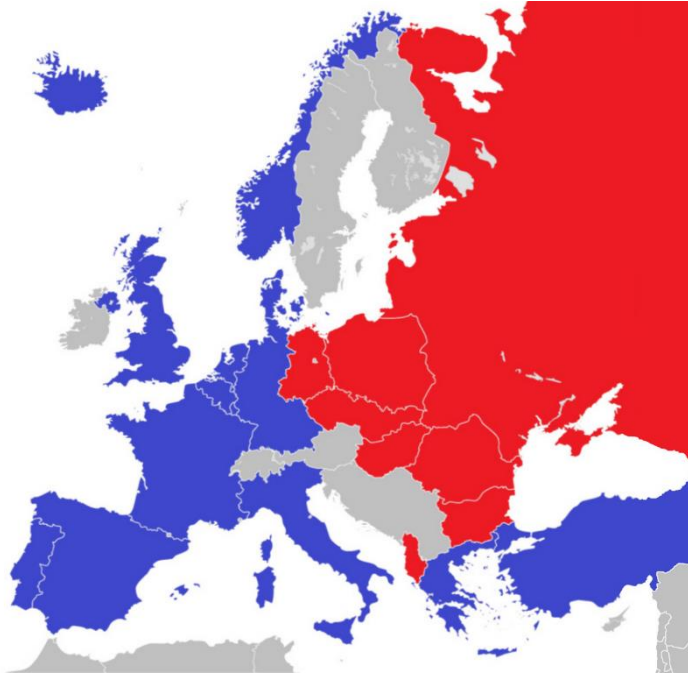
³ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 7.

⁴ Roald Berg, *Norsk utanrikspolitikk etter 1814* (Oslo: Det Norske Samlaget, 2016), 84; Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 9.

⁵ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 7.

⁶ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 9-11.

⁷ Berg, *Norsk utanrikspolitikk etter 1814*, 85.

Bildet illustrerer delingen av Europa hvor det røde området representerer landene bak jernteppet. RickyMnt. Jernteppet. Kart. Lisens: CC BY SA 3.0. <https://snl.no/jernteppet>

Baltikum til Trieste i Adriaterhavet.⁸ Etter Atlanterhavspakten ble stifta i 1949 brukes jernteppet om selve skillet mellom østblokk og vestblokk de neste førti år, som da strekker seg fra Grense Jakobselv i nord til Istanbul i sør.⁹ Norges grense til Sovjetunionen var dermed jernteppets nordligste punkt.¹⁰ Fra 1955 er østblokk bestående av Sovjetunionen, Øst-Tyskland (DDR), Polen, Tsjekkoslovakia, Ungarn, Romania, Bulgaria og Albania.¹¹ Norge var et av få NATO-land som hadde nærkontakt med jernteppets

frontlinje under den kalde krigen. I perioden 1949-52 før Tyrkia ble medlem var Norge eneste NATO-land som grensa direkte til Sovjetunionen.¹² Etter Vest-Tyskland ble innlemma i NATO-alliansen i 1955, formaliserte Sovjetunionen sitt forhold til Øst-Tyskland gjennom etableringa av forsvarsalliansen «Warszawapakten». Dette var Sovjetunionen og landene bak jernteppet sitt motsvar til det vestlige NATO-samarbeidet.¹³

Istedenfor direkte væpna konflikt mellom disse to blokkene, finnes det flere eksempler hvor de støtter hver sin side, i den hensikt å vinne terreng enten politisk, økonomisk, kulturelt eller ideologisk. Drivkraften bak dette handlingsmønsteret fra begge sider er, ifølge noen av de mest sentrale teoriene, ønsket om makt og hegemoni på verdensbasis.¹⁴ Fra 1954 var den rådende NATO-strategien «massiv gjengjeldelse», nemlig å svare et sovjetisk angrep med full kraft og total utslettelse. Fra 1956 ser vi samme tilnærming fra sovjetisk side, etter begge parter var i besittelse av store arsenal av atomvåpen. Våpenkappløpet mellom blokkene

⁸ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 7, 21, 28.

⁹ Berg, *Norsk utanrikspolitikk etter 1814*, 85.

¹⁰ Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 284.

¹¹ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 8, 27-28; Geir Lundestad, *Øst, vest, nord, sør: Hovedlinjer i internasjonal politikk etter 1945*, 7. utgave (Oslo: Universitetsforlaget, 2015), 77, 79. Østerrike var på lik linje med Tyskland delt opp i fire okkupasjonszoner etter andre verdenskrig. Okkupasjonen av Østerrike ble oppheva i 1955 og Sovjetunionen gikk med på å trekke ut sine tropper. Østerrike ble etter dette et nøytralt land.

¹² Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 10.

¹³ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 69-70. Warszawapakten formalisert 14. mai 1955 mellom Albania, Bulgaria, Polen, Romania, Sovjetunionen, Tsjekkoslovakia, Ungarn og Øst-Tyskland.

¹⁴ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 9-11.

kommer særlig til uttrykk i intensiveringa av atomvåpen-produksjonen hos begge parter. Dette er kjent som «terrorbalansen» som lå i bunnen. Altså at begge parter var i stand til å utslette den andre hvis det skulle komme til sammenstøt. Denne balansen mellom blokkene ble toneangivende for hele den kalde krigens epoke.¹⁵ Fra 1967 implementerer NATO den amerikanske strategien «fleksibel respons» som ble innført av Kennedy-administrasjonen mot slutten av John F. Kennedys presidenttid i 1963. Det vil si å gjengjelde et fiendtlig angrep på samme nivå. Dette var ledd i et større engasjement innad i NATO mot balanserte styrkereduksjoner mellom blokkene, basert på strømninger som gikk i retning av oppmykning. Det ble satt søkelys på ulempene med en doktrine som kunne føre til opptrapping istedenfor de-eskalering.¹⁶

Midt mellom øst- og vestblokk, finner vi Norge med sin geografiske lokasjon helt mot nord i Europa. Norge som et av de opprinnelig medlemsland i NATO, befant seg dermed i en posisjon som en småstat med grense til Sovjetunionen som også ble skillet mellom NATO og Warszawapakten med sin 197,7 km lange landegrense.¹⁷ Som nabo til Sovjetunionen etter andre verdenskrig, fikk norske myndigheter og lokalbefolkninga i Øst-Finnmark spennings- og rivaliseringsforholdet som herska mellom USA og Sovjetunionen og deres allierte,¹⁸ veldig tett innpå. I lys av dagens situasjon hvor det pågår krig mellom Russland og nabolandet Ukraina, er oppmerksomheta igjen retta mot Norges grense til Russland. En markant økning i militærutgifter de kommende årene er uttrykk for prioritering av forsvar i en tid med et farligere og mer uforutsigbart Russland.¹⁹

Deres felles grense under den kalde krigen var noe begge parter måtte forholde seg til, og jobbe sammen om. Dette er utgangspunktet for denne oppgaven. Grenseforholdet som disse to partene til sammen skaper er det som skal studeres, fra et norsk perspektiv. Dette er et forhold som har røtter langt tilbake i tid, lenge før grensene ble trukket opp mellom statene. Folkene i nordområdene kan vise til lange tradisjoner for å interagere med hverandre. Store markedsstevner fant sted hvor samer, russere, nordmenn, finner og svensker møttes. Dette la grunnlaget for skipsfart, russehandel og russefisket mellom Murmankysten og Nord-Norgekysten. Senere er handelen mellom russere og nordmenn langs kysten bedre kjent som «pomorhandelen», og er et av de fremste eksemplene på samhandling og gode relasjoner over

¹⁵ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 71.

¹⁶ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 71-72, 102.

¹⁷ Stian Bones og Hallvard Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», i *Naboer i frykt og forventning: Norge og Russland 1917-2014*, bind 2 av *Det asymmetriske naboskap: Norge og Russland 1814-2014*, redigert av Sven G. Holtsmark (Oslo: Pax forlag A/S, 2015), 349.

¹⁸ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 9.

¹⁹ Prop. nr. 87 S (2023-2024), 8.

flere hundre år mellom folkene som levde i nordområdene.²⁰

Oppgaven er beramma til 1960-tallet. Det er flere grunner til det. Perioden fra 1945 til 1965 i Norge er prega av politisk stabilitet med Arbeiderpartiets dominans. Midt på 1960-tallet endrer dette seg, med en borgerlig regjering som tiltrår i 1965.²¹ I tillegg til den politiske omveltninga, er det flere elementer som gjør at grenseforholdet på 1960-tallet skiller seg markant fra den foregående epoken under den kalde krigen. Militær aktivitet, statlige bilaterale samarbeidsprosjekter og ulike initiativ i lokalbefolkningas regi er bestanddeler i spekteret som gjør grenseforholdet på 1960-tallet til noe eget.

Internasjonalt er det endringer på stormakts-arenaen som gjør 1960-tallet enestående i kald krig-sammenheng. Veldig forenkla kan man si at 1950-tallet defineres i stor grad av tanken om massiv gjengjeldelse og sikker utslettelse ved et krigsutbrudd mellom USA og Sovjetunionen med deres alliansepartnere. I løpet av 1960-tallet sluttet det opp om avspenning i større grad, med den nye militærdoktrinen fleksibel respons, først i USA og senere i hele NATO.²² I oktoberdagene i 1962 er spenningsnivået på sitt mest intense under den kalde krigen, hvor et drama utspiller seg på Cuba.²³ På slutten av 1960-tallet er derimot stemninga nokså annerledes, med god tone mellom USA og Sovjetunionen og nedrustningsavtaler på forhandlingsbordet.²⁴ 1960-tallet er dermed innom øyeblikk med særdeles høyspenning i starten, og en stemning prega av lavspenning mot slutten. Med disse inngangsverdiene kan man gå inn på problemstillinga.

Problemstilling

For å starte med en presisering, en grense er en demarkasjonslinje mellom ens eget territorium og nabolandet. Med dette medfølger en tydelig demonstrasjon av nasjonal suverenitet og ukrenkelighet. Oppgaven vil ta utgangspunkt i den norsk-sovjetiske grensa som ble trukket opp i 1826.²⁵ Det betyr at grenseforholdet i denne sammenheng vil innbefatte det bilaterale forholdet mellom Norge og Sovjetunionen i området hvor denne statsgrensa befinner seg.

²⁰ Jens Petter Nielsen og Gunnar Opeide, «Forord» og Einar Niemi, «Norge og Russland i nord- naboer gjennom tusen år. Et fugleperspektiv» i *Den menneskelige dimensjon i nordområdene: rapport fra symposiet «Norsk-russiske forbindelser ca 1814-1917, historie og kultur»: Universitetet i Tromsø 6.-8. november 1992*, redigert av Jens Petter Nielsen og Gunnar Opeide (Arkhangelsk: Pomoruniversitets forlag, 1994), 3, 18.

²¹ Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 8.

²² Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 128-129.

²³ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 80.

²⁴ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 92.

²⁵ Jens Petter Nielsen, «Den norsk-russiske grensen av 1826: Norges yngste og Russlands eldste nåværende statsgrense», 3.

Grenseforhold til Sverige og Finland, som Norge også grenser mot, blir ikke berørt i denne oppgaven. I utarbeiding av problemstilling, er det to elementer som jeg ønsker å få fram.

Det første handler om hvordan det bilaterale grenseforholdet utvikler seg gjennom 1960-tallet, innafor områder som kan sies å utgjøre komponenter i et helhetlig grenseforhold. Grensa befinner seg i det nordligste avsnittet på kontinentet, og når det er snakk om «nordområdene», støtter jeg meg på Jens Petter Nielsen sin mest konkrete tolkning av begrepet. Nordområdene betegner landområdene i grenseområdet mellom Norge og Sovjetunionen, samt havterritoriene nordfor og anvendes særlig i sikkerhetspolitisk sammenheng.²⁶ Med «grenseforhold» mener jeg områder som sammenfaller med Einar Niemi sin framstilling av den norsk-sovjetiske grensa under den kalde krigen. Den består av mellommenneskelige relasjoner, kulturutveksling, turisme og næringslivssamarbeid på selve grensa og i tilstøtende områder.²⁷ I tillegg vil jeg inkludere det politiske aspektet og den militære faktoren i analyser av grenseforholdet. Med mitt kildemateriale kan jeg avdekke det norske perspektivet. Jeg vil derfor se på lokale samfunnsforhold i grenseområdet, grensepolitikken fra sentralt hold og hvordan den militære aktiviteten påvirker grenseforholdet. Grenseforholdet har dermed en lokal, en nasjonal og en internasjonal dimensjon. Folket og lokale styresmakter som bor og lever i de grensenære områder vil typisk utgjøre den lokale dimensjonen. Grenseoverenskomster, opprettelse av grensekommissariatet, turistsamarbeid og kraftverkutbygging i Pasvikelva er en forlengelse av sentrale myndigheters politikk, og har en nasjonal og bilateral dimensjon. Og sist, den militære faktoren som manifesterer seg i jernteppets umiddelbare nærhet, kan sies å være av en internasjonal dimensjon. Norges sikkerhetspolitikk og tilknytning til NATO-alliansen er eksempel på dette.

Når det gjelder den geografiske avgrensinga, vil grenseforholdet i dette arbeidet dreie seg om landegrensa og omfavner ikke grenseaspektet til havs. Hverken spørsmål omkring delelinja mellom Norge og Sovjetunionen i Barentshavet, fiskerigrenser eller andre økonomiske linjer i havet mellom Norge og Sovjetunionen, blir behandla i denne oppgaven. I tillegg til landegrensa, er grensa i luftrommet den samme som på bakken. Dette har betydning i forbindelse med militær aktivitet som påvirker grenseforholdet. Naboskapet til Sovjetunionen på Svalbard og spørsmål eller tvister knytta til suvereniteten på øygruppa

²⁶ Jens Petter Nielsen, «Nord-Norge som forbilde. Praktisk-politisk komparasjon i russisk nordområdepolitikk ca. 1855-1917.», i *Den menneskelige dimensjon i nordområdene: rapport fra symposiet «Norsk-russiske forbindelser ca 1814-1917, historie og kultur»*: Universitetet i Tromsø 6.-8. november 1992, redigert av Jens Petter Nielsen og Gunnar Opeide (Arkhangelisk: Pomoruniversitets forlag, 1994), 266.

²⁷ Einar Niemi, «Norge og Russland i nord- naboer gjennom tusen år. Et fugleperspektiv» i *Den menneskelige dimensjon i nordområdene: rapport fra symposiet «Norsk-russiske forbindelser ca 1814-1917, historie og kultur»*: Universitetet i Tromsø 6.-8. november 1992, redigert av Jens Petter Nielsen og Gunnar Opeide, (Arkhangelisk: Pomoruniversitets forlag, 1994), 22-23.

inngår heller ikke som en del av grenseforholdet i denne oppgaven. Første del av problemstillinga kan sammenfattes på følgende måte:

1. Fra et norsk perspektiv, hvordan utvikler det norsk-sovjetiske grenseforholdet seg gjennom 1960-tallet innafor sivile, politiske og militære felt?

Det andre elementet jeg vil undersøke, er hvorvidt det bilaterale grenseforholdet kan sies å følge eller avvike fra den internasjonale retninga i perioden. For å gjøre dette må jeg kartlegge hvordan spenningsnivået i det bipolare verdenssystemet foreligger på 1960-tallet, for å si om grenseforholdet følger i samme bane. Andre del av problemstillinga blir da:

2. Følger det bilaterale grenseforholdet det internasjonale spenningsnivået til den kalde krigen på 1960-tallet?

Historiografi

Sekundærlitteraturen som har relevans for store deler av oppgaven inngår i denne oversikten, mens den litteraturen som er relevant for et spesifikt tema omtales innledningsvis i det aktuelle kapittelet. Den eksisterende forskningslitteraturen som er relevant for min problemstilling, kan grovt sett deles i tre deler. Den første delen foregriper den internasjonale situasjonen, altså den kalde krigen i et globalt og europeisk perspektiv på 1960-tallet. Den andre delen omhandler Norge under den kalde krigen og naboskapet til Sovjetunionen. I litteraturen som foregriper Norge under den kalde krigen inngår ofte Sovjetunionen som en integrert aktør i resonnementene. Den siste delen går på selve grenseforholdet, og består i stor grad av hoved- og masteroppgaver som har fordypet seg i ulike grenseaspekter.

Den første kategorien av eksisterende forskning handler om den internasjonale situasjonen, den kalde krigen fra i et globalt og europeisk perspektiv på 1960-tallet. Her finnes det et rikholdig utvalg forskningslitteratur. I den internasjonale forskninga på den kalde krigen ser vi typisk tre skoleretninger. Den første, tradisjonelistene, forklarer Sovjetunionens politikk som grunnleggende ekspansjonistisk i lys av den kommunistiske ideologi og legger mye av forklaringa på Sovjetunionen som den aktive part i oppkomsten av den kalde krigen. Tradisjonelistene dominerte særlig fram til midt på 1960-tallet. Deretter setter den andre grupperinga inn, revisjonistene, som gjør seg gjeldende fram til utpå 1970-tallet. Hos revisjonistene settes USAs økonomiske interesser i Europa i framsetet, og deres iver etter å demme opp og forsvare kapitalismen som samfunnssystem. USA sitt ønske om hegemoni i

Øst-Europa i den hensikt å frarøve Sovjetunionen deres buffersone er et av motivene hos de revisjonistiske historikerne.

Den siste retninga, postrevisjonistene, avløser revisjonistene fra 1970- og 80-tallet. De vektlegger ideologi i likhet med tradisjonelistene, men ser også at mekanismer av gjensidig vekselvirkning mellom de amerikanske og sovjetiske initiativene driver fram utviklinga. Denne retninga er særlig utbredt i tida etter sammenbruddet av den kalde krigen, fordi forskninga kan se begge sider av saken i større grad ved hjelp av tilgangen på kilder som ble tilgjengelig etter jernteppets fall.²⁸ Forskninga på kald krig har gjennomgått flere faser ettersom tida har gått og kildegrunnlaget har blitt bredere og mer tilgjengelig. I dag vil de fleste kald krig-forskere havne i kategorien post-revisjonister, som ser en vekselvirkning mellom de amerikanske og sovjetiske interessene som spilte inn på den tidlige utviklinga av kald krig-systemet.

Hallvard Tjelmeland og Geir Lundestad har produsert anerkjent forskning på norsk som er basert på kildegrunnlaget som ble tilgjengelig etter den kalde krigens sammenbrudd. Litteraturen tar ofte utgangspunkt i hendelser som gjør det mulig å tidfeste perioder som karakteriseres av et gitt spenningsnivå. Jeg har søkt å finne holdepunkter for å periodisere 1960-tallet ut fra høyt eller lavt spenningsnivå mellom blokkene på verdensbasis. Tjelmeland og Lundestad danner grunnlaget for analysen av grenseforholdet sett opp mot den internasjonale kald krig-situasjonen.

Hallvard Tjelmeland sin utgivelse fra 2006: *Den kalde krigen* er det første verket jeg vil trekke fram. Dette inngår som et av oversiktsverkene over den kalde krigen fra et globalt perspektiv. Tjelmeland peker på en friere flyt av kilder på 1990-tallet som har aktualisert kaldkrigstudium på nytt. Verket gir en oversikt over relevante tema og tenkemåter, og får fram hvordan oppfatningene og fagdiskusjonene har endra seg i lys av samtida og den fornya kildetilgangen. Tjelmeland bruker forskninga fra de siste 10-15 år som er basert på åpninga av arkiv fra Øst-Europa og nedgraderte kilder fra andre land som tidligere var utilgjengelig.²⁹ Tjelmeland framstiller teoretiske perspektiv og historiefaglige posisjoner som danner forutsetningene for min kald krig-forskning.³⁰ Denne innføringa i internasjonal kald krig-situasjon kartlegger hvordan spenningsnivået utvikler seg mellom øst og vest i løpet av 1960-tallet. Spennings-utviklinga på 1960-tallet er helt sentralt for å kunne si om grenseforholdet

²⁸ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 29, 36, 41, 57; Lundestad, *Øst, vest, nord, sør*, 19; Nielsen, «Mikhail Gorbatsjov og Russlands historie», 154; Oddbjørn Melle, *Supermakter og kald krig-arenaer: Vestens globale hegemoni i møte med kommunisme, nasjonalisme og islamisme* (Oslo: Abstrakt forlag, 2008), 172.

²⁹ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 7.

³⁰ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 9, 16-17, 29, 36, 41, 57.

følger samme mønster. Forskninga til Tjelmeland er veldig anvendelig fordi det tas utgangspunkt i hendelser som får fram grunnlaget for en periodisering.³¹ Dette gir en god oversikt over viktige holdepunkter i kald krig-dynamikken på 1960-tallet.

For å supplere Tjelmelands framstilling og få en dypere forståelse av det internasjonale spenningsmønsteret på 1960-tallet, er Geir Lundestad med sitt oversiktsverk fra 2015: *Øst, vest, nord, sør* veldig pålitelig og relevant. Lundestad drøfter hvordan hovedretninga i perioden 1962-1975 kan kjennetegnes med avspenning, selv om det pågikk mange konflikter på verdensbasis. Lundestad legger fram argumentene som gjør det gunstig å se på avspenning som et europeisk fenomen i perioden.³² Hvordan den bipolare verdensorden setter premissene for internasjonale relasjoner er noe som går igjen hos Tjelmeland og Lundestad. Dette underbygger premisset om at den kalde krigen representerer én lang epoke hvor verdenssamfunnet måtte orientere seg inn under en av de to blokkene.³³ Begge vektlegger mange av de samme begivenhetene som bidrar til å definere 1960-tallets spenningssyklus.³⁴ Sammen danner Lundestad og Tjelmeland grunnlaget for mine analyser om hvorvidt grenseforholdet følger det internasjonale spenningsnivået.

For å gå over til Norge under den kalde krigen, finnes det omfattende litteratur på området og 1960-tallet vies mye oppmerksomhet. Både oversiktsverk, doktorgradsavhandlinger og masteroppgaver har Norge under den kalde krigen som tema, med forskjellige innfallsvinkler. Rolf Tamnes, Kjetil Skogrand, Stian Bones og Roald Berg er forfattere av sentrale og anerkjente publikasjoner som får fram det norske perspektivet under den kalde krigen. Det som går igjen og er overførbart til det norsk-sovjetiske grenseforholdet, er Norges vestlige orientering i lys av NATO-medlemskapet og hvordan dette kombineres med naboland og felles grense med Sovjetunionen. Norges rolle som naboland og medlem av en stor forsvarsallianse, er toneangivende i den eksisterende forskninga når sikkerhetspolitiske og militære spørsmål tas opp. NATOs endring av militær grundoktrine på 1960-tallet som medfører en dreining av oppmerksomheta mot nordområdene, er holdepunkter i litteraturen som også er relevant for grenseforholdet. Selve grenseforholdet står sjeldent i sentrum for analysene i oversiktsverkene, men flere temaer har indirekte med grensa og området rundt å gjøre.

Rolf Tamnes sitt 6. bind i *Norges utenrikspolitiske historie, Oljealder: 1965-1995* fra 1997 er et sentralt verk innen kald krig-forskning, og gir en grundig innføring i Norges

³¹ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 9-10, 29-37, 50-52, 91-92.

³² Lundestad, *Øst, vest, nord, sør*, 77, 81-83, 88, 91-93, 101.

³³ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 11; Lundestad, *Øst, vest, nord, sør*, 14-15.

³⁴ Lundestad, *Øst, vest, nord, sør*, 77-82; Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 9-10, 29-37, 50-52, 91-92.

forståelseshorisont og handlingsmønster under den kalde krigen. Tamnes' vektlegging av Norge i skyggen av den røde supermakt gir de store linjene gjennom 1960-tallet knytta til Norges naboskap med Sovjetunionen.³⁵ Sentrale teorier og begreper som er styrende for den gjeldende politikken, bidrar til å belyse hvordan deler av grenseforholdet utvikler seg gjennom 1960-tallet. Det mest sentrale er knytta til Norges balansegang mellom avskrekking og beroligelse overfor Sovjetunionen, samt integrasjonen og avskjerming mot NATO. Her har Tamnes sammen med Johan Jørgen Holst utvikla et velkjent begrepsapparat for å beskrive Norges tilpasning under den kalde krigen. Norges selvpålagte restriksjoner som hadde til hensikt å holde NATO på en armlengdes avstand for å unngå provokasjon av Sovjetunionen spiller en vital rolle i denne logikken.³⁶ Dette er resonnementer som belyser politiske og militære sider av grenseforholdet. I tillegg har Tamnes så vidt vært innom åpninga av turistsenteret på grensa i 1965, som er et statlig bilateralt samarbeid mynta på det sivile samfunnet.³⁷ Når det gjelder vendepunktet i norsk politikk på midten av 1960-tallet, anerkjenner Tamnes at et generasjonsskifte starta med det borgerlige regjeringsskiftet i 1965.³⁸ Tamnes er derimot forsiktig i sine antydninger om 1965 som et dyptgripende vendepunkt. Stenginga av turistsenteret ved Boris Gleb blir ikke anvendt som et innslagspunkt for å tidfeste en endring i norsk politikk, noe jeg ønsker å tilføre forskninga.

Et anna stort samleverk fra 2004 utfyller det nasjonale perspektivet. Kjetil Skogrand er forfatter av det 4. bindet *Alliert i krig og fred: 1940-1970* i serien om *Norsk forsvarshistorie*. Formålet med bindet er å sammenfatte Forsvarets betydning i et bredt samfunnsperspektiv i perioden.³⁹ Skogrand og Tamnes utfyller hverandre på temaer som har betydning for grenseforholdet, som Sovjetunionens aktivitet på Kolahalvøya, Norges overvåkings- og etterretningsvirksomhet og praktisering av de grensenære selvpålagte restriksjonene.⁴⁰ De har også med hvordan NATOs forsvarsdoktrine endrer seg på 1960-tallet og oppmerksomheta rettes mot nordområdene. Oppskaleringa av det sjømilitære nærværet på nordflanken som et ledd i forsvaret av alliansens flanker er også behandla i begge forskning.⁴¹

Stian Bones skrev sin doktoravhandling i 2007: *I oppdemningspolitikkenes grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*. Nord-Norge brukes som utgangspunkt for Bones sitt

³⁵ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 25-51.

³⁶ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 23, 100; Holst, *Analyse*, bind 1, *Norsk sikkerhetspolitikk i strategisk perspektiv*, 31-36, 68-70.

³⁷ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 50.

³⁸ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 17.

³⁹ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 9.

⁴⁰ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 187-199, 216-219; Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 33-34, 100-130.

⁴¹ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 184-186; Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 77-89.

arbeid mye på grunn av landsdelens lokalisering som grenseland mellom øst og vest. Småstatsrealisme er en teori som favner om situasjonen som Norge befant seg i under den kalde krigen.⁴² Bones sine resonnement er sammenfallende med Rolf Tamnes og Kjetil Skogrand sin forskning, for eksempel de spesifikke restriksjonene som har geografisk nedslagsfelt i grenseområdet og politikken bak beroligelse-tankegangen overfor Sovjetunionen.⁴³ Turistsenteret ved Boris Gleb har Bones, i likhet med Tamnes omtalt i korte oppsummerende ordlag.⁴⁴ Einar Gerhardsen som brobygger og Arbeiderpartiets rolle i etterkrigstida er områder som Bones har gått i dybden på.⁴⁵ Det er flere elementer i Bones sin avhandling som jeg kan bruke for å analysere utviklinga i grenseforholdet, både politisk og militært. Gerhardsens rolle i første halvdel av 1960-tallet og hvordan småstaten Norge som naboland til Sovjetunionen var forkjemper for dialog og tettere bånd sier noe om det politiske klimaet. Grunnlaget for mange av de statlige og sivile samarbeidsprosjektene i grensetraktene kan spores tilbake til dette samarbeidsklimaet.⁴⁶ På det militære feltet, bidrar Bones med visualisering av militariseringa gjennom NATOs forsvarsstrategi for nordområdene og asymmetrien i maktforholdet mellom Norge og Sovjetunionen.⁴⁷

Det som ikke er like tydelig kommunisert i de nevnte verkene til Tamnes, Skogrand og Bones, er hvordan Forsvarets avtrykk på land, i lufta og til sjøs i grenseområdene inngår i det pågående våpenkappløpet mellom blokkene. Når det snakkes om våpenkappløp, har det en tendens til å angå atomvåpen med dertilhørende leveringsmetoder i stor grad, og mindre den konvensjonelle opprustninga i områder hvor atomvåpen ikke var en del av grunnutrustninga. Jeg vil bruke dette utgangspunktet for å vise hvordan militære aktiviteter ved grensa kan forstås som en del av våpenkappløpet mellom blokkene, deriblant Marinens oppgraderinger og økende tilstedeværelse i grenseområdene på 1960-tallet.

Det siste oversiktsverket jeg vil trekke fram som går på det norske perspektivet, er Roald Bergs framstilling av *Norsk utenrikspolitikk etter 1814*, som ble utgitt i 2016. Berg tar opp tematikken rundt kontinuitet eller brudd i Norges relasjoner med fremmede stater de siste to hundre år.⁴⁸ Berg har i tillegg forska på forholdet mellom de skandinaviske statene som

⁴² Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 17-18.

⁴³ Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 18-20, 128-132; Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikkens historie*, 100-130; Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 187-199.

⁴⁴ Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 205; Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikkens historie*, 50.

⁴⁵ Bones, «Med viten og vilje», 276-282.

⁴⁶ Bones, «Med viten og vilje», 276; Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*: 204.

⁴⁷ Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 110-114, 178-182.

⁴⁸ Berg, *Norsk utanrikspolitikk etter 1814*, 7.

danner et lavspenningsområde. Perspektivet på en nordisk balanse utfyller Bones sin teori om småstatsrealismen som er overførbart til Norges situasjon under den kalde krigen.⁴⁹ Dette er anvendelig for meg når grenseforholdet skal settes inn i en internasjonal kontekst. Berg synliggjør i *Norsk utenrikspolitikk etter 1814* hvilke mekanismer som utløser handlingsmønsteret på begge sider av grensa i nordområdene. Sovjetunionens Nordflåte og NATOs fokus mot det nordlige avsnittet på 1960-tallet er helt i kjernen av faktorer som påvirker grenseforholdet.⁵⁰

Så langt har viktige oversiktsverker som er skrevet av historikere og professorer innafor fagfeltet blitt omtalt. Jeg vil nå gå over på hovedoppgaver og masteroppgaver som tar for seg spesifikke områder av grenseforholdet. Det sovjetiske perspektivet på hendelser i grenseområdet kommer fram ved flere anledninger hos Tamnes, Skogrand, Bones, og Tjelmeland.⁵¹ I et grenseforhold hvor den militære aktiviteten spiller en markant rolle, er de sovjetiske oppfatningene og reaksjonene på den norske politikken en viktig bestanddel i dynamikken til grenseforholdet. For å utfylle dette feltet er Torleiv Harstad sin hovedoppgave fra 1989 veldig nyttig. «Sovjetiske reaksjoner på norsk atom- og basepolitikk 1958-1968» er en grundig analyse av flere forhold som viser den sovjetiske oppfatninga og forståelsen av saker i grenseområdet. Vesttyske stridskrefter i Finnmark og tett opp mot grensa, nedskytinga av spionflyet U-2 i 1960, øvelsesaktiviteten i Nord-Norge og styrkedemonstrasjonen i 1968 er aspekter som er tett sammenkoble med grenseforholdet på 1960-tallet.⁵² De sovjetiske reaksjonene bidrar til å sette sitt preg på klimaet mellom partene. Harstad har brukt åpne sovjetiske kilder for å belyse motivene bak det sovjetiske handlingsmønsteret i forbindelse med disse hendelsene på 1960-tallet.

Videre vil jeg nevne Tor Gisle Lorentzen sin masteroppgave fra 2011: «Styrkedemonstrasjonen i 1968». Denne oppgaven har hovedfokus på Sovjetunionens styrkedemonstrasjon av militære kapasiteter tett opp mot den norske grensa i junidagene i 1968. Kapittelet «Sikkerhetspolitikken før episoden» tar for seg utviklinga før 1968, hvor militære doktriner er i endring og økt militær aktivitet i Finnmark finner sted.⁵³ Norges sikkerhetspolitiske retning fram til 1965 er et sentralt tema her, som sier noe om det politiske

⁴⁹ Berg, «The Nineteenth Century Norwegian-Swedish Border», 91-100; Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 17-18.

⁵⁰ Berg, *Norsk utenrikspolitikk etter 1814*, 84-105.

⁵¹ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 23-27, 36; Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 21-22, 43-44, 46; Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 10, 110, 131, 186, 195-196; Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 22, 41, 68-73, 82-88.

⁵² Harstad, «Fra Paris til Boris Gleb», 20-29, 33-36, 48-53, 175, 190-192, 195-200.

⁵³ Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 20-28.

klimaet som muliggjorde flere initiativer ved grensa. Kapittelet har tett dialog med Tamnes, Skogrand, Bones og Tjelmeland om dette temaet.⁵⁴ Lorentzen sitt resonnement omkring et mulig vendepunkt i den sikkerhetspolitiske utviklinga i Norge på midten av 1960-tallet,⁵⁵ er noe jeg vil utfylle med min analyse av et mulig vendepunkt. Styrkedemonstrasjonen i 1968 er et av temaene jeg tar opp i kapittelet som drøfter hvordan den militære utviklinga påvirker grenseforholdet. Lorentzen har kartlagt direkte militærpolitiske konsekvenser i grenseområdene etter Sovjetunionens truende framferd i 1968.⁵⁶ Lorentzen har også kommentert hvordan 1968-episoden passer inn i kald krig-dynamikken.⁵⁷ Dette er inngangsverdier som jeg vil bygge videre på i min analyse om grenseforholdet følger det internasjonale spenningsnivået i siste halvdel av 1960-tallet. Lorentzen sin oppgave har 1968 som ankerpunkt, men jeg skal se på grenseforholdet gjennom hele 1960-tallet i en videre forstand. Det er hovedforskjellen mellom min og Lorentzen sin oppgave.

I tillegg til politiske og militære perspektiv, inkluderer jeg i min oppgave komponenter fra den sivile sektoren og bilaterale samarbeid for å danne et dekkende bilde av grenseforholdet. For å belyse disse momentene, finnes det to hovedoppgaver og en masteroppgave som går i dybden på hvert sitt område. Sammen med Harstad sin hovedoppgave og Lorentzen sin masteroppgave, er disse arbeidene relevante i flere deler av oppgaven for å belyse grenseforholdets tilstand gjennom 1960-tallet, samt for å drøfte om utviklinga i grenseforholdet harmonerer med utviklinga ellers under den kalde krigen.

Norunn Heger sin masteroppgave: «Mer enn en diplomat? Grensekommisærens rolle 1947-2002» fra 2015 betrakter grensekommisærens arbeidsoppgaver, og hvordan den kalde krigen og norske myndigheters utenrikspolitikk påvirker hans arbeid. Heger har tolka grensekommisærens produktive år fra midten av 1950-tallet som et resultat av internasjonal oppmykning og «tøvær» mellom blokkene.⁵⁸ Dette er midt i kjernen av min problemstilling, og kaster lys over myndighetenes politikk i grenseområdet. Grensekommisærtjenesten er eksempel på et statlig organ som er norske myndigheters forlengede arm og det praktiserende ledd i dialogen med sin sovjetiske motpart. Grensekommisariatet var underlagt Justisdepartementet og hadde ansvar for å overholde grenseoverenskomsten ved landegrensa til Sovjetunionen, med bistand til grensevakhthold fra Forsvaret. Spesielt kapittelet «1955-175:

⁵⁴ Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 20-30. Lorentzen henviser blant anna til: Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikkens historie*, 75; Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 161, 169; Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 128, 179, 207; Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 9-10.

⁵⁵ Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 31-32.

⁵⁶ Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 104-105.

⁵⁷ Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 102, 108.

⁵⁸ Heger, «Mer enn en diplomat?», 59.

En åpnere grense» er viktig for mitt arbeid fordi det viser hvordan grensekommisærerne på begge sider samarbeider om flere saker gjennom 1960-tallet.⁵⁹ Videre er økningen i personelltrafikken på tvers av grensa, felt som Heger belyser i sin oppgave. Utbygginga av vannkraft i Pasvikelva, turistsenteret i Boris Gleb og øvrig turisttrafikk er medvirkende i denne sammenheng.⁶⁰ Heger sitt arbeid viser at grensekommisæren er en nøkkelperson som hadde befatning med det meste som foregikk av aktivitet på og ved grensa på land, som gjenspeiler den norske grensepolitikken.

Et arbeid som viser en sivil og frivillig dimensjon ved grensa, er Ingunn Rotihaug sin hovedoppgave fra 1998: «For fred og vennskap mellom folkene»: Sambandet Norge-Sovjetunionen 1945-70». Sambandet Norge-Sovjetunionen var en interesseorganisasjon hvor ildsjeler på begge sider av grensa jobba for initiativ som kunne øke kontakten mellom folkene i Norge og Sovjetunionen og knytte de tettere sammen.⁶¹ Rotihaug har forsøkt å danne et så dekkende bilde som mulig over aktiviteten og utviklinga i Sambandet Norge-Sovjetunionen mellom 1945 og 1970, hvor økningen i kulturell utveksling, delegasjonsreiser, konferanser og turistsenteret ved Boris Gleb er noe av kjerneaktiviteten til interesseorganisasjonen.⁶² Rotihaug får fram opphavet til turistsenteret ved Boris Gleb, og hvordan det starta som et sivilt initiativ og gikk over til å bli et prøveprosjekt i statlig regi på selve grensa. Hvordan dette senteret blir brukt som et politisk verktøy av begge staters myndigheter er også noe Rotihaug har kommentert.⁶³ Denne oppgaven får fram hvordan den sovjetvennlige atmosfæren som eksisterte blant norske medlemmer endra seg i 1968 da Sovjetunionen invaderte Tsjekkoslovakia.⁶⁴ Dette har relevans for min problemstilling, fordi Sambandet Norge-Sovjetunionen hadde ei særskilt stilling i grenseforholdet på 1960-tallet, noe som endra seg betydelig etter Sovjetunionens innmarsj i Tsjekkoslovakia.

Hanne Brusletto sin hovedoppgave fra 1994 tar for seg et samarbeidsprosjekt som foregikk mellom Norge og Sovjetunionen i Pasvikelva under den kalde krigen: «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-1963». I tillegg til grensekommisærens virke og prøveprosjektet med åpning av turistsenter, er kraftutbygginga i Pasvikelva et anna eksempel på politikk fra sentralt hold som bidrar til å definere det lokale grenseforholdet. Oppgaven har hovedfokus på oppstarten av kraftutbygginga i Pasvikelva, og politikken som la forholdene til rette for et bilateralt

⁵⁹ Heger, «Mer enn en diplomat?», 49-59.

⁶⁰ Heger, «Mer enn en diplomat?», 31-34, 40-48.

⁶¹ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 6.

⁶² Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 8-9, 28, 47-49, 75-76, 85-93.

⁶³ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 79-85.

⁶⁴ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 6, 92-93.

samarbeid som begge parter kunne nyte godt av.⁶⁵ Utbygginga av det første kraftverket i dette samarbeidet stod ferdig ved Boris Gleb i 1963, og var bygd av både norske og sovjetiske arbeidere. Utbygginga av vassdraget var et av de største samarbeidsprosjektene ved grensa fra slutten av 1950-tallet, som pågikk gjennom hele 1960-tallet.⁶⁶ Brusletto sin hovedoppgave strekker seg til 1963 ved ferdigstillingen av kraftverket ved Boris Gleb. Jeg støtter meg på Bones og Tjelmeland for å vise kraftverksamarbeidet gjennom resten av 1960-tallet.⁶⁷ Rotihaug og Heger støtter seg på Brusletto sitt arbeid i sine oppgaver når de er innom kraftutbygginga i Pasvikelva.⁶⁸ I mitt arbeid er denne hovedoppgaven nyttig for å beskue den tidlige utviklinga av grenseforholdet og hvordan dette samarbeidet ble påvirket av den kalde krigen. Siden det pågikk gjennom hele 1960-tallet er det praktisk å bruke dette prosjektet som et av parameterne når utviklinga av grenseforholdet skal analyseres.

Hovedoppgavene til Harstad, Brusletto og Rotihaug, og masteroppgavene til Heger og Lorentzen viser til sammen et bredt spekter av grenseforholdet på 1960-tallet. Hver av disse oppgavene behandler ulike deler av det bilaterale forholdet til Sovjetunionen i forkant, gjennom og etter 1960-tallet. De ulike perspektivene danner fundamentet for min analyse av grenseforholdets utvikling. Det er også skrevet andre hoved- og masteroppgaver som er innom Norges sikkerhetspolitikk og forholdet til Sovjetunionen på 1960-tallet. Disse har ikke blitt anvendt i denne oppgaven fordi poengene er grundig dekket i ovennevnt forskning,⁶⁹ eller periodene avviker fra mine problemstillinger.⁷⁰

Et verk som har brukt flere av de nevnte hoved- og masteroppgavene for å si noe det norsk-sovjetiske grenseforholdet, er Sven G. Holtsmark (red.) sitt oversiktsverk *Naboer i frykt og forventning: Norge og Russland 1917-2014* fra 2015.⁷¹ Delen som tar for seg 1960-tallet og flere grenseaspekter er skrevet av Stian Bones og Hallvard Tjelmeland. Bidraget deres bygger på et bredt fundament av eksisterende forskning. Ved omtale av utbygginga i

⁶⁵ Brusletto, «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-63», 45, 54-55, 59-60, 83, 104-105, 133, 147.

⁶⁶ Brusletto, «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-63», 104, 147.

⁶⁷ Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 370.

⁶⁸ Heger, «Mer enn en diplomat?», 31-34; Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 81.

⁶⁹ Dramstad, «Beroligelses- og avskjermingsaspektet i støpeskjeen? Utviklingen av de selvpålagte restriksjonene innen norsk forsvars- og sikkerhetspolitikk 1970–1999». (Masteroppgave); Christensen, «Trusselen fra øst: hvordan Sovjetunionen forsøkte å påvirke norsk sikkerhetspolitikk 1955-1964». (Masteroppgave); Sandberg, Magnus Henrik. «Reform, intervensjon, normalisering: norske reaksjoner på dramaet i Tsjekkoslovakia 1968». (Hovedoppgave).

⁷⁰ Klemetzen og Pettersson, «Kald krig, det er noe de driver med i Oslo. En studie av lokal utenrikspolitikk i Sør-Varanger kommune». (Masteroppgave); Fjærvoll, «Norge og nordområdene under og etter den kalde krigen». (Mastergradsoppgave); Bragstad, «Avskrekking og beroligelse i norsk sikkerhetspolitikk overfor Russland». (Masteroppgave).

⁷¹ Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 345-549.

Pasvikelva refererer Bones og Tjelmeland til Hanne Brusletto sin hovedoppgave.⁷² Et avsnitt om handel er nyttig for å konstatere at dette er et område med lite utvikling i perioden.⁷³ Styrkedemonstrasjonen i 1968 omtales og Lorentzen sine konklusjoner brukes for å vise utviklinga på dette feltet.⁷⁴ Innen kultur- og idrettsutveksling har denne utgivelsen et fyldig bilde av mange former for samhandling, hvorav de støtter seg på Rotihaug som en av kildene.⁷⁵ For å underbygge allerede gode poeng, vil jeg utfylle dette bildet ved hjelp av kilder fra Sør-Varanger kommune som ikke er brukt i dette verket. Til slutt er også den militære faktoren nevnt, på 1960-tallet er det særlig fremmede ubåt-observasjoner som får oppmerksomhet i dette oversiktsverket.⁷⁶ Den maritime opprustninga og økte tilstedeværelsen i grensetraktene på 1960-tallet er ikke del av denne framstillinga.

Omtale av kildene

Majoriteten av primærkildene brukt i denne oppgaven inngår i det vi kan kalle statlige kilder, og er i all hovedsak av norsk opprinnelse. Kildematerialet avdekker dermed det norske perspektivet. Unntaket er noen sovjetiske nedgraderte dokumenter som er oversatt til norsk. De statlige primærkildene kan sorteres i to kategorier, arkivkilder og selvbiografier. Arkivkildene er hentet fra en statlig eller kommunal instans som for eksempel stortingsarkiv, interkommunalt arkiv, statsarkiv og riksarkiv. Aktørene som har skrevet selvbiografier representerer også statlige aktører. De var statsminister, statsråd og politimester på 1960-tallet, som alle ivaretok offentlige anliggender. De har alle skrevet sine erindringer og memoarer som viser deres versjon av betydningsfulle saker på 1960-tallet. Det gir et komplimenterende perspektiv fra hovedpersonene i sentrum av begivenhetene, som utfyller både arkivkildene og forskningslitteraturen.⁷⁷

I tillegg til arkivkilder og selvbiografier, er aviser en tredje kategori av primærkilder. De er både av lokal, regional og nasjonal art, henholdsvis *Finnmarken*, *Tromsø*, *Nordlys* og *VG*. Dette er ikke statlige kilder i utgangspunktet, men det er verdt å merke seg når man ser tilbake på avisene på 1960-tallet, at de i stor grad hadde en form for partitilknytning. I bind 3

⁷² Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 368-371.

⁷³ Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 372.

⁷⁴ Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 405-407.

⁷⁵ Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 423-425, 445, 447

⁷⁶ Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 493-497.

⁷⁷ Gerhardsen, *I medgang og motgang: erindringer 1955-65* (Oslo: Tiden, 1972); Haarstad, *I hemmelig tjeneste: etterretning og overvåking i krig og fred* (Oslo: Aschehoug, 1988); Lyng, *Mellom øst og vest: erindringer: 1965-1968* (Oslo: Cappelen, 1976).

av *Norsk presses historie*, kommenteres årene 1952-1969 som partipressens glansperiode.⁷⁸ Avisenes politiske ståstedet ble ofte forfekta gjennom artikler og ledere som angikk viktige saker. Det vil si at pressedekninga fikk en tydelig partifarge over seg. Aviskildene er avlevert og organisert i Nasjonalbiblioteket database, som ivaretar alle dokumenter som produseres i Norge. Aviskildene jeg har brukt er knytta til to saker som angikk lokalbefolkninga i Øst-Finnmark. Det ene handler om turistsenteret på den sovjetiske enklaven Boris Gleb som åpna sommermånedene i 1965. Den andre saken dreier seg om en amerikansk student som kryssa grensa ulovlig i september 1965 og ble tatt til fange i Sovjetunionen.

I tillegg til norske aviskilder, har Torleiv Harstad sin hovedoppgave basert seg i stor grad på sovjetiske aviser. Oppgaven er skrevet på norsk, og Harstad har gjort jobben med å tolke og oversette sovjetiske aviskilder. Hans arbeid bruker jeg i visse sammenhenger for å belyse motivene bak de sovjetiske reaksjonene på militær aktivitet i grenseområdet. Harstad forklarer hvorfor sovjetiske aviskilder kan tjene som innslagspunkt til å forstå sentrale myndigheters tankesett.

Arkivmaterialet er hentet fra sju ulike arkiv, som jeg vil kommentere kort:

Riksarkivet (RA): Arkiver fra Statsministerens kontor viser notater fra Justisdepartementet og Utenriksdepartementet inn mot regjeringskonferanser i 1967. Referat fra regjeringskonferanser i 1965, 1966 og 1967 inneholder beslutning om stenging av turistsenteret, vurderinger i følge med gjenåpning og forslag om utvida turistsone som innbefatta områder på begge sider av grensa.

Statsarkivet i Tromsø (SATØ): I Tromsø er brevkorrespondansen fra Norges grensekommisær til SSSR sin grensekommisær lokalisert i arkiv fra Sør-Varanger politidistrikt. Dialogen mellom grensekommisærene vedrørende den amerikanske turisten som ble tatt til fange i Sovjetunionen høsten 1965 etter ha kryssa grensa ulovlig, viser dynamikken mellom grensekommisærene i innledende fase.

Interkommunalt arkiv i Finnmark (IKAF): I Lakselv ligger sakarkiv fra rådmannen i Sør-Varanger kommune. Arkivet rommer brevkorrespondanse mellom fylkesmannen i Finnmark og Utenriksdepartementet vedrørende jubileumsmarkeringer i Kirkenes og hvordan disse skulle avvikles. Brevkorrespondanse mellom fylkesmannen i Finnmark og Sambandet Norge-Sovjetunionen ligger også i dette arkivet, som synliggjør dynamikken mellom lokale myndigheter og det norsk-sovjetiske Sambandet. I tillegg finnes vedtak om innvilgede stønader fra Sør-Varanger formannskap til idrettsarbeid i forbindelse med besøk av sovjetiske

⁷⁸ Sigurd Høst, «Avisdøden banker på», i *Imperiet vakler: 1945-2010*, bind 3 av *Norsk presses historie: 1-4* (1669-2010), redigert av Guri Hjeltnes (Oslo: Universitetsforlaget, 2010), 74.

fotballag og idrettstropper på 1960-tallet.

Stortingsarkivet: På nett ligger referat tilgjengelig fra Stortingets talerstol 9. desember 1965 under utspørring av utenriksminister Lyng etter den amerikanske studenten ble tatt til fange i Sovjetunionen. Her kommer det fram synspunkter som omhandler grenseforholdets tilstand, og hvordan folkevalgte på Stortinget ser på situasjonen. I tillegg er stortingsproposisjonene i tilknytning til Flåteplanen av 1960 også i dette arkivet.

Etterretningstjenestens arkiv: E-tjenestens arkiv er underlagt forsvarssektoren. E-tjenesten har oversendt to arkivstykker fra etterretningsoffiser Major Hallfred Skau. «Tjeneste i Finnmark 1947-1983» er Major Skau sine erindringer. Turistsenteret ved Boris Gleb og hvordan sommeren i 1965 fortona seg på grensa er kommentert i hans erindringer. Som en del av Major Skaus totale verk, inngår «Grensekommisærtjenesten» hvor Major Skau har oppsummert et avsnitt om Grensekommisærtjenestens møter for hvert kalenderår. E-tjenesten har dratt ut disse delene til et eget dokument hvor det er foretatt en delvis avgradering av Justisdepartementet, siden Grensekommisærtjenesten var underlagt JD. Avsnittene fra hvert år forteller hvor mange møter grensekommisariatet hadde med den sovjetiske grensekommisæren. Ifølge denne kortfatta framstillinga, er kraftverkutbygginga i Pasvikelva, jubileumsmarkeringer, ulovlige grensepasseringer av folk og reinsdyr på avveie blant temaene som går igjen på disse møtene.

Sjøforsvarets Forsyningskommando (SKF): Den historiske framstilling av Flåteplanen av 1960 er også kilde fra forsvarsarkiv som var tilgjengelig på slutten av 1980-tallet, skrevet av sjefen for instansen som hadde hovedansvaret for prosjektet. I denne sammenfatninga er byggeprosessen, finansielle detaljer, samarbeidspartnere, fartøy og antall noe av det som blir omtalt. Det som ikke er viet noe oppmerksomhet, er strategiske forsyningspunkt i Nord-Norge. I likhet med mye av den eksisterende forskninga nevnes rollen til Ramfjordnes base i en bisetning.

Det russiske statsarkiv for samtidshistorie: Et samleverk av nedgraderte og frigitte dokumenter fra dette russiske arkivet inneholder brev fra den sovjetiske ambassadøren i Oslo til sentrale myndigheter i Sovjetunionen. Denne samlinga er oversatt til norsk, utgitt i 2020 og omfavner perioden fra 1952-1967. Noen av brevene er nyttig for å anskueliggjøre det sovjetiske synspunktet på Norges øvelsesaktivitet i Nord-Norge og videreføring av medlemskapet i NATO.

Metode

Som det framgår av kildeomtalen, er brorparten av kildegrunnet av statlig karakter som har en politisk dimensjon. Gjennom politiske kilder fra statlige instanser, vil jeg skrive politisk historie om komponentene i grenseforholdet. Det er lokalbefolkninga, grensepolitikken og militære faktorer jeg har valgt å inkludere i dette bildet. Det er et kvalitativt tilsnitt over metoden min, gjennom den utvalgte sekundærlitteraturen som danner fundamentet, kombinert med det kildematerialet som underbygger poengene.

Når det gjelder framgangsmåte for å finne relevant arkivmaterialet, har jeg funnet noe ved å ettergå det som er oppgitt i de sentrale verkene. Ved å finne fram til kilder som er brukt tidligere har jeg kunnet verifisere eksisterende forskning, og finne flere elementer i kilden som er nyttig for akkurat min oppgave. Regjeringskonferansene i 1965, 1966 og 1967 er slike eksempler. Andre arkivkilder har jeg funnet ved å lete i arkivstykker som kan ha noe interessant ved seg etter konferering med arkivar og andre fagfolk. Kildene fra IKAF om jubileumsmarkeringer i Kirkenes er eksempel på det. Slike funn belyser sider av grenseforholdet som ikke tidligere er tatt med i analysene.

For meg har det vært viktig å etablere et solid teorigrunnlag, basert på det som allerede finnes av forskning. Ut fra det, har jeg kunnet identifisere enkelte områder som ikke har blitt analysert i uttømmende grad. En del av metoden er både å finne kilder, eksisterende forskning og ha en kritisk tilnærming i denne prosessen. For å skaffe til veie en oversikt over det som er skrevet på området, innbar det en gjennomgang av databasene til alle universitetene i Norge. På den måten finner man alle titler som kan ha forgreininger til problemstillinga.

Oppgavens oppbygging

Oppgaven bygges opp på en kronologisk måte. Fem analysekapitler favner om hele 1960-tallet. Det første kapittelet er en innføring i historien til grensa og viktige forutsetninger for hvilke internasjonale og bilaterale linjer som danner grunnlaget for det norsk-sovjetiske grenseforholdet på 1960-tallet.

Kapittel to tar for seg tiåret fram til 1965, og får fram de ulike områdene av grenseforholdet som opplever en utvikling under Gerhardsens regjeringstid. Det jeg ønsker å få fram her, er hvordan tilstanden på den norsk-sovjetiske grensa utvikler seg i en positiv retning innafor flere felt, samtidig som den internasjonale trenden går i retning av

spenningsoppbygging.

Tredje kapittel går inn på grenseåpninga mot Sovjetunionen sommeren 1965, hvor et turistsenter på sovjetisk territorium åpna for skandinaviske turister. Kapitlet søker å avdekke hva som gjorde at norske myndigheter valgte å stenge grensepasseringspunktet fra norsk side etter endt sesong. Kan stenginga av turistsenteret på grensa brukes som vendepunkt i Norges forhold til Sovjetunionen?

I kapittel fire ser jeg på hvilken retning forholdet inntar fra høsten 1965, etter Arbeiderpartiet måtte gi fra seg makten til en borgerlig koalisjon. En hendelse hvor en amerikansk student krysser grensa ulovlig gjør at den nye regjeringa får grenseforholdet raskt på den politiske agendaen. Kapitlet vil se på hvordan den nye regjeringa praktiserer de selvpålagte restriksjonene i grensetraktene, og hvordan oppdemming og avskrekking blir mer fremtredende enn beroligelse overfor Sovjetunionen.

Siste analysekapittel handler om hvordan grenseforholdet påvirkes av økt militær aktivitet i grenseområdet. Hvordan spiller Forsvarets nye ressurser både på land og til havs, samt økt øvelsesaktivitet i nordområdene inn på dynamikken i forholdet på grensa? Hvordan de sivile områdene påvirkes av den militære tilstedeværelsen, og hvorvidt den militære utviklinga på grensa følger internasjonal spenningssyklus blir behandla her.

Til slutt vil de sentrale funnene i oppgaven bli oppsummert og avsluttende konklusjoner i lys av problemstillingene blir presentert.

Kapittel 1: Historisk bakgrunn

Dette er et innføringskapittel som har til hensikt å danne fundamentet for resten av oppgaven. Målet med kapittelet er å gi den nødvendige forkunnskapen som trengs. En innføring i historien til selve grensa er det første jeg vil formidle. Einar Niemi og Jens Petter Nielsen fra Universitetet i Tromsø har bidratt med verdifull litteratur om grensa. Begge har vært professorer i historie og forska mye på Norges samspill med Russland og Sovjetunionen. Jens Petter Nielsen har skrevet artikkel om fastsettelse av den fysiske statsgrensa mot Russland i 1826.⁷⁹ Einar Niemi supplerer med flere bidrag som belyser naboskapet mellom Nord-Norge og Nord-Russland etter grensedragninga og fram til slutten av andre verdenskrig.⁸⁰

Videre i kapittelet vil de internasjonale linjene som legger premissene for det norsk-sovjetiske grenseforholdet på 1960-tallet bli behandla. Et viktig prinsipp som forskere bruker i studie av den kalde krigen, er å periodisere den kalde krigen inn i epoker betinga av spenningsnivået som hersker mellom blokkene. Her er Oddbjørn Melle sin bok fra 2008: *Supermakter og kald krig-arenaer* med på å utfylle detaljer knytta til spenningsnivået på 1960-tallet.⁸¹ Hva som karakteriserer 1960-tallet under den kalde krigen internasjonalt er viktig for konteksten til grenseforholdet mellom Norge og Sovjetunionen. Derfor vil periodisering gjennom den kalde krigens spenningscyklus på 1960-tallet være en av grunnforutsetningene for oppgaven.

Siste del vil ta for seg de nasjonale inngangsverdiene på begge sider av grensa. Hvilken grensepolitikk Norge la seg på i etterkrigstida fram til 1960-tallet og hvilket syn Sovjetunionen har på sin side av grensa. Dette er med på å gi en grunnleggende forståelse av hvorfor begge partene har et årvåkent blikk retta mot deres felles grense i nord. For å belyse den sovjetiske forståelseshorizonten overfor sine grensene generelt og den norsk-sovjetiske grensa, har Jens Petter Nielsen skrevet artikler og bøker om temaet både før og etter Sovjetunionens fall.⁸²

⁷⁹ Nielsen, «Den norsk-russiske grensen av 1826: Norges yngste og Russlands eldste nåværende statsgrense», 3-9.

⁸⁰ Einar Niemi, *Pomor: Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år* (Oslo: Gyldendal, 1992), 7; Niemi, «Norge og Russland i nord- naboer gjennom tusen år. Et fugleperspektiv», 18-23.

⁸¹ Melle, *Supermakter og kald krig-arenaer*, 172, 251-253.

⁸² Nielsen, «Historie og politikk hos P.N. Miljukov», 5-25; Nielsen, «Mikhail Gorbatsjov og Russlands historie», 145-165; Jens Petter Nielsen, *Døden løser alt: nye perspektiver på Stalins terror* (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2012), 57-58.]

Historisk bakgrunn – Norsk-sovjetisk grense 1826-1945

Landegrensa mellom Russland og Norge ble etablert i 1826 og er 197,7 km lang. 42,9 km av grensestrekninga går over land, resten følger vassdragene i Pasvikelva og Grense Jakobselv.⁸³ Sørfra trekkes grensa langs Pasvikelva helt til Boris Gleb, en liten russisk enklave på 3,6 kvadratkilometer på vestsida av Pasvikelva.⁸⁴ Derfra krysser grensa Pasvikelva østover, går over land til Jakobselvs øvre løp, og følger denne elva ut mot havet ved Grense Jakobselv. Storskog grensestasjon var passeringspunktet hvor grensa kunne krysses på land og den norske og sovjetiske grensekommisæren møttes ved forhandlinger.⁸⁵ I løpet av 1900-tallet kan

Bildet viser landegrensa mellom Norge og Sovjetunionen med Kirkenes, Vadsø og Vardø for å gi et inntrykk av avstander og geografien i grenseområdet Bjonness, Astrid. *Gode naboer*. Kart. <https://astridbjonness.files.wordpress.com/2014/02/fig7-2.gif>

Norge grenser direkte til Sovjetunionen. Fra grensa ble etablert i 1826 var den relativt åpen, men den ble langt vanskeligere å krysse etter den russiske revolusjonen. Hendelsene i 1917 forandret grunnleggende på forholdet mellom Russland og Norge. Systemskiftet i 1917 innebar et brudd på lange tradisjoner mellom Nord-Norge og Nord-Russland hvor etablerte forbindelser mellom folk opphørte å eksistere. Perioden fra tidlig 1800-tallet til om lag 1920 beskrives i forskninga som tida med mest intime forbindelser på tvers av grensa. Pomorhandelen blomstrer og de mellommenneskelige relasjonene var på sitt sterkeste.⁸⁷ I 1920-årene kunne det forekomme tradisjonelle pomorskuter østfra, men da i statlig regi. Fra 1929 skulle jordbruket og fiskeriet

⁸³ Heger, «Mer enn en diplomat?», 11-12.

⁸⁴ Berg, *Norsk utanrikspolitikk etter 1814*, 28.

⁸⁵ Heger, «Mer enn en diplomat?», 18, 49.

⁸⁶ Nielsen, «Den norsk-russiske grensen av 1826: Norges yngste og Russlands eldste nåværende statsgrense», 9; Heger, «Mer enn en diplomat?», 11.

⁸⁷ Niemi, *Pomor: Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år*, 7; Niemi, «Norge og Russland i nord-naboer gjennom tusen år. Et fugleperspektiv», 21-22.

kollektiviseres, hvorpå grensa ble stengt for all privat russisk transport. Sesongen 1929 later til å være den siste med tradisjonell pomorhandel med folket på Kolahalvøya. Det begrunnes i forskninga med Stalin sine grep fra 1929 som gjorde slutt på selvstendige bønder og fiskere. Dette satte endelig sluttstrek for de lange tradisjoner med pomorhandel mellom Nord-Norge og Nord-Russland.⁸⁸

Da andre verdenskrig gikk mot slutten og frigjøring av okkuperte områder skulle til å begynne, var Norge en nedprioritert flanke på alliert side. Dermed ble forespørselen om frigjøring av Finnmark retta mot Sovjetunionen. Den røde hær rykka inn over grensa i oktober 1944 og stod for befrielsen av Øst-Finnmark, de stansa ved Tana elv. Over hele det sentrale Europa ble den røde hær stående hvor offensiven mot Tyskland hadde slutta. Men i nord trakk de seg ut av Øst-Finnmark, og tilbake over grensa i ordnede former september 1945.⁸⁹

Den norsk-sovjetiske landegrensa utmerker seg på flere områder. Selv om naboskapet har endra seg flere ganger på østsida av grensa, har ikke den fysiske grensa forandra seg siden den ble målt opp. Stabiliteten til grensa som strekker seg over snart 200 år er oppsiktsvekkende i europeisk sammenheng.⁹⁰ Jens Petter Nielsen omtaler naboskapet som asymmetrisk fordi en liten stat møter en stormakt, og forklarer Norges årvåkenhet mot grenseområdet i lys av dette.⁹¹ Tradisjoner med handel og menneskelige relasjoner mellom folkene i Nord-Norge og Nord-Russland er eldre enn selve grensa, og pomorhandelen hadde sine glansdager på 1800-tallet fram til revolusjonen i 1917. Etter andre verdenskrig, foregikk frigjøringa av Finnmark med støtte fra sovjetiske styrker, og Finnmark var et av få stedene i 1945 hvor de trakk seg tilbake.

Internasjonale linjer og periodisering: 1955 – 1970

De internasjonale linjene fra midten av 1950- til slutten av 1960-tallet er viktig å få kartlagt når jeg velger å se på hvorvidt grenseforholdet mellom Norge og Sovjetunionen følger samme mønster. Jeg vil derfor skissere opp de viktigste hendelsene som betinger den internasjonale stemninga mellom blokkene i perioden. Å periodisere den kalde krigen er et prinsipp som

⁸⁸ Anastasia og Waling Gorter-Grønvik, «Pomorhandelens siste fase», i *Den menneskelige dimensjon i nordområdene: rapport fra symposiet «Norsk-russiske forbindelser ca 1814-1917, historie og kultur»*: Universitetet i Tromsø 6.-8. november 1992, redigert av Jens Petter Nielsen og Gunnar Opeide, (Arkhangelsk: Pomoruniversitetets forlag 1994), 203-207, 203-207.

⁸⁹ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 21-22; Niemi, «Norge og Russland i nord- naboer gjennom tusen år. Et fugleperspektiv», 22.

⁹⁰ Nielsen, «Den norsk-russiske grensen av 1826: Norges yngste og Russlands eldste nåværende statsgrense», 3.

⁹¹ Nielsen, «Den norsk-russiske grensen av 1826: Norges yngste og Russlands eldste nåværende statsgrense», 4.

høster stor anerkjennelse i de faghistoriske kretser i post-sovjetisk tid. Det handler om å kartlegge en spenningskurve i økende og avtagende konjunkturer. Gjennom den kalde krigen, ser vi svingninger i det internasjonale klimaet som nærmest går i sykluser med varierende spenningsnivå. På bakgrunn av dette skiftende nivået av spenninger, er det mulig å dele opp kald krig-epoken i perioder ut ifra høyt eller lavt spenningsnivå mellom blokkene.⁹² Jeg fokuserer på de viktigste elementene som er aktuelle for 1960-tallet, men tar med røttene som strekker seg noe i forkant av 1960-tallet for å oppnå et ryddig resonnement.

Den rådende militære doktrinen i USA fra midten av 1950-tallet og over på 1960-tallet var massiv gjengjeldelse. Dette var et prinsipp som gikk ut på å gjengjelde et hvert fremstøt mot vestlig territorium fra sovjetisk side med full styrke. Denne tanken ble til som følge av at Sovjetunionen brøt det amerikanske atomvåpenmonopolet i 1949, og raskt bygde seg opp et arsenal med egne atomvåpen og leveringskapabiliteter. En terrorbalanse ble derav skapt, hvor begge parter var kjent med motpartens evne til total ødeleggelse, selv etter man var utsatt for et førsteslag. Mutual Assured Destruction (MAD) er begrepet som beskriver dette fenomenet. Amerikanerne vurderte Sovjetunionens evne til å svekke USA både økonomisk og militært fra 1954 som betydelig, og den sikkerhetspolitiske strategien ble dermed forma ut fra dette premisset. Samme året implementerer NATO også massiv gjengjeldelse som sin hoveddoktrine. Denne terrorbalansen lå til grunn for militær tenking på begge sider under den kalde krigen, og bidro til at ingen av partene valgte å ta steget ut i total ødeleggelse. Mellom 1953 og 1962 mer enn tjuedobla USA tallet på atomvåpen. Økningen på sovjetisk side var enda større, men utgangspunktet mindre så det samlede sovjetiske atomvåpenarsenalet i 1962 var bare rundt omkring en tiendedel av det amerikanske.⁹³

Det som kom til å bli selve symbolet på den kalde krigen var delinga av Tyskland og Berlin. Både «jernteppet» og «muren» har blitt noen av de fremste symbolene på den kalde krigen.⁹⁴ I mai 1949 ble Bundesrepublik Deutschland (BRD, Vest-Tyskland) etablert, og fem måneder senere Deutsche Demokratische Republik (DDR, Øst-Tysland).⁹⁵ Berlin som lå midt i den sovjetiske sonen av Tyskland, var på lik linje med Tyskland etter andre verdenskrig, delt i to soner: Øst-Berlin og Vest-Berlin. Dette utgjorde et plagsomt element for de sovjetiske myndigheter, siden Berlin lå i den sovjetiske sonen som ei vestlig øy og hadde fri tilgang til vesten via Vest-Berlin. Dette ble utnytta til det fulle av borgere bak jernteppet, som førte til en massiv lekkasje av mennesker ut fra Øst-Tysland, noe som var uholdbart for den sovjetiske

⁹² Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 9.

⁹³ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 32, 45, 53, 68- 69, 71; Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 19.

⁹⁴ Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 284.

⁹⁵ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 30.

ledelsen. Berlin-spørsmålet forble et uavklart og betent tema som var kilde til friksjon.⁹⁶ I 1958 stilte Sovjetunionens leder, Nikita Khrusjtsjov et ultimatum til sine vestlige motspillere for å sikre seg kontroll over hele Berlin. Målet var å få stansa den menneskelige flukten via Vest-Berlin, uten at det ble noe avklaring ved dette framstøtet. Det fortsatte å være en verkebyll ved overgangen til 1960-tallet, som resulterte i fysisk adskillelse for å løse problemet. Det endte med bygging av Berlinmuren mellom Øst- og Vest-Berlin fra 1961, som fikk tetta dette hullet i jernteppet.⁹⁷

Det skjer mye på kort tid som bidrar til en økende spenningskurve mellom blokkene i siste halvdel av 1950-tallet. Invasjonen av sovjetiske styrker i Ungarn høsten 1956 er en av hendelsene som gjør at spenninga tar seg opp. I kjølvannet av Khrusjtsjovs tale i 1956, hvor han tok et oppgjør med Stalin-kulten og undertrykkingspolitikken i Stalin-tida, forplanta det seg en liberaliseringsbevegelse, særlig i Ungarn. De ungarske kravene om selvstyre ble så sterke at sovjetiske styrker ble satt inn for å knuse opprøret. Følgene ble fatale, den reformvennlige ledelsen ble avretta, 20.000 drepte og 200.000 flykta fra landet.⁹⁸

Hallvard Tjelmeland rammer inn perioden fra 1958-1962 som særlig begivenhetsrik, hvor spenninga bygde seg opp og toppa seg med Cuba-krisa i 1962.⁹⁹ Det store vendepunktet kom i 1962 hvor verden holdt pusten i tretten dager i oktober. Den amerikanske presidenten John F. Kennedy fikk bevis på at Sovjetunionen var i ferd med å installere rakettbaser på Cuba, og erklærte blokade av alle fartøy som hadde med seg militært utstyr til øylandet. Utfallet ble en sovjetisk tilbaketrekning, men den rådende holdninga i ettertid har vært at risikoen for storkrig nådde en toppnotering mens dette dramaet pågikk.¹⁰⁰ Løsninga på Cuba-krisa innleder en lang periode med relativ avspenning de kommende 10-13 årene.¹⁰¹ Tidlig på 1960-tallet og spesielt etter oktober 1962 fikk en ny doktrine rotfeste for alvor, først i USA og fra 1963 blir det også forfakta blant NATOs medlemsland, før det ble vedtatt som overordna NATO-strategi i 1967. Fleksibel respons er resultatet av vissheta om at begge blokker kan utslette den andre ved bruk av masseødeleggelsesvåpen. Essensen i denne nye retninga innebar samsvar mellom angriperes ressursbruk og de ressurser som skulle bli satt inn i forsvar.¹⁰²

Fleksibel respons bidrar til å definere perioden med avspenning internasjonalt ut over

⁹⁶ Lundestad, *Øst, vest, nord, sør*, 79.

⁹⁷ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 82-83.

⁹⁸ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 70.

⁹⁹ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 80.

¹⁰⁰ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 85.

¹⁰¹ Lundestad, *Øst, vest, nord, sør*, 80.

¹⁰² Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 19-20.

1960-tallet, i kraft av sin modererende ordlyd og avstand fra det kompromissløse utslettelsesdogme. Fra 1963 inngås den første prøvestansavtalen av atomprøvesprengninger mellom atommaktene USA, SSSR og Storbritannia. Det nye klimaet etter Cuba skapte det endelige gjennombruddet som innleder epoken med avtaler knytta til begrensning av atomvåpen.¹⁰³ Geir Lundestad skisserer avspenningsperioden i tidsrommet 1962-1975, med nettopp utfallet av Cuba-krisa som innledning. I denne sammenheng er det viktig å presisere at det ikke er snakk om noen rett linje mot et bedre forhold mellom blokkene. Det fantes mange brudd i dette tidsrommet, men den overordnede hovedretninga i forholdet mellom øst og vest hersker det likevel ingen tvil om.¹⁰⁴ Et viktig bidrag til avspenninga ut over 1960-tallet, er politikken som den vesttyske regjeringa førte, leda av Willy Brandt, utenriksminister i Vest-Tyskland fra 1966. *Ostpolitik* handler i stor grad om å normalisere det anspente forholdet delinga av Tyskland og Berlin hadde skapt. Det resulterte i Moskvatraktaten fra 1970 mellom Sovjetunionen og Vest-Tyskland, som forplikter partene til ikke å bruke vold for å endre de rådende grensene i Europa. Denne innrømmelsen hadde en de-konfliktende effekt ved at partene anerkjente de faktiske forhold slik de hadde vært i hele etterkrigstida.¹⁰⁵

Både løsinga på Cuba-krisa og Willy Brandts *Ostpolitik* bidrar til at periodeinndeling fra 1962 fram til 1968 omtales av flere forskere som «den vesle avspenninga» i internasjonal målestokk.¹⁰⁶ I USA ble president John F. Kennedy myrda i 1963, og i SSSR ble Nikita Khrusjtsjov avsatt i oktober 1964. Med Lyndon B. Johnsen (1963-1969) og Leonid Bresjnev (1964-1982) i hvert sitt førersete, innleda de en ny fase i den kalde krigen. Vi ser ei oppmykning mellom blokkene med nye aktører i ledelsen, hvor det i løpet av 1960-tallet etableres en aksept for Sovjetunionens interessesfærer i Øst-Europa. Det underbygges med at begge parter var innstilt på å holde Europa slik det hadde fryst fast i etterkrigstida. En kan si at Sovjetunionen dermed fikk konsolidert grensene sine i Øst-Europa, og høsta en slags aksept for sin supermaktstatus.¹⁰⁷ Fra 1968 til 1975 er det holdepunkter som taler for «den store avspenninga», med ikkespredningsavtalen av atomvåpen fra 1968 og SALT-avtalene 1 og 2 i henholdsvis 1972 og 1974. Disse tiltakene bidrar til å definere denne perioden. Traktatene mot anti-rakettvåpen (SALT) begrensa både USA og Sovjetunionen sine ambisjoner om å utvikle effektive forsvar mot offensive våpen. Dette anses som vesentlige steg i retning avspenning. Etter 1975 mister avspenningspolitikken sin kraft, og forholdet mellom øst og vest, særlig

¹⁰³ Lundestad, *Øst, vest, nord, sør*, 80.

¹⁰⁴ Lundestad, *Øst, vest, nord, sør*, 80.

¹⁰⁵ Lundestad, *Øst, vest, nord, sør*, 81-82.

¹⁰⁶ Lundestad, *Øst, vest, nord, sør*, 81-83, 101; Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 92.

¹⁰⁷ Melle, *Supermakter og kald krig-arenaer*, 251-253; Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 92.

mellom USA og Sovjetunionen ble merkbart dårligere. Toppmøtet i Helsinki i 1975 markerer det symbolske høydepunktet på avspenningspolitikken i Europa.¹⁰⁸

Som Lundestad er inne på, inneholder perioden på 1960-tallet flere brudd som avviker fra hovedretninga med avspenning. Rivaliseringa i Midtøsten og Vietnamkrigen er de mest fremtredende eksemplene på dette. Vietnamkrigen er den mest langvarige konflikten under den kalde krigen som pågikk i omtrent 20 år, fra midten av 1950-tallet til midten av 1970-tallet. I Midtøsten brøt det ut krig mellom Israel og nabolandene flere ganger i samme periode. Derfor er denne perioden med avspenning først og fremst geografisk avgrensa til Europa.¹⁰⁹

For å oppsummere de internasjonale linjene og periodiseringa fram til slutten av 1960-tallet, er delinga av Berlin, NATO-opprettelsen og ervervelsen av atomvåpen i SSSR hendelser fra siste halvdel av 1940-tallet som får betydning for 1960-tallet. Etter 1953 oppstår et tøvær etter Stalins død som setter rammene for en periode med lavere spenning, før det bygger seg opp med nye konflikter fra 1956, som kulminerer med Cuba-krisa i 1962. Perioden fra 1962 til 1975 kjennetegnes med avspenning, og kan også deles opp i «den vesle» (1962-68) og «den store» (1968-75) avspenninga, hvor viktige nedrustningsavtaler ble inngått mellom supermaktene. I denne perioden finnes det også brudd som viser noe anna enn avspenning. Både urolighetene i Midtøsten og Vietnamkrigen pågår gjennom 1960-tallet. Likevel terminerer ikke det den overordnede linja av avspenning som gjør seg gjeldende mellom øst og vest, men gjør at det er særlig Europa som er i fokus når det er snakk om avspenning.

Norsk grensepolitikk

I grenseforskninga på norsk side markeres det et klart skille etter andre verdenskrig. Det har mye å gjøre med den nye grensesituasjonen, hvor Sovjetunionen for første gang ble Norges direkte nabo i nord som et resultat av våpenhvilen med Finland 4. september 1944. Finnene måtte gi fra seg Petsamo-korridoren de hadde disponert fra 1920, et område som Sovjetunionen tok kontroll over etter våpenhvilen.¹¹⁰ Etter okkupasjonstida måtte Norge ta stilling til storpolitikken i lys av sin strategiske geografiske plassering mot nord, naboskapet til Sovjetunionen og fra 1949 som medlem av NATO.

¹⁰⁸ Lundestad, *Øst, vest, nord, sør*, 81-83, 101; Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 91-92.

¹⁰⁹ Lundestad, *Øst, vest, nord, sør*, 88, 91-98.

¹¹⁰ Nielsen, «Den norsk-russiske grensen av 1826: Norges yngste og Russlands eldste nåværende statsgrense», 9.

En innfallsvinkel som er nyttig for å forstå hva Norge stod overfor av dilemmaer, blir presentert i Stian Bones sin doktorgradsavhandling. Han forklarer småstaters tilpasning i en større konstellasjon, altså Norge i NATO-samarbeidet i dette tilfellet. Dette er en retning som kalles «realismen» i studien av internasjonale relasjoner. Ifølge Bones slår denne retninga gjennom fra 1940-tallet særlig i USA. George F. Kennan, «Oppdemningspolitikkenes far», skrev en rekke artikler i 1946-47 hvor han oppfordra til å hjelpe Europa med å demme opp for kommunistene.¹¹¹ Dette tankegodset var noe også USAs president Harry S. Truman forfekta. Trumandoktrinen og Marshallplanen fra 1947 er initiativer i forskninga som særlig knyttes mot den amerikanske oppdemningsstrategien.¹¹² I realismens syn, slik Bones formulerer det, er statene de klart viktigste aktørene i internasjonal politikk. Statene er primært opptatt av å sikre egne interesser, på grunnlag av geopolitiske forhold, matressurser og politisk system. Det som driver statene til å vektlegge sikkerhet i så stor grad er fraværet av overordna myndighet i det internasjonale statssystemet, noe som passer godt med den internasjonale situasjonen i etterkrigstida.¹¹³

Stian Bones har tatt forskninga et steg videre innafor realismen, i det han kaller en nyrealistisk tilnærming. Her spiller særlig Norges samarbeid med ei stor og vennligsinna demokratisk maktblokk en viktig rolle. Dette kjennetegnes av lojalitet overfor vestmaktene i viktige sikkerhetspolitiske spørsmål, i bytte mot handlefrihet og sikring av nasjonale interesser. Innafor ei maktblokk kan en småstat som Norge søke både beskyttelse og innflytelse den ellers ikke ville nytt godt av ved å stå utafør. Det synes å være en viss enighet blant historikere om at det finnes noen kjente trekk innen norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk gjennom 1900-tallet. Det kan oppsummeres som vestvendt, men samtidig nølende og til tider lite entusiastisk. Man søker trygghet gjennom sikkerhetspolitiske garantier, uten å binde seg for tett. Denne småstats-realismen har gitt oss mange av de mest brukte modellene og begrepene for å forstå norsk utenrikspolitikk gjennom den kalde krigen.¹¹⁴

Norges plassering i skyggen av Sovjetunionen fikk stor betydning for Norges tilpasning internt i NATO-alliansen, men også opp mot det bilaterale forholdet til Sovjetunionen. Vi får det som kan sees på som en dobbel strategi hvor Norge tilpasser seg

¹¹¹ Bones, *I oppdemningspolitikkenes grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 16; Lundestad, *Øst, vest, nord, sør*, 115.

¹¹² Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 33-35. Truman-doktrinen: USA må ta på seg rolla som forsvarer av frie land mot kommunistiske trusler, både i form av undergraving innenfra og som følge av ytre press. Marshallplanen var et stortiltet hjelpeprogram for de krigsramma områdene i Europa.

¹¹³ Bones, *I oppdemningspolitikkenes grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 16.

¹¹⁴ Bones, *I oppdemningspolitikkenes grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 17-18. Nyrealistisk innfallsvinkel i Bones sin definisjon bygger på postrevisjonismen og deres vektlegging særlig av innenrikspolitikk, økonomi og forholdet mellom stater.

som NATO-medlem, samtidig som naboskapet til Sovjetunionen pleies. Stian Bones beskriver dette som ei «pendling» mellom øst og vest. Rolf Tamnes har kalt den vestlige orienteringa for ei spenning mellom integrasjon og avskjerming for å beskrive Norges tilpasning innad i NATO.¹¹⁵ For å beskrive Norges tilpasning overfor Sovjetunionen har Johan Jørgen Holst utvikla et lignende begrepsapparat hvor han beskriver norsk politikk som ei stadig veksling mellom avskrekking og beroligelse overfor vår nabo i øst.¹¹⁶ Både Tamnes og Holst sine begreper bidrar til å belyse balansegangen Norge har praktisert under den kalde krigen, hvor lojaliteten til alliansen dyrkes samtidig som hensynet til Sovjetunionen ivaretas. Praksisen har imidlertid tidvis endra karakter i ulike faser av konflikten. Noen ganger ser man en aktiv fremtoning med ønske om å fungere som brobygger, mens andre ganger har Norge inntatt en mer passiv holdning.¹¹⁷

Avskjermingspolitikken og integrasjonspolitikken utgjør de mest permanente trekkene ved norsk alliansepolitikk under den kalde krigen. De henger sammen ved at økt grad av integrasjon ofte fremtvang nye avskjermingstiltak. Myndighetene var sterkt orientert mot Atlanterhavspakten, gjennom en aktiv invitasjonspolitik. På den annen side forsøkte de samtidig å holde avstand ved å avskjerme seg mot sider ved dette samarbeidet. Norge fikk rykte på seg for å være en vanskelig samarbeidspartner på grunn av dette, en «brysom» alliert til tider.¹¹⁸ Geir Lundestad kaller det fenomenet tvetydighet i Norges utenrikspolitik, når tett internasjonalt samarbeid konstant følges opp med krav om særordninger. Norge ønska å være «med», men samtidig «ikke med».¹¹⁹

Teorien om «den nordiske balansen» har også sitt utspring fra teoritradisjonen om balansegangen imellom integrasjon/avskjerming og avskrekking/beroligelse. Essensen i denne teorien bygger på at de nordiske landene (Norge, Sverige, Finland, Danmark og Island) til sammen utgjorde en form for likevekt, som langt på vei kunne forklare hvorfor nordområdene forble et lavspenningsområde under størsteparten av den kalde krigen. På grunn av det lave militære fotavtrykket, ble Norden sett på som en fredens øy.¹²⁰ Noe av dynamikken mellom de nordiske landene kommer til uttrykk gjennom Roald Berg sitt nærstudium av relasjonen mellom Norge og Sverige. Den norske tradisjonen med lavt konfliktnivå overfor sine

¹¹⁵ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 23; Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 18-19.

¹¹⁶ Holst, *Analyse*, bind 1, *Norsk sikkerhetspolitikk i strategisk perspektiv*, 31-36, 68-70.

¹¹⁷ Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 18-19.

¹¹⁸ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 92, 100; Berg, *Norsk utanrikspolitik etter 1814*, 86.

¹¹⁹ Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 18-19.

¹²⁰ Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 19; Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 53-54.

naboland spores helt tilbake til demilitariseringa av grensa til Sverige fra 1820, og følges opp i 1905 med nedlegging av flere fort på grensa til Sverige. Det vises til eksistensen av et sikkerhetssystem mellom statene som vektlegger ikke-væpnede metoder, siden det er høyst usannsynlig og nærmest utenkelig at væpna konflikt blir brukt som middel for å løse problemer.¹²¹ Tidlig på 1960-tallet ser vi begrepet om «nordisk balanse» bli introdusert både i Norge og våre naboland. Selv om de nordiske landene har ulike preferanser i alliansepolitikken, ser vi et noenlunde likt begrepsapparat bli brukt i våre naboland. I Finland omtales det som «den nordiske stabiliteten», og i Sverige tales det om «det nordiske mønster». Norge, Danmark og Island innordna seg under vingene til USA og NATO mens Sverige og Finland tilstrebet å holde seg alliansefrie, noe de lyktes med. Finland måtte riktignok inngå en pakt med Sovjetunionen, men beholdt alliansefriheta.¹²²

Viktigheta med å balansere for både å virke avskrekkende og beroligende danna grunnlaget for de norske selvpålagte restriksjonene. Det gjaldt å holde spenningsnivået nede og signalisere at Norge ikke hadde offensive hensikter.¹²³ Politikken var motivert ut fra flere forhold. Det første og viktigste handla om at lavspenning i nord ville bidra til å dempe stormaktskappløpet, og samtidig berolige Sovjetunionen så de fikk færre påskudd for å intensivere den militære opprustninga. De selvpålagte restriksjonene fungerte i tillegg som et middel for å dempe motstanden mot NATO-politikken i norsk opinion, i kraft av å holde NATO på en armlengdes avstand ved å ta eierskap til hva som kunne tillates av alliert aktivitet på norsk territorium.¹²⁴ Det som har direkte tilknytning til grensa i nord på 1960-tallet er særlig tre bestemmelser. Den første, basepolitikken forhindra faste allierte baser i Norge i fredstid. Videre ble vesttyske militære styrker forhindra fra å delta på NATO-øvelser i Finnmark. Det siste elementet med relevans for denne oppgaven handla om begrensninger på alliert virksomhet i Nord-Norge generelt, og i Finnmark spesielt.¹²⁵ Disse restriksjonene blir tatt opp igjen i kapittel 4.

For å sammenfatte, som et av oppstartsmedlemmene i NATO, innlemmes Norge tidlig i det bipolare maktsystemet bestående av to blokker. Dette får stor betydning for Norges tilnærming i grense- og naboskapspolitikken overfor Sovjetunionen gjennom hele den kalde krigen. De store internasjonale tradisjonene med realismen og oppdemningspolitikk overfor kommunismen setter sitt preg også på småstatene. Små-statsrealismen beskriver den

¹²¹ Berg, «The Nineteenth Century Norwegian-Swedish Border», 91-100.

¹²² Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 19.

¹²³ Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 20.

¹²⁴ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 100.

¹²⁵ Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 20.

særnorske tilpasninga, hvor balansegangen mellom vestlig orientering og fokus på lavt konfliktnivå blir hovedtrekkene ved den norske modellen. Begrepsapparater som integrasjon og avskjerming brukes for å beskrive Norges tilpasning i NATO. Avskrekking og beroligelse brukes i beskrivelsen av politikken overfor Sovjetunionen. De selvpålagte restriksjonene for å berolige Sovjetunionen, og begrense fremmede makters innflytelse på norsk bekostning er et eksempel på dette. I tillegg utgjør Norge og de andre nordiske naboene en «nordisk balanse». Dette er et uttrykk for at disse landene, i kraft av sin geografiske plassering, til sammen danner en motvekt som virker stabiliserende ved å skape et lavspenningsområde.

Sovjetisk syn på grensa

I forskninga på den sovjetiske grensa går det også et skille, men her er det mer fruktbart å sette skille etter den russiske revolusjon i 1917. Hendelsene i 1917 forandra drastisk på grenseforvaltninga. Systemskiftet i 1917 innebar at tradisjoner og forbindelser på tvers av grensa forsvant fordi handel og samvær ikke fikk flyte like fritt som det tidligere hadde gjort.¹²⁶ Mønsteret med mer restriktive tiltak ved grensa fra sovjetisk side, videreføres under Stalin i mellomkrigstida og blir enda tydeligere etter andre verdenskrig.

Et eksempel som illustrerer trusselbilde som Stalin satt med, belyses gjennom en kjent tale fra 1931. Ganske nøyaktig ti år før Tyskland invaderte Sovjetunionen sommeren 1941, holdt Stalin en tale hvor han maner til innsats for å ta igjen forspranget som vestlige land hadde på industrialiseringa. På profetisk vis stadfester han at de hadde ti år på seg. I denne vendinga, vises det til århundrer med invasjon og undertrykkelse fra alle kanter. Helt tilbake til 1200-tallet med mongolenes inntog kan dette spores. I Stalins oppfatning har Russland alltid latt seg slå av sine fiender. De persiske bejer, de tyrkiske sultaner, de japanske føydalherrer, de polske paner og de svenske baroner ramses opp i Stalins resonnement for å mobilisere massene til nye tider hvor dette skulle bli en slutt på.¹²⁷ Her spilles det på opplevelsen av vedvarende krenkelse av grensene fra både øst, vest og sør. Dette viser med tydelighet en forestilling om å være omringa og truet, som har direkte innvirkning på forvaltninga av landets grenser mot nabolandene.

Det at Sovjetunionen og USA stod igjen som to supermakter, har vist seg å være grobunn for økende spenning fra krigens slutt og fram til Stalins død i 1953.¹²⁸ I denne tidlige

¹²⁶ Nielsen, «Den norsk-russiske grensen av 1826: Norges yngste og Russlands eldste nåværende statsgrense», 3.

¹²⁷ Nielsen, «Mikhail Gorbatsjov og Russlands historie», 146-152.

¹²⁸ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 9-11, 22.

fasen hvor den kalde krigen oppstår, har flere historikere tillagt Stalins ideologi og sovjetiske sikkerhetsinteresser betydelig vekt. John Lewis Gaddis og Melvin P. Lefler forklarer hvordan Stalin måtte verne om sine grenser. Det gjaldt å skape sikkerhet for seg selv, sitt regime og sin ideologi, i den rekkefølgen, ifølge Gaddis. Lefler utfyller og fremhever det sikkerhetspolitiske elementet i sovjetisk utenrikspolitikk under Stalin. De store tapene Sovjetunionen hadde lidd for å beseire nazismen gjorde sitt til at de ble stående med store styrker i Øst-Europa for å danne sikkerhet og form av en buffersone.¹²⁹ Dette bidrar til å forklare hvorfor sovjetregimet var tilhenger av distanse og minimalt med aktivitet ved grensa til Norge. Grenseområdene hvor det ikke er en buffersone, blir sovjetiske myndigheter ekstra oppmerksomme på, som ved grensa til Norge. Som tidligere nevnt, var Norge det eneste NATO-landet som grensa direkte til Sovjetunionen fram til 1952,¹³⁰ og grensa var langt på vei lukka fra 1944-1954. Norunn Heger får fram at grenseavtalen fra 1949 var skrevet ut fra forutsetning om at grensa skulle være helt lukka, med unntak av grensekommissæren og de som hørte til kommissariatet.¹³¹

For å gi en dypere forståelse av handlingsmønsteret til de sovjetiske myndighetene etter andre verdenskrig, er det nyttig å se etter paralleller i tida før. Jens Petter Nielsen trekker fram at det som går igjen i historien er momenter knytta til Russlands enorme størrelse. Det ble enda viktigere etter dannelsen av Sovjetunionen, da riket ekspanderer sine grenser ytterligere. Flere naturgitte forhold spiller inn, som at Russland består av et eneste stort steppeland uten naturlige barrierer. Stor mobilitet i befolkninga førte tidlig til at staten måtte påta seg oppgaver som i vestlige land ble ivaretatt av sosiale grupper, klasser eller organisasjoner som stod utafor statens kontroll. Dette ser vi gjenspeiles i underutviklinga av komponenter som eksisterer i et velutvikla sivilt samfunn, som f.eks. fagforeninger, politiske partier og frivillige organisasjoner.

Denne trenden kan påvises langt forut for sovjettida, en stat som ble stadig sterkere for å kompensere for de mekanismer samfunnet ikke besatt.¹³² Russlands utvikling og nasjonal selvidentifikasjon er nært knytta opp mot «presset» utenfra, og da særlig fra vestlig hold. Konkurransen med vestlige naboland har vært et grunnleggende motiv i russisk og senere i sovjetisk historie.¹³³ Det kan spores tilbake til begynnelsen av 1700-tallet, hvor betydninga av den militær-teknologiske konkurransen mellom Russland og de mer avanserte land i vest blir

¹²⁹ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 29, 41; Nielsen, «Mikhail Gorbatsjov og Russlands historie», 154.

¹³⁰ Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 10.

¹³¹ Heger, «Mer enn en diplomat?», 49.

¹³² Nielsen, «Mikhail Gorbatsjov og Russlands historie», 146, 149-150; Nielsen, *Døden løser alt*, 57-58.

¹³³ Nielsen, «Mikhail Gorbatsjov og Russlands historie», 162.

særlig vektlagt under «Peter den Stores» (1682-1721) reformer.¹³⁴ Under Peter den Store kan man langt på vei se statstjenesten som altomfattende og behovet for å forsvare grensene som særlig fremtredende.¹³⁵ Statens militære behov prega utforminga av samfunnet i stor grad og skapte en sterk og overdimensjonert stat hvor militære behov stod i fremste rekke.¹³⁶

Kort oppsummert, kan vi se at Russlands og senere Sovjetunionens forhold til egne grenser har et gjenkjennelig mønster som spores tilbake til tidlig 1700-tallet, hvor statstjenesten for alvor tok initiativ til forsvar av grensene. Fram mot Sovjetunionens tid, har staten fortsatt og vokst seg sterk, og kontroll på egne grenser har fått økende oppmerksomhet. Faktorer som landets enorme størrelse, mangel på naturlige barrierer og frykten for invasjon har vært tungtveiende i denne sammenheng. Under Stalin opplever staten ytterligere styrking, og vern av grensene ble intensivert. Særlig etter andre verdenskrig blir behovet for en buffersone i Øst-Europa fremtredende. I tillegg ser vi forestillinga om en kapitalistisk innringing, følelsen av presset fra vestlige land og forsøk på å ta igjen forspranget til de vestlige naboene, som bidragsyttere til en forståelseshorisont for landets forhold til nabostatene og egne grenser gjennom sovjettida.

Historisk bakgrunn - oppsummering

Et grunnleggende og anerkjent prinsipp i forskninga på den kalde krigen er periodisering av epoken. Perioden 1956-1962 kjennetegnes av økende konfliktnivå internasjonalt som kulminerte med Cuba-krisa i oktober 1962. Etter det, innledes perioden fra 1962 til 1975 med internasjonale avspenning mellom blokkene. Disse holdepunktene er viktig fordi oppgaven søker å avdekke hvorvidt grenseforholdet gjenspeiler strømningene i internasjonal politikk. Som NATO-medlemsland med direkte grense til jernteppet, blir Norge automatisk en integrert aktør på vestlig side i det storpolitiske spillet mellom øst- og vestblokka. Grenseforholdet mellom Norge og Sovjetunionen på 1960-tallet kan derfor ikke fortolkes uten å ta hensyn til de internasjonale utviklingstrekkene i perioden.

Det blir veldig tydelig at Norge og Sovjetunionen har vidt forskjellig utgangspunkt som utenrikspolitiske aktører på den internasjonale arenaen. Norge på den ene sida, som en småstat og medlem av en stor vestlig forsvarsallianse med strategisk geografi i nord. Sovjetunionen på den andre sida, som en av to supermakter som kom seirende ut av andre

¹³⁴ Nielsen, «Historie og politikk hos P.N. Miljukov», 8.

¹³⁵ Nielsen, «Mikhail Gorbatsjov og Russlands historie», 153.

¹³⁶ Nielsen, *Døden løser alt*, 57-58.

verdenskrig, men som led store tap. Et stort behov for sikkerhet ved egne grenser manifesteres gjennom en buffersone gjennom hele Øst-Europa mot alle vestlige land i NATO. Jernteppet som senka seg over Øst-Europa og markerte et klart skille mellom øst og vest, kom veldig tett på Norge da den norsk-sovjetiske grensa var et NATO-land uten buffersone mot Sovjetunionen.

Nærheta til Sovjetunionen og Norges evne til å navigere mellom NATO-medlemskap og naboskapet til østblokka, danner bakteppet for utviklinga av det norsk-sovjetiske grenseforholdet på 1960-tallet. Norge løser denne situasjonen med orientering mot sine vestlige alliansepartnere ved å sette forbehold, begrensninger og restriksjoner på egen forsvarspolitik. Dette for å utvise forsiktighet og betrygge naboen i øst om at det ikke forelå offensive hensikter fra norsk hold. Sovjetunionen på sin side forsøker å skape avstand til NATO gjennom lite aktivitet og trafikk på grensa til Norge. Med disse forutsetningene på plass, vil neste kapittel gå inn på spesifikke områder som viser et grenseforhold i utvikling mellom Norge og Sovjetunionen.

Kapittel 2:

Gerhardsen og Khrusjtsjov – Jubileum, vannkraft og kultur

Dette kapittelet skal ta for seg tiåret fram til 1965, og analysere det bilaterale forholdets utvikling fra et grenseperspektiv. Det jeg ønsker å få fram, er hvordan tilstanden på den norsk-sovjetiske grensa skiller seg fra den internasjonale trenden i denne perioden. Dette er kapittelets problemstilling. Primærkilder fra sakarkivet til Sør-Varanger kommune viser initiativ ved grensa som ikke tidligere er nevnt i eksisterende forskning. Ved hjelp av dette materialet, underbygges poeng som allerede er stadfesta fra et nytt perspektiv. Primærkilder fra interkommunalt arkiv i Finnmark viser at jubileum for sovjetiske soldaters innsats i frigjøringa av Finnmark også er et eksempel på relasjonsbygging ved grensa. Flere kilder fra samme arkiv bidrar til å belyse at turisme, idrett og kultur brukes som brekkstang i flere sammenhenger for å holde barrierene nede.

Av sekundærlitteratur relevant for dette kapittelet er Knut Einar Eriksen og Helge Øystein Pharo sitt 5. bind, *Kald krig og internasjonalisering* fra 1997 anvendelig for å belyse Sovjetunionen som nabo fra den norske sivilbefolkningens perspektiv i Øst-Finnmark.¹³⁷ Randi Rønning Balsvik sin artikkel i *Den menneskelig dimensjon i nordområdene* fra 1994,¹³⁸ utfyller Einar Niemi og Jens Petter Nielsen sine artikler om naboskapet med Sovjetunionen under den kalde krigen.¹³⁹ Balsvik utfyller flere aspekt som viser sivilbefolkningens perspektiv og delaktighet i grenseforholdet på 1960-tallet, i lys av den kalde krigen som innskrenka samkvemmet betydelig mellom norske og sovjetiske borgere.

Kapittelet vil bygges opp på en to-delt måte. Den første delen omhandler det norsk-sovjetiske forholdet fram til 1965, for å få fram områder av grenseforholdet som ikke nødvendigvis følger den globale retninga. Jeg vil bruke Einar Gerhardsens reise til Moskva i 1955 for å vise hvordan flere store prosjekter ble igangsatt. Den siste delen vil ta for seg konkrete eksempler som synliggjør hvordan forholdet på grensa er løsrevet fra den internasjonale spenningssituasjonen. Vannkraftutbygging i Pasvikelva og kulturavtalen fra

¹³⁷ Knut Einar Eriksen og Helge Øystein Pharo, *Kald krig og internasjonalisering, 1949-1965*, bind 5 av *Norsk utenrikspolitikkens historie*.

¹³⁸ Randi Rønning Balsvik, «Pomorbyen Vardø og Russland», i *Den menneskelige dimensjon i nordområdene: rapport fra symposiet «Norsk-russiske forbindelser ca 1814-1917, historie og kultur»: Universitetet i Tromsø 6.-8. november 1992*, redigert av Jens Petter Nielsen og Gunnar Opeide (Arkhangelsk: Pomoruniversitetets forlag 1994), 151-164.

¹³⁹ Niemi, «Norge og Russland i nord- naboer gjennom tusen år. Et fugleperspektiv», 9-25; Nielsen, «Mikhail Gorbatsjov og Russlands historie», 145-164.

1956 er eksempler på ambisiøse samarbeid ved den norsk-sovjetiske grensa, sammen med jubileumsmarkeringer og turisme som setter sitt preg på den menneskelige dimensjonen.

Norge og Sovjetunionen – et forhold i utvikling

Tor Gisle Lorentzen argumenterer for at avspenning var den rådende trenden i forholdet mellom Norge og Sovjetunionen fra midten av 1950-tallet og de neste ti år. Denne oppfatninga understøttes av historiker Kjetil Skogrand som påpeker at norske myndigheter praktiserte en avholdende invitasjonspolitik mot vestmaktene i NATO-samveldet i denne perioden.¹⁴⁰ I likhet med den internasjonale linja, opplever også Norge en oppmykning fra midten av 1950-tallet i et forhold som hadde vært nokså distansert etter sovjetiske soldater trakk seg tilbake fra Finnmark høsten 1945. Mellom 1947 og 1955 foregikk det ingen møter på statsrådsplan mellom Norge og Sovjetunionen.¹⁴¹ Norges hovedlinje som ble staka ut fra 1949 med NATO-medlemskap og orientering mot det europeiske fellesskapet gjennom OEEC lå fast og danna rammene som Gerhardsens regjering arbeidde innafor.¹⁴² Grenseoverenskomsten fra 1949 bidro til å formalisere tilstanden på grensa i nord med en grensekommisær som skulle ta seg av grensespørsmål med sitt sovjetiske motstykke på andre sida.¹⁴³

Hanne Brusletto viser også til sparsommelig diplomatisk kontakt mellom de to i tiårsperioden etter andre verdenskrig. Fra 1955 ble en serie med forhandlinger inngått med Sovjetunionen, og forholdet karakteriseres som bedre enn det hadde vært å lenge.¹⁴⁴ Ifølge Eriksen og Pharo henger dette sammen med den allmenne oppfatning i politikken, militæret og befolkning for øvrig, hvor Sovjetunionen ansees som uforutsigbar og truende etter andre verdenskrig og fram til Stalins død i 1953. Forskerne strekker denne forestillinga om Sovjetunionens ekspansjonistiske ambisjoner fram til 1955 før det begynte å avta.¹⁴⁵ Stian Bones tillegger Gerhardsens besøk til Moskva i 1955 stor betydning for «normaliseringa» som fant sted mellom statene.¹⁴⁶ Rolf Tamnes utfyller denne påstanden, og hevder at

¹⁴⁰ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 184-185; Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 31.

¹⁴¹ Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering, 1949-1965*, bind 5, *Norsk utenrikspolitikks historie, 1949-1965*, 61.

¹⁴² Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering, 1949-1965*, bind 5, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 15-16. OEEC = Organization and European Economic Cooperation.

¹⁴³ Heger, «Mer enn en diplomat?», 13.

¹⁴⁴ Brusletto, «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-63», 104-5.

¹⁴⁵ Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering, 1949-1965*, bind 5, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 50.

¹⁴⁶ Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 204.

oppfatninga av Sovjetunionen som ekspansjonistisk og truende, ble mindre fremtredende etter som tida gikk etter Stalins død. På 1960-tallet oppstod en mer allmenn forestilling i det offentlige ordskiftet i retning av normalisering.¹⁴⁷

1955 er også året hvor Einar Gerhardsen igjen besetter statsministerposten. Gerhardsen var statsminister fra 1945-1951 og igjen fra 1955-1965, med unntak av en måned i 1963 etter Kings Bay-ulykken hvor 21 gruvearbeidere mista livet i en gasseksplosjon på Svalbard. I årene mellom 1951-1955 var Oscar Torp (Ap) regjeringssjef. I Norge var perioden prega av politisk stabilitet, hvor Det norske arbeiderparti (DNA) dominerte politisk etter den andre verdenskrig. DNA satt altså med makta hele perioden fra 1945 til 1965, med en måneds unntak i 1963, og setter følgelig sitt preg på perioden.¹⁴⁸

Noe av det første som setter tonen for en trend i positiv retning, er det kollegiale forholdet som etableres mellom statsminister Einar Gerhardsen og Sovjetunionens leder, Nikita Khrusjtsjov. Fra 1955 finnes det flere tegn som peker i retning av at Sovjetunionen inntok en diplomatisk offensiv overfor de nordiske landene, som kom til uttrykk gjennom blant anna Gerhardsens invitasjon til Moskva.¹⁴⁹

Stian Bones har sett på Gerhardsens reise til Sovjetunionen i 1955, som markerer selve startskuddet på en periode med særlig god utvikling i forholdet mellom Gerhardsen og Khrusjtsjov. En liten delegasjon bestående av statsminister Gerhardsen og handelsminister Arne Skaug dro til Sovjetunionen 10.-22. november 1955 etter innbydelse om å avlegge et offisielt besøk.¹⁵⁰ Det var ikke uten betenkeligheter fra hovedpersonene selv,¹⁵¹ og reaksjonene lot ikke vente på seg fra kritikerne. Gerhardsen ble fremstilt som en utenrikspolitisk amatør som ikke forstod logikken i internasjonal maktpolitikk.¹⁵² Men Stalin var borte og det var stadig tegn på en oppmyking i Sovjetunionens politikk og holdning. Mange andre vestlige land hadde også tatt imot innbydelse, og de kom fram til at det ville være riktig å gjennomføre et besøk, ifølge Gerhardsen selv.¹⁵³

Det kan se ut som Gerhardsen hadde forhåndskontakt med sovjetiske myndigheter, som ikke ble informert i uttømmende grad til regjeringa og partiledelsen. Det stilles spørsmål hvilke motiver Gerhardsen hadde, og hvorfor akkurat han var den første av NATO-landenes statsleder som dro på offisielt besøk til Sovjetunionen. Det siktes til at Gerhardsen hadde et

¹⁴⁷ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 25-27.

¹⁴⁸ Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 32.

¹⁴⁹ Brusletto, «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-63», 47-48.

¹⁵⁰ Bones, «Med viten og vilje», 276.

¹⁵¹ Gerhardsen, *I medgang og motgang*, 69.

¹⁵² Bones, «Med viten og vilje», 276.

¹⁵³ Gerhardsen, *I medgang og motgang*, 69.

personlig ønske om å dra til Moskva. «Han hadde åpenbart en agenda», konkluderer Bones med.¹⁵⁴ Sovjetunionens motiver derimot hersker det liten tvil om. Av kildemateriale som ble tilgjengelige etter oppløsninga av Sovjetunionen går det fram at den langsiktige målsetninga var å svekke båndene til NATO, slik at Norge på sikt ville melde seg ut av alliansen.¹⁵⁵

Saker som handel mellom landene, kulturell utveksling, kraftsamarbeid i Pasvikelva og hjemsendelse av nordmenn i sovjetisk fangenskap, ble tatt opp fra den norske delegasjonen. Selv om Gerhardsen og Skaug tok opp kontroversielle saker med de sovjetiske lederne, var besøket prega av ei gemyttlig stemning.¹⁵⁶ Gerhardsen og Khrusjtsjov fant tonen under besøket. Gerhardsen har selv beskrevet Khrusjtsjov som både «sleivkjefta» og «uvøren», men samtidig jovial og skarp i replikken. Det gikk an å snakke direkte, og være kritisk med den sovjetiske lederen. Dette satte Gerhardsen særlig pris på, noe han har gjengitt i sine erindringer fra 1955-1965. Det kom resultater på alle punkter etter møtene i Moskva.¹⁵⁷

I tillegg ble det satt opp et konferansebygg på Storskog i kjølvannet av dette møtet som Grensekommissariatet overtok den 10. juli 1956, hvor grensemøter kunne avholdes.¹⁵⁸ I etterkant er det rimelig å si at forsøket på økt handel over grensa fikk begrensa rekkevidde. Selv om intensjonen var den beste, og en revitalisering av pomorhandelen ble formalisert gjennom en egen «pomoravtale» mellom Norge og Sovjetunionen i januar 1964, strandet samarbeidet på dette feltet.¹⁵⁹ Kraftutbygging og kultur derimot har mye større slagkraft, og genererer betydelig mer aktivitet ved grensa. Noe Gerhardsen er kjent for, og som ofte kommer til uttrykk gjennom hans streben etter brobygging og dialog, er tanken om at økt kontakt over grensene bidrar til forsoning og normalisering. Gerhardsens holdning til den kalde krigens fremste symboler: «jernteppet» og «muren», var at de kunne overkommes. Dette tankesettet medvirker til et vennligere klima rundt samtalene på toppnivå, hvor Gerhardsens reise til Sovjetunionen i 1955 er et av de fremste eksemplene.¹⁶⁰

Dette tankegodset kom tydelig fram i en tale som Gerhardsen holdt til Arbeiderpartiets landsstyre 24. oktober 1956, året etter hans berømte reise til Moskva. Hans visjon om fredelig sameksistens i det lange løp mellom maktblokkene, betinga en gradvis tilnærming fra begge sider. Hvis den bipolare verdensordninga kom til å vedvare, med den ene militære maktblokka som kommunistisk diktatur og den andre som en demokratisk og kapitalistisk verden, måtte

¹⁵⁴ Bones, «Med viten og vilje», 280.

¹⁵⁵ Bones, «Med viten og vilje», 280.

¹⁵⁶ Bones, «Med viten og vilje», 278-280.

¹⁵⁷ Gerhardsen, *I medgang og motgang*, 77.

¹⁵⁸ E-tjenesten, Hallfred Skau, Grensekommisær-tjenesten - 1956, 13.

¹⁵⁹ Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 372.

¹⁶⁰ Bones, «Med viten og vilje», 276-277.

det skje en tilnærming i framtida. En slik langsiktig sameksistens forutsatte at den kapitalistiske verden gikk mer i sosialistisk retning, samtidig som kommunistene søkte mot demokratiet. Gerhardsen så på den kalde krigen som systemkonflikt, og mente derfor at en mulig løsning var etableringa av politiske prosesser som bandt sammen øst og vest.¹⁶¹

Få dager etter den forsonede talen ble holdt, starta Sovjetunionen sin invasjon i Ungarn.¹⁶² I kjølvannet av denne hendelsen, gikk det offisielle Norge ut og reagerte sterkt på Sovjetunionens inngripen i Ungarn. Norge brøt samarbeidet på flere felt, deriblant det kulturelle,¹⁶³ dette kommer jeg tilbake til lengre ned. Mot slutten av 1950-tallet da støvet hadde lagt seg etter 1956-episoden, ser vi flere eksempler på forsiktig tilnærming på tvers av grensa. For norske myndigheter var det politisk viktig å demonstrere en viss åpenhet ved grensa, en vilje til vennskap.¹⁶⁴ Einar Gerhardsens dialoglinje tillegges betydelig vekt i denne sammenheng.¹⁶⁵ At samarbeidet tok seg opp igjen må også ses i sammenheng med de sovjetiske motivene, som peker i retning av at Sovjetunionen fra midten av 1950-tallet ønska å framstå som et land med «gode nabohensikter» og evnen til å samarbeide, også med stater som var medlem av den vestlige forsvarsalliansen.¹⁶⁶

Så langt forplanter samme tendens seg i Norge som internasjonalt fram til midten av 1950-tallet, med tøværet som oppsto etter Stalins død og Khrusjtsjovs maktovertagelse. Den diplomatiske kontakten tas opp etter 1953, og Gerhardsens reise til Sovjetunionen 1955 utløser en rekke forhandlinger og samarbeid ved grensa i nord. Gerhardsen fremsnakka viktigheta av dialog gjennom jernteppet, noe som medvirker til et vennligere klima rundt samtalene på toppnivå, og en døråpner for samarbeid på tvers av den norsk-sovjetiske grensa. Videre ser vi også sterke reaksjoner fra norsk hold i 1956, da sovjetiske tanks ruller inn i Ungarn. Dette samsvarer også godt med det internasjonale samfunnets handlingsmønster. Det er samtidig, som vi skal se, ikke ødeleggende for prosjekter, samhandling og praktisering av tradisjoner på selve grensa mellom Norge og Sovjetunionen.

Jubileum i Finnmark – et politisk virkemiddel

I sakarkiv fra rådmannen i Sør-Varanger kommune, finnes det primærkilder som lagres i

¹⁶¹ Bones, «Med viten og vilje», 281-282; Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 204. Talen ble holdt på Klekken Turisthotell 24. oktober 1956.

¹⁶² Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 70.

¹⁶³ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 47-49.

¹⁶⁴ Niemi, «Norge og Russland i nord- naboer gjennom tusen år. Et fugleperspektiv», 22-23.

¹⁶⁵ Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 207.

¹⁶⁶ Brusletto, «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-63», 47-48.

Lakselv ved interkommunalt arkiv i Finnmark (IKAF). Disse kildene viser hvor rutineprega disse markeringene ble gjennom 1950-og 60-tallet, og utgjorde en viktig bestanddel i forholdet på grensa fra 1954. Sovjetiske representanter og gjester ble invitert av norske myndigheter til å krysse grensa for å delta på jubileum i Kirkenes for frigjøringa av Øst-Finnmark. Dette er gjennomgående gjennom siste halvdel av 1950-tallet og hele 1960-tallet, og er hittil ikke blitt brukt som eksempel på relasjonsbygging ved grensa i eksisterende litteratur.

I perioden 1944-1954 var grensa svært lite trafikkert, kun grensekommisærer og deres folk fikk krysse grensa i henhold til grenseoverenskomsten fra 1949.¹⁶⁷ For å dra til Sovjetunionen måtte det søkes om visum hos den sovjetiske ambassaden i Oslo. Når visumet var innvilga, ga Justisdepartementet tillatelse til å krysse grensa over Storskog. Derfra var det ikke mulig å kjøre egen bil fra Norge, så busser i regi av reisearrangør måtte frakte de reisende inn til eksempelvis Murmansk. Grensekommisæren kunne gi midlertidige tillatelser som fastsatt i grenseoverenskomstens artikkel 33. Midlertidig passeringstillatelse kunne bevilges grensemyndigheter, fløtemannskaper, vannkraftarbeidere og personer som skulle over grensa for å klargjøre spørsmål.¹⁶⁸ I 1954 kom de første passeringer i forbindelse med markeringa av 10-årsjubileum for frigjøring av Øst-Finnmark.¹⁶⁹ Dette skal vise seg å bli en tradisjon som opprettholdes på standhaftig vis fra sentralt hold, selv med tider hvor sterke motsetninger internasjonalt gjør seg gjeldende. Jubileum for frigjøring av Finnmark fra 25. oktober 1944 ble markert hvert femte år fra 1954. 15-årsjubileum i 1959, 20-årsjubileum i 1964 og 25-årsjubileum i 1969. I tillegg er det omfattende markering av 20-årsdagen for den nasjonale frigjøringa 8. mai 1965. Det er fylkesmannen i Finnmark på vegne av Utenriksdepartementet som er vertskap for de offisielle arrangementene, hvor ordføreren i Sør-Varanger kommune bistår med selve gjennomføringa.¹⁷⁰

Ved markering i 1964 kommer det fram i rådmannens saksdokumenter at interesseorganisasjonen Sambandet Norge-Sovjetunionen var delaktig i prosessen. Denne sivile stiftelsen ble danna i juni 1945 som et resultat av blant anna norsk sympati og takknemlighet for den sovjetiske innsatsen under krigen. Intensjonen var å styrke vennskapet mellom Norge og Sovjetunionen gjennom kulturell utveksling og kontakt.¹⁷¹ Sambandet

¹⁶⁷ 29. desember 1949 – Overenskomsten mellom Norge og Sovjetunionen om forskjellige forhold ved den norsk-sovjetiske grense, Artikkel 20, 24, 33.

www.lovdatab.no/dokument/TRAKTAT/traktat/1949-12-29-1/KAPITTEL_1#KAPITTEL_1.

¹⁶⁸ Heger, «Mer enn en diplomat?», 47.

¹⁶⁹ Heger, «Mer enn en diplomat?», 41.

¹⁷⁰ IKA Finnmark IKS, Per G. Schøyen. Feiring av 20-årsjubiléet for frigjøringen av Finnmark, 05.08.1964.

¹⁷¹ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 6-7.

sendte brev til formannskapet i Sør-Varanger kommune vedrørende den kommende 20-årsdagen for sovjettroppenes innsats i Finnmark. I brev til formannskapet stiller de seg til tjeneste hvis det behøves bistand i kontakt med Sovjetunionen eller andre praktiske gjøremål i forbindelse med den kommende merkedagen 25. oktober.¹⁷² Dette følger formannskapet opp og sender oppfordring til fylkesmannen om å engasjere seg.¹⁷³ Bare få dager senere kommer svar fra Utenriksdepartementet, i brev til fylkesmannen og ordføreren i Sør-Varanger. Den høytidelige markeringa skulle arrangeres av den norske regjering, og det var invitert en russisk regjeringsdelegasjon gjennom sovjet-samveldets ambassade.¹⁷⁴ Sambandet ble orientert om regjeringens vedtak hvor et offisielt arrangement med Utenriksdepartementet som arrangør kom til å markere begivenheta.¹⁷⁵

Fem dager før arrangementet skulle gå av stabelen, søkte Sambandet om tilskudd til en egen feiring av 20-årsmarkeringa. Sambandet ønska å arrangere en offentlig tilstelning i et samfunnshus med midler fra Sør-Varanger kommune, og gjerne tilstedeværelse av ordføreren eller en annen representant fra formannskapet. Til denne markeringa var det venta ca. 50 turister fra Sovjetunionen hvor Norsk folkeferie stod for selve reisen til de sovjetiske deltakerne.¹⁷⁶ Dette antallet bekreftes i brev fra konferansehuset til grensekommisær Rygg få dager før arrangementet.¹⁷⁷ Denne søknaden om tilskudd fikk Sambandet avslag på, to dager før arrangementet. Det ble ikke bevilga midler, og formannskapet så heller ingen grunn til å delta på Sambandets tilstelning, nettopp fordi fylkesmannen arrangerte den offisielle markeringa på vegne av regjeringa.¹⁷⁸

Dette viser at interesseorganisasjonen var veldig engasjert i aktiviteter på grensa, et område hvor myndighetene helst ville ha styringa. Sambandet ønska å delta både i planleggingsfasen og ved selve gjennomføringa. Da de ikke ble inkludert av myndighetene, gikk de inn for å arrangere en markering på egenhånd, i et samfunnshus med egen delegasjon av sovjetiske gjester. Dette søker de også om midler til, men får avslag fra kommunen.

Det viser også hvor viktig det var for styresmaktene å markere at dette var et offentlig anliggende, hvor den norske regjering skulle ha regien, og fylkesmannen med hjelp fra ordføreren stod for gjennomføringa. Byråsjef Per G. Schøyen er tydelig på at disse høytidelige

¹⁷² IKA Finnmark IKS, Edith Næss. Minnedagen for sovjettroppenes innsats i frigjøringen av Finnmark, 07.07.1964.

¹⁷³ IKA Finnmark IKS, Emil Havelin. Minnedagen for sovjettroppenes innsats i frigjøringen av Finnmark, 31.07.1964.

¹⁷⁴ IKA Finnmark IKS, Per G. Schøyen. Feiring av 20-årsjubiléet for frigjøringen av Finnmark, 05.08.1964.

¹⁷⁵ IKA Finnmark IKS, G. Balsvik. 20-årsdagen for frigjøringen av Finnmark, 25.08.1964.

¹⁷⁶ IKA Finnmark IKS, Edith Næss. Søknad om tilskudd, 20.10.1964.

¹⁷⁷ IKA Finnmark IKS, Leif Tharaldsen. Til GKS, herr kommandør Rygg, Kirkenes, 20.10.1964.

¹⁷⁸ IKA Finnmark IKS, Emil Havelin. Feiring av 20-års jubiléet – søknad om tilskudd, 23.10.1964.

markeringene skulle regjeringa stå for, og avslaget om støtte og tilstedeværelse på Sambandets egen markering fra rådmann Emil Havelin viser samme tendens. De ønsker ikke å blande inn i Sambandet i sitt arrangement, og ønsker heller ikke å bidra til deres markering.¹⁷⁹

Det som også underbygger dette inntrykket, er hvor rask saksgangen og behandlinga ble utført i saken. Det tar under en måned fra Sambandet melder formannskapet om merkedag-saken, til den har vært gjennom byråkratiet og er ferdig behandla. Det kan være et uttrykk for at norske styresmakter, både sentrale og lokale, ønsket en rask avklaring for å unngå å havne i en situasjon med uklarheter tett opp mot avviklinga. Samme inntrykk får man i behandlinga av søknaden om tilskudd fra Sambandet. Søknaden er stemplet inn 21. oktober, behandla 22. oktober og svar sendt 23. oktober.¹⁸⁰

De faste markeringene av sovjetiske soldaters innsats i frigjøringa av Finnmark hvert femte år, gjennomføres tilsynelatende uavhengig av spenningsnivået internasjonalt. Jubileene ved den norsk-sovjetiske grensa avvikles på regelmessig basis, hvor norske myndigheter prioriterte høyt å inneha regien. Den første markeringa etter ti år kan tolkes som et av de oppmykende tiltakene i tøværet etter Stalins død i 1953. Det passer godt inn i både den internasjonale linja og den bilaterale utviklinga i forholdet. Under markeringa i 1959 er imidlertid situasjonen en annen mellom øst og vest, med spenning som bygger seg opp mellom blokkene. Dette viser at Norge har etablert sin egen kurs i forholdet med naboen sin på dette punktet, som er løsrevet fra den internasjonale retninga. Markeringene i 1964 og 1965 underbygger bildet om vedvarende lavspenning i det norsk-sovjetiske forholdet i perioden 1955-1965.

Stort prosjekt – vannkraft

Et av de største samarbeidsprosjektene i perioden var utbygginga av vannfallene i Pasvikelva, som utgjør store deler av selve grensa mellom Norge og Sovjetunionen. Hanne Brusletto har fordypet seg i forhandlingene knytta til kraftutbygginga i Pasvikelva. Det poengteres at forhandlinger om grensespørsmål i et område som skiller øst fra vest, ikke var uproblematisk. Kryssende interesser i grenseområder mellom Norge og Sovjetunionen kunne lett gjøre at

¹⁷⁹ IKA Finnmark IKS, Per G. Schøyen. Feiring av 20-årsjubiléet for frigjøringen av Finnmark, 05.08.1964; IKA Finnmark IKS, Emil Havelin. Feiring av 20-års jubileet – søknad om tilskudd, 23.10.1964.

¹⁸⁰ IKA Finnmark IKS, Edith Næss. Søknad om tilskudd, 20.10.1964; IKA Finnmark IKS, Emil Havelin. Feiring av 20-års jubileet – søknad om tilskudd, 23.10.1964.

utenrikspolitiske hensyn overskygget realitetsdrøftelser. Derfor var det ikke gitt at utbygginga av Pasvikelva kom til å bli en realitet. Hun vektlegger at 1955 er året hvor forholdet mellom øst og vest var prega av tøvær, og Gerhardsens besøk til Sovjetunionen samme år kom på et gunstig tidspunkt for dialogen rundt prosjektet.¹⁸¹

Under Gerhardsens besøk ble det lagt vekt på å bryte ned gammel mistillit og forbedre forholdet mellom de to landene. Fire saker var med i bagasjen, deriblant utbygginga av vannfallene i Pasvikelva. Brusletto påpeker at siden dette tema ble løftet fram som et av spørsmålene på turen, viser det en stor nasjonaløkonomisk interesse for spørsmålet.¹⁸² Det faktum at det var et reelt behov for kraft på begge sider av elven, legges til grunn som en av de viktigste faktorene som muliggjorde dette samarbeidet. Et anna viktig moment som trekkes frem av flere historikere i denne sammenheng er slagordet om «fredelig sameksistens» som for alvor fikk rotfeste i 1954-55 fra sovjetisk side. Brusletto viser blant anna til historiker Tom Hetland sin hovedoppgave, hvor han betoner at det fant sted en moderat endring i Sovjetunionens utenrikspolitikk.¹⁸³

En avtale ble underskrevet i 1957 som resultat av forhandlinger utført av en norsk-sovjetisk ekspertkomisjon. Kraftutbygginga i Pasvikelva ble inndelt i tre naturlige soner bestående av hvert sitt fossefall: Skoltefoss, Melkefoss-Skogfoss og Hestefoss-Tangefoss. Sovjetunionen skulle få utnytte det øverste og nederste avsnittet, og Norge fikk tildelt det midterste.¹⁸⁴ Skoltefoss er det nederste avsnittet i elva og ligger ved Boris Gleb, den sovjetiske enklaven på vestsida av Pasvikelva. Kraftverket ved Skoltefoss ble det første i rekken av fire utbygginger igjennom 1960- og 70-tallet. To norske, Melkefoss og Skogfoss, og to sovjetiske kraftverk, Skoltefoss og Hestefoss. Skoltefoss kraftverk ble et samarbeidsprosjekt hvor norske entreprenører stod for bygginga av selve kraftverket. Kontrakten mellom det norske selskapet Norelectro og det sovjetiske kraftselskapet Technopromexport ble underskrevet i 1959. Utbygginga av vannkraftverket ved Boris Gleb ble påbegynt i 1960 og stod ferdig i slutten av 1963.¹⁸⁵ Med unntak av 1965, pågikk det utbyggingsprosjekter i vassdraget gjennom hele 1960-tallet.¹⁸⁶

Einar Gerhardsens reise til Moskva i 1955 medvirker til å få satt i gang forhandlingene

¹⁸¹ Brusletto, «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-63», 40, 55.

¹⁸² Brusletto, «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-63», 54-55. 1) Fornyelse av varebytteavtalen, 2) frigivelse av norske fanger, 3) Kulturelle forbindelser, 4) Utbygging av Pasvikelva.

¹⁸³ Brusletto, «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-63», 59-60.

¹⁸⁴ Brusletto, «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-63», 62.

¹⁸⁵ Brusletto, «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-63», 102-104.

¹⁸⁶ Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 370. Boris Gleb ferdig 1963, Skogfoss ferdig 1964, Hestefoss ferdig 1970 og Melkefoss ferdig 1978.

for alvor, og viljen hos begge parter til å komme frem til kompromisser under selve forhandlingene tillegges betydelig vekt i Bruslettos analyse.¹⁸⁷ Det konkluderes med at utbygginga er å betrakte som et beroligende tiltak og brobygging i ordets rette forstand. Norge ønska ikke å provosere verken Sovjetunionen eller NATO, noe som vises gjennom en fintfølende utenriksledelse som tok beslutningene underveis i utbygginga.¹⁸⁸

Det blir tydelig at både kontraktsinngåelser og utbygging av det første kraftverket foregikk samtidig som spenninger bygger seg opp internasjonalt og kulminerer med Cuba-krisa i oktober 1962. Utbygginga av vannkraftverket ved Boris Gleb pågikk i perioden 1960-1963, men ble ikke nevneverdig påvirkta av internasjonale strømninger, ifølge Hanne Brusletto. Hun mener at det ikke er urimelig å beskrive samarbeidet som «sensasjonelt» sett i lys av den spente internasjonale situasjonen parallelt med byggeprosessen.¹⁸⁹ Videre understrekes det at overenskomsten fremstår som ganske enestående. At de to statene klarte å gjennomføre et stort samarbeidsprosjekt i en grenseelv, er oppsiktsvekkende sett i lys av perioden som tidvis var prega av store spenninger mellom øst og vest.¹⁹⁰ Dette prosjektet taler, i likhet med jubileumsmarkeringene på grensa, for et norsk-sovjetisk grenseforhold som avviker fra den internasjonale hovedretninga, spesielt i perioden 1958-1962.

Kultur og turisme – økt trafikk på tvers av grensa

Et anna resultat av Gerhardsens reise til Moskva i 1955 er den offisielle norsk-sovjetiske kulturavtalen, som ble underskrevet i Oslo i oktober 1956. Avtalen skulle stimulere til økt kontakt på tvers av grensa med kultur som felles interesse. Denne avtalen ble satt på prøve allerede samme år. Ingunn Rotihaug påpeker at den sovjetiske inngripen i Ungarn 1956 fikk konsekvenser for kulturutveksling mellom Norge og Sovjetunionen. Den offisielle norsk-sovjetiske kulturavtalen hadde akkurat blitt undertegnet i oktober 1956, før invasjonen i Ungarn var et faktum en knapp måned senere. Det offisielle Norge reagerte sterkt og brøt samarbeidet på flere felt, inkludert det kulturelle.

Sambandet Norge-Sovjetunionen derimot, holdt kanalene og samarbeidet gående og ble det naturlige innslagspunkt for sovjetere som var hindra fra å benytte offisielle kanaler. På den måten overtok Sambandet Norge-Sovjetunionen noe av oppgavene som det offisielle

¹⁸⁷ Brusletto, «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-63», 83.

¹⁸⁸ Brusletto, «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-63», 133, 147.

¹⁸⁹ Brusletto, «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-63», 104, 147.

¹⁹⁰ Brusletto, «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-63», 84.

Norge frasa seg. Arbeidsmåtene til Sambandet var blant anna delegasjonsreiser, foredrag, konserter og turnéer med sovjetiske artister.¹⁹¹ Denne posisjonen som Sambandet opparbeida seg i fravær av norske diplomatiske forbindelser, skulle vise seg å skape hodebry for norske myndigheter. Særlig delegasjonsreiser fra Norge til Sovjetunionen skapte bekymring for politiets overvåkingstjeneste (POT) og politimesteren i Sør-Varanger. POT frykta at det foregikk både verving av spioner og innhenting av etterretning fra sovjetisk side i forbindelse med disse reisene.¹⁹²

Mot slutten av 1950-tallet etter støvet hadde lagt seg etter 1956-episoden, ser vi flere eksempler på forsiktig tilnærming på tvers av grensa. For norske myndigheter var det politisk viktig å demonstrere en viss åpenhet ved grensa, en vilje til vennskap.¹⁹³ Da ble kultur igjen tatt opp som redskap for relasjonsbygging. Musikk, idrett, kunst og teater banet vei for interaksjon på flere arenaer. Russiske brytere, folkedansgrupper og musikere kom over grensa til Vardø.¹⁹⁴ Særlig en hendelse har fått mye oppmerksomhet. I 1959 ble Vardø bymusikk invitert til Murmansk. Uten visum fra Sovjetunionen gikk de om bord i fiskeskøyta «Yngvar» og dro den gamle sjøveien gjennom jernteppet. I Murmansk ble korpset tatt varmt imot av tusenvis av fremmøtte. Mottakelsen beskrives som en sensasjonell hendelse, til tross for manglende papirer om bord. «Man dro nærmest uten videre og bokstavelig talt for full musikk gjennom jernteppet» slik Randi Rønning Balsvik formulerer det.¹⁹⁵

I regi av kulturavtalen ble studenter, yngre forskere, vitenskapsmenn tekniske eksperter og representanter fra kultur og idrettslivet sendt på besøk til Sovjetunionen. Fram til 1963 hadde om lag hundre enkeltpersoner fra Norge besøkt Sovjetunionen under kulturavtalen.¹⁹⁶ Studentutveksling hadde foregått også før kulturavtalen kom i stand. Dette ble støttet av norske myndigheter i etterkrigstida fordi det kunne tjene som brobygging, internasjonalt samhold og eksponering av vestlig ideologi. Således ble studentutveksling brukt i politisk øyemed. Gjennom 1950-tallet og inn på 1960-tallet ble det avholdt festivaler hvert år hvor flere hundre norske ungdommer deltok, den største i 1957 i Moskva med 34000 deltakere fra mange land.¹⁹⁷

I årene etter 1960 ble grenseovergangen ved Storskog ei hovedferdselsåre for delegasjonsreiser til Sovjetunionen i regi av Sambandet i Nord-Norge. Overgangen ble brukt

¹⁹¹ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 47-49.

¹⁹² Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 7-8; Haarstad, *I hemmelig tjeneste*, 157.

¹⁹³ Niemi, «Norge og Russland i nord- naboer gjennom tusen år. Et fugleperspektiv», 22-23.

¹⁹⁴ Niemi, «Norge og Russland i nord - naboer gjennom tusen år. Et fugleperspektiv», 23; Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 418-422.

¹⁹⁵ Balsvik, «Pomorbyen Vardø og Russland», 163.

¹⁹⁶ Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 425-426.

¹⁹⁷ Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 422-423.

ved besøk til Murmansk og Nikkel og lengre turistreiser til Leningrad. I perioden 1959-1965 tok Murmanskavdelinga av det norsk-sovjetiske Sambandet imot 25 delegasjoner med 360 deltakere. Dette var trafikk på si av den offisielle kulturavtalen.¹⁹⁸ Denne utviklinga var, som tidligere nevnt, ikke ensidig godt mottatt hos sentrale styresmakter og overvåkingspolitiet, noe som kommer til uttrykk i 1963. Det var oppe til vurdering å stenge grensa helt fra norsk side for å få bukt med dette reisemonopolet. Det ble forkastet etter utenriksminister Hallvard Lange vurderte det dithen at det ikke var den beste fremgangsmåten, av frykt for å få opinionen i Finnmark imot seg.¹⁹⁹

Sør-Varanger turistkontor blir oppretta i 1964, med en turistsjef og tre guider i teamet som drifta kontoret. Den største attraksjonen var russegrensa i 1964-sesongen. Egen bil eller eksisterende bussrute ble brukt i dette øyemed, og interessen var stor for både selve grensa og Pasvikdalen fra finske, tyske og franske turister som nevnes i driftsberetninga fra 1964.²⁰⁰ Mot midten av 1960-tallet er det flere eksempler på besøk av sovjetisk fotballag og idrettstropper i Kirkenes hvor kommunestyret i Sør-Varanger bevilger midler til arrangementer, mottakelser og tilstelninger med overnatting, bevertning og gaver.²⁰¹

Nordkalottsamarbeid mellom Norge, Sverige og Finland hadde årlige konferanser med deltakere fra de respektive lands regjeringer, arrangert av Foreningen Norden fra 1960. Diskusjonene på disse konferansene handla ofte om temaer som samferdsel over grensene, turisme, økonomisk og industriell utvikling og kulturelt samkvem.²⁰² Sovjetunionen var ikke opprinnelig deltaker i dette forum, og ble i tillegg holdt utafør da de meldte sin interesse om å delta.²⁰³ I en tale på Nordkalottkonferansen i Kiruna sommeren 1962 vektlegger Gerhardsen at også Sovjetunionen hadde sin «nordkalott», på lik linje med Norge, Sverige og Finland. I denne talen uttrykkes det også ønske om et tettere samarbeid med Sovjetunionen, og avtalen om utbygging av vannkraft i Pasvikelva brukes som eksempel på det. I tillegg uttrykker Gerhardsen håp for at forholdet etter hvert kunne utvikle seg slik at grensa til det fjerde

¹⁹⁸ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 75-77.

¹⁹⁹ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 76.

²⁰⁰ IKA Finnmark IKS, Sør-Varanger kommunestyre, forhandling 1963-1965, arkivkode 690 Turisttrafikk, Sør-Varanger turistkontors driftsberetning sesongen 1964.

²⁰¹ IKA Finnmark IKS, Sør-Varanger kommunestyre, forhandling 1963-1965, arkivkode 442 Stønad til idrettsarbeid, Besøk av russisk idrettstropp 12.09.1964, Besøk av russisk fotballag 26.09.1964, Besøk av det sovjetiske fotballag «Sever» (Norden) fra Murmansk tirsdag den 10.08.1965.

²⁰² Bones, *I oppdemningspolitikkenes grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 255.

²⁰³ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 86.

nordkalottlandet også kunne åpnes.²⁰⁴ Først i juli 1968 ble et alternativt kalottstevne avholdt i Tromsø hvor deltakere fra alle fire statene var til stede.²⁰⁵ Dette blir tatt opp igjen i kapittel 5.

U-2-hendelsen – kilde til et kjøligere forhold?

Når man ser på det norske forholdet til Sovjetunionen fra 1955-1965, kommer man ikke unna en bestemt hendelse. U-2 er navnet på et amerikansk spionfly som fløy tokt i stor høyde over fremmed territorium for å samle etterretning gjennom billedtaking ned mot bakken. Under et tokt fra Pakistan på vei til Bodø, ble et slikt fly av typen U-2 skutt ned over sovjetisk territorium i 1960.²⁰⁶ Khrusjtsjov retta sterke anklager mot alle involverte, og betegna hendelsen som en direkte fiendtlig handling av alle som hadde tillatt at sine flyplasser ble brukt til spionasje mot Sovjetunionen. Gerhardsen var raskt ute med å uttrykke sin misnøye med det inntrufne, og gjorde det klart at det ikke var noen form for innblanding fra norsk side. Gerhardsen var svært opprørt fordi Norge uvitende hadde blitt involvert i direkte krenking av sovjetisk luftrom. Området som var ment å være et avspenningsområde var blitt forstyrret, og kunne forplante seg i Norges forhold både til Sovjetunionen, men også de andre nordiske landene. Dette tok han personlig opp med president Kennedy på et besøk i 1962, og ble møtt med forståelse fra amerikanerne.²⁰⁷ Norske myndigheter jobba iherdig for å overbevise Sovjetunionen om at ingen norske sivile eller militære myndigheter hadde mottatt melding om et slikt tokt eller gitt tillatelse til landing. Gerhardsens ønske om et fredelig og tillitsfullt naboskap blir også tydelig kommunisert. Etter mye arbeid fra norske myndigheter for å motbevise delaktighet i den påståtte spionasjen, blir sovjetiske myndigheter tilbøyelig til å tro på budskapet.²⁰⁸

Hvilken innvirkning fikk denne hendelsen på norsk-sovjetiske forhold? Rolf Tamnes beskriver hendelsen som en temperatursvingning, som gjorde tida rundt 1960 vanskelig. Det letta imidlertid i årene som fulgte.²⁰⁹ Et konkret tiltak etter U-2-episoden var begrensning på allierte fly fra norsk territorium som ikke skulle fly over internasjonalt territorium øst for 24°

²⁰⁴ Bones, «Med viten og vilje», 282; Snl.no/Nordkalotten. Nordkalotten er ifølge Store norske leksikon, en betegnelse på de deler av Norge, Sverige og Finland som ligger nord for polarsirkelen.

²⁰⁵ Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 257.

²⁰⁶ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 83.

²⁰⁷ Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 34, 37-38.

²⁰⁸ Gerhardsen, *I medgang og motgang*, 287-289.

²⁰⁹ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikkens historie*, 36.

Ø.²¹⁰ Lorentzen fremhever også at U-2-affæren er unntaket i perioden som kan betegnes som en tid med avspenning mellom de to statene frem til 1965.²¹¹

Delkonklusjon

Hvordan kan perioden fra 1955-1965 fortone seg som lavspenning i det bilaterale grenseforholdet, når det er en helt annen utvikling på den internasjonale scenen i samme periode? Det første som er viktig å få fram, er at Norge faktisk følger den internasjonale trenden i første halvdel av 1950-tallet med svært lite aktivitet på tvers av grensa. Også da Sovjetunionen intervenerte i Ungarn i 1956 svarer Norge med tydelige reaksjoner, deriblant på det kulturelle samarbeidet. Den ferske kulturavtalen etter Gerhardsens besøk i Moskva blir satt på pause, og Sambandet Norge-Sovjetunionen får styrka sin posisjon som innslagspunkt for kommunikasjon på tvers av grensa fordi norske myndigheter fryser de diplomatiske forbindelsene. Dette bedrer seg etter et par år, og kontakten tas opp igjen fra norske myndigheter. Vi ser eksempel på det som kan beskrives som en tosidighet i den vanskelige tida rundt 1956-hendelsen i Ungarn, hvor norske myndigheter reagerer sterkt innafor et område, uten at det virker ødeleggende for andre prosjekter. Dette skjer både fordi sentrale myndigheter ønsker å opprettholde et stabilt og fungerende forhold, og fordi lokale aktører i Finnmark holder kontinuiteten i relasjonen gjennom den turbulente tida. Samla sett resulterer det i at Norge vedlikeholder naboforholdet selv om det stormer på den storpolitiske arenaen, på en måte som gjør at påbegynte initiativ ved grensa ikke blir terminert.

Mellom 1958 og 1962 er grenseforholdets utvikling av en egen art, og skiller seg fra den internasjonale trenden mellom øst og vest. Ved den norsk-sovjetiske grensa finnes mange positive meritter å vise til i denne perioden, som var en turbulent tid ellers i verden. Aktiviteter ved grensa brukes som politiske verktøy for å etablere relasjoner på nye plattformer. 1959 er året hvor både jubileum på grensa finner sted, kontrakt om felles bygging av kraftverket i grenselva blir underskrevet og Vardø bymusikk drar på båttur til Murmansk. Fra 1959 ser vi også at kulturutveksling i form av delegasjonsreiser bidrar til at grensetrafikken øker i omfang. Reiser til Sovjetunionen tar seg opp, selv om myndighetene ikke har kontroll på dette, og ser med bekymring på enkelte aspekter ved denne turisttrafikken. Det tas ingen drastiske grep for å fysisk hindre denne trafikken. Dette viser

²¹⁰ Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 130-131.

²¹¹ Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 34, 37-38.

tydelig at regjeringa ikke vil skape unødig støy som kan tilsmusse grenseforholdet.

Hvordan tilstanden på den norsk-sovjetiske grensa kan skille seg så drastisk fra den internasjonale trenden, kan forklares ut fra den positive trenden som skapes i det norsk-sovjetiske forholdet. Deres felles grense gjorde at de to nabolandene måtte forholde seg til hverandre. Med velvilje fra begge sider, ser man hvordan de jobber sammen om felles interesser selv om det tidvis utspilte seg høy spenning på internasjonalt nivå. Den gode dynamikken som skapes mellom Einar Gerhardsen og Sovjetunionens leder, Nikita Khrusjtsjov har mye av æren for forholdets utvikling. Besøket i Moskva i 1955 satte i gang mange initiativ som fikk fart på samarbeidet ved grensa. De nye taktene fra Sovjetunionen etter Stalins død kombinert med Gerhardsens dialoglinje gjør at disse to enkelttaktørene tillegges stor betydning for den fruktbare utviklinga.

Det formidles budskap fra begge sider som er ment i den hensikt å skape et bedre klima for samarbeid. Dette er, slik jeg tolker den eksisterende forskninga, grunnen til at den uheldige hendelsen med U-2-flyet ikke får større innvirkning på forholdet, enn en marginal temperatursvingning. I etterkant av hendelsen blir Nordkalottkonferansen brukt som arena til å formidle imøtekommende budskap fra norsk hold. Gerhardsens tale på Nordkalottkonferansen viser at de internasjonale spenningene ikke påvirka samarbeidet i nord, når han taler i klartekst for økt kontakt og mindre barrierer i tida like før krisa på Cuba inntreffer høsten 1962. Tiåret fra 1955-1965 har Arbeiderpartiet, Einar Gerhardsen og hans dialoglinje som fellesnevner. Dette endrer seg i 1965, hvor en lang periode med Arbeiderpartiets politiske dominans blir brutt. I neste kapittel vil jeg se på en spesiell aktivitet ved grensa som kan tjene som vendepunkt i Norges politiske linje overfor Sovjetunionen.

Kapittel 3: Boris Gleb – et vendepunkt?

I forrige kapittel ble perioden fram til midten av 1960-tallet behandla. 1965 huser flere hendelser som gjør at det peker seg ut som et interessant år for å se etter endringer i det norsk-sovjetiske grense- og naboskapsforholdet. Et av de mest oppsiktsvekkende samarbeidsprosjektene, er åpninga av turistsenteret Boris Gleb sommeren 1965. Kapittelet skal avdekke hvorvidt åpninga av turistsenteret på grensa kan brukes som vendepunkt i Norges forhold til Sovjetunionen. Kapittelet tar for seg hvor idéen til et turistsenter like innafor jernteppet kom fra, trusselbilde knytta til prosjektet, selve åpninga og hva som gjorde at det stengte etter bare en sesong. Til slutt i kapittelet vil jeg konkludere med om dette initiativet på grensa kan brukes til å tidfeste en endring i politikken overfor Sovjetunionen.

I litteraturen nevnes sommeren 1965 ved flere anledninger. Stian Bones har vært innom dette i en tidsskriftsartikkel og i doktorgradsavhandlinga.²¹² Sammen med Hallvard Tjelmeland har de en kortfatta innføring av hva som skjedde ved turistsenteret i Boris Gleb i Sven Holtsmark sitt samleverk fra 2015.²¹³ Bind 2, *Storhetstid og stormkast 1955-1997* skrevet av Trond Bergh og Knut Einar Eriksen²¹⁴ brukes i analysen av trusselbildet rundt grenseåpninga. Hanne Bruslettos hovedoppgave om kraftutbygginga er nyttig fordi kraftverket ved Boris Gleb danna grunnlaget for turistattraksjonen. Ingunn Rotihaug ser på motivene både på norsk og russiske side for å åpne turistsenteret. Studien av organisasjonen Sambandet Norge-Sovjetunionen gir et bilde av hvordan lokale krefter bidro til beslutninger i grenseområdene. Trusselbilde til politiets overvåkingstjeneste (POT) og norske styresmakter er en viktig del av helhetsbildet, som også analyseres av Rotihaug. Norunn Heger viser grensekommisærens perspektiv på saken, og hvordan turistsenteret skapte utfordringer for grensekommisæren. Tor Gisle Lorentzen nevner ikke Boris Gleb i sin oppgave, men retter søkelyset på 1965 som et mulig vendepunkt i kraft av det politiske skifte høsten 1965.

De enkelte arbeidene bidrar til å se hendelsen i flere perspektiv, men ingen av publikasjonene, hverken oversiktsverkene eller hoved- og masteroppgavene har brukt stenginga av turistsenteret som innslagspunkt for endring i det norsk-sovjetiske grenseforholdet. I tillegg til sekundærlitteraturen, vil arkivkilder fra Utenriksdepartementet og Justisdepartementet, samt regjeringskonferanser bli brukt for å belyse hva som var viktig for

²¹² Bones, «Med viten og vilje», 282; Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 205.

²¹³ Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 446-447.

²¹⁴ Bergh og Eriksen, *Storhetstid og stormkast 1955-1997*, bind 2, *Den hemmelige krigen: overvåking i Norge 1914-1997*.

den norske regjering i denne saken, og hvorvidt det er grunn til å anse sommeren 1965 som et vendepunkt i forholdet til Sovjetunionen.

Grenseåpning sommeren 1965 – forarbeidet

Som nevnt i forrige kapittel, har Ingunn Rotihaug studert Sambandet Norge-Sovjetunionen. Organisasjonen viser seg å være en sentral aktør som arbeidet for økt kontakt på tvers av grensa etter andre verdenskrigen. Gjennom blant anna utveksling av foredragsholdere, organisering av reiser, utstillinger, utgivelse av tidsskrift og framvisning av film ønska Sambandet å utdype kjennskapet til hverandres kulturliv.²¹⁵ Noe av grunnen til at denne interesseorganisasjonen fikk rotfeste i regionen, kan relateres til det gode forholdet på tvers av grensa etter at de sovjetiske styrkene befrikk Øst-Finnmark i 1944. Et uttrykk for dette er kommunistenes oppslutning ved valget i 1945, hvor de fikk nesten 36% av stemmene i Øst-Finnmark.²¹⁶ «For lokalbefolkningen hadde det knapt vært tvil om at russerne hadde kommet som venner og reist som venner», er Einar Niemi sin oppsummering av forholdet mellom befolkninga i Finnmark og sovjetrussiske soldater.²¹⁷

Fram til 1954 var det sovjetiske kontaktnettverket i Norge avgrensa til miljøet rundt NKP og Sambandet Norge-Sovjetunionen, med unntak av noen få personer i DNAs venstrefløy.²¹⁸ Som et resultatet av Stalins død i 1953 og en forsiktig tilnærming fra sovjetiske myndigheter mot den vestlige blokka, ble forbindelsen mellom norske politikere og den sovjetiske ambassadøren i Oslo tatt opp igjen. Gerhardsen var blant få vestlige ledere som fremsnakka viktigheta av dialog gjennom jernteppet.²¹⁹ Den økende interaksjonen mellom sentrale norske politikere og sovjetiske diplomater, banet veien for Gerhardsens besøk i Sovjetunionen i 1955 og de første grensepasseringene i forbindelse med markeringa av 10-årsjubileumet for frigjøringa av Øst-Finnmark.

Det er ikke mangel på forslag og initiativ fra ledende medlemmer i Sambandet som jobba for tettere bånd og styrking av forholdet på tvers av grensa fra slutten av 1950-tallet til midten av 1960. Motivasjonen til Sambandet var å styrke stiftelsens egen posisjon ved å øke den norsk-sovjetiske kontakten. Til tross stor grad av motgang, jobba organisasjonen optimistisk vidare med nye prosjekter. Ved gjennomslag for tiltakene som økte samhandling

²¹⁵ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 6-7, 28.

²¹⁶ Brusletto, «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-1963», 15.

²¹⁷ Niemi, «Norge og Russland i nord- naboer gjennom tusen år. Et fugleperspektiv», 22.

²¹⁸ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 47-49.

²¹⁹ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 9-11; Myklebost og Nielsen, «Den seige russofobien».

mellom nordmenn og sovjetere, ville organisasjonens prestisje øke blant folk flest og Sambandet ville verdsettes høyere av styresmaktene.²²⁰

Et forslag gikk ut på å etablere et norsk-sovjetisk kulturhus i grensetraktene mellom Norge og Sovjetunionen for ungdoms- og studentorganisasjoner fra begge land. Der var tanken å etablere sportsfasiliteter og bibliotek for å ha årlige seminar hvor ungdommer fra begge sider av grensa kunne diskutere interesser, litteratur, kunst og møtes til idrettsarrangement. Dette ble skrinlagt i 1964, men det er idéen om kulturhuset i Pasvik som senere skulle vise seg å bli realisert gjennom et turistsenter.²²¹ Allerede i 1959 foreslo Sambandet-medlemmet og kommunisten Godtfred Hølvold å etablere et turistsenter med en café og en kiosk i tilknytning til kraftverket som skulle bygges ved Boris Gleb. Da kulturhuset ble nedstemt fra ledelsen i Sambandet på begge sider av grensa, fikk idéen om et turistsenter ny giv. Sambandets medlemmer i Sovjetunionen fulgte opp denne idéen og så på Boris Gleb som en verdifull attraksjon for turister.²²²

I forbindelse med kraftverktbygginga ved Boris Gleb som stod ferdig ved inngangen til 1964, ble forslaget om å danne et turistsenter med kafé og kiosk i området enda mer aktuelt. Et sovjetisk stempel og mulighet til å kjøpe suvenirer og «forfriskninger» kunne være grunnlag for en stor attraksjon for turister. Fullføringa av kraftverksprosjektet trekkes frem som drivkraft fra sovjetisk side for muligheten til turisme. I 1964 er første gang offentligheta får høre om planene, etter sovjetiske medlemmer av Sambandet lufta idéen for Arne Johnsen i Norsk folkeferie.²²³

VG har en sak i forbindelse med åpninga, hvor en representant fra *Inturist*, den statlige turistorganisasjon i Sovjetunionen ble intervjuet. Det hevdes at initiativet kom i gang etter ønske fra de skandinavisk-sovjetiske vennskapsforeningene. Representanten fremhever at enklaven var et yndet utfartssted før krigen, noe de ønsker at det skulle bli igjen. Blant andre blir Norsk Folkeferie nevnt som en pådriver for initiativet.²²⁴ Alt tyder på at vennskapsforeningene det siktes til er Sambandet Norge-Sovjetunionen på begge sider av grensa og Norsk Folkeferie. Gunnar Harstad, politimester i Sør-Varanger viser til at de tidlig i 1964 fikk opplysninger om at Sambandet Norge-Sovjetunionen i samarbeid med sovjetiske borgere planla å opprette et turistsenter i Boris Gleb. Deretter er det Sovjetunionen statlige turistorgan, *Inturist* som overtar initiativet fra de første månedene i 1965, og får ansvaret for

²²⁰ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 78-80.

²²¹ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 78-80.

²²² Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 78-79.

²²³ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 79-81.

²²⁴ VG, «Begivenhetsløs åpning av reservatet Boris Gleb».

driften av turistsenteret.²²⁵

Hittil ser vi en gryende start på et samarbeidet som kan spores tilbake til 1954. Gerhardsens dialoglinje legger grunnlaget for det som senere skulle bli idéen om et turistsenter på grensa i tilknytning til det nybygde kraftverket ved Boris Gleb. Sambandet Norge-Sovjetunionen er pådriveren som kom opp med idéen og utarbeider forslag i samarbeid med sine sovjetiske kontakter om en attraksjon for skandinaver på en liten flik av Sovjetunionen.

Trusselbildet knytta til grenseåpninga

I forbindelse med åpninga av turistsenteret ved Boris Gleb, får Bergh og Eriksen fram trusselbildene som overvåkingstjenesten satt med i forkant. Særlig skeptisk var POT overfor aktivitet på tvers av grensa i regi av det norsk-sovjetiske Sambandet. Dette føyer seg inn i den tradisjonelle grensepolitikken i etterkrigstida, som handler i stor grad for POT om å begrense muligheten for fremmed makt til å utfolde seg på bekostning av Norges integritet.²²⁶ POT reagerte mest på at reiseaktiviteten mellom Nord-Norge og Nordvest-Russland skjedde fullstendig på sida av den offisielle norsk-sovjetiske kulturavtalen. Overvåkingssjef Asbjørn Bryhn uttrykker klart i et brev til Utenriksdepartementet at det undergraver kulturavtalen når sovjetiske diplomater forhandler med selvvalgte organer som ikke handler på vegne av det offisielle Norge. Dette tok Utenriksdepartementet tak i, og sendte brev til sovjetiske myndigheter 27. april 1965 hvor de adresserte denne praksisen som lite formålstjenlig i utviklinga av et godt naboforhold mellom Norge og Sovjetunionen.²²⁷

At norske agenter på legalt vis kunne reise til Sovjetunionen og treffe sine oppdragsgivere, og at sovjetiske etterretningsoffiserer kunne delta på reiser til Norge for å la seg innkvartere hos verva agenter var særlig bekymringsverdig fra POTs side. I tillegg var det redsel for at det skulle bre om seg med sympati for fremmed makt i den norske befolkninga, som kunne tenkes å svekke forsvarsviljen.²²⁸

Politimester Gunnar Haarstad, grensekommisæren Andreas Kielland Rygg, garnisonssjef obertsløytnant Odd Stub Aune og POT-sjef Asbjørn Bryhn kom med kraftige

²²⁵ Haarstad, *I hemmelig tjeneste*, 153.

²²⁶ Bergh og Eriksen, *Storhetstid og stormkast 1955-1997*, bind 2, *Den hemmelige krigen: overvåking i Norge 1914-1997*, 195-196.

²²⁷ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 76-77.

²²⁸ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 7-8, 77-78.

advarslar mot å åpne det gamle kirkestedet Boris Gleb for turisme sommeren 1965.²²⁹ Den dominerende oppfatninga innen politiets overvåkingstjeneste, var at hele opplegget var initiert fra Moskva og at aktiviteten kom til å føre med seg store kostnader og til dels uløselige kontroll- og overvåkingsproblemer. Ifølge Haarstad ville åpninga bety en ensidig belastning for norske myndigheter. Han betegner forholdene som ideelle for sovjetisk etterretningstjeneste ved åpning av Boris Gleb, med ukontrollerte sjanser for å verve agenter. En slik åpning ville formelt sett forutsette en endring av den norsk-sovjetiske grenseoverenskomsten fra 1949. Dette stiller fagmyndighetene seg også noe undrende til, da selv mindre uvesentlige endringer ble blankt avvist av sovjetiske myndigheter.

Oppfordringene kom både i forkant av åpninga sommeren 1965, men også i etterkant, da med argumenter basert på erfaringene fra sommersesongen 1965.²³⁰ Etterretningsoffiser Hallfred Skau nedtegner i sine erindringer fra tjenesten i Finnmark at trafikken gikk kun den ene veien, fra Norge. Det beskrives i følgende ordlag: «Senteret ble populært for normenn, men det ble ensidig envegstrafikk fra Norge da ingen av bebudede russiske turister vist seg. Av russere var det i senteret bare betjening og personell fra grensetroppene (KGB).»²³¹ Politiets overvåkingstjeneste hevda i samtida å kunne vise at den sovjetiske etterretningstjenesten utnyttet denne tilgangen på norske borgere til det fulle gjennom turistsenterets tre måneder med åpning. I POT-sjef Bryhns øyne var turistsenteret i Boris Gleb «et KGB-reir [...] og et vinmonopol med forbrukervennlige priser og uten aldersgrense nedad.»²³²

Turistsenteret ved Boris Gleb – på besøk bak jernteppet

Politimester i Sør-Varanger Gunnar Haarstad forteller i sin beretning fra tjenesten i Finnmark hvordan selve åpninga foregikk. Da bommen åpna den 27. juni 1965, stod senteret klart til å ta imot skandinaviske turister. I den forbindelse var det behov for et nytt passeringpunkt gjennom grensa. I all hast måtte politimesteren etablere grensestasjon i Skafferhullet, rett mot

²²⁹ Bergh og Eriksen, *Storhetstid og stormkast 1955-1997*, bind 2, *Den hemmelige krigen: overvåking i Norge 1914-1997*, 195-196.

²³⁰ Haarstad, *I hemmelig tjeneste*, 153-158; Bergh og Eriksen, *Storhetstid og stormkast 1955-1997*, bind 2, *Den hemmelige krigen: overvåking i Norge 1914-1997*, 195-196; Rotihaug 2000: 82.

²³¹ E-tjenesten, Hallfred Skau, *Tjeneste i Finnmark 1947-1983*: 68.

²³² Bergh og Eriksen, *Storhetstid og stormkast 1955-1997*, bind 2, *Den hemmelige krigen: overvåking i Norge 1914-1997*, 196.

Boris Gleb for å lose turismen inn bak jernteppet.²³³ I brev fra grensekommisæren til Justisdepartementet, ser man hvordan det norske synspunktet på et nytt overgangssted blir lagt fram for sovjetiske grensemyndigheter. Like etter åpninga retter den norske grensekommisæren et spørsmål til sin sovjetiske motpart vedrørende nødvendigheta av å holde grenseovergangen ved Storskog åpen, siden det var åpna et tilsvarende overgangssted ved Skafferhullet. Den sovjetiske grensekommisæren stod fast på at Storskog måtte bestå som det offisielle grensepasseringssted siden begge lands myndigheter hadde en stående avtale om det. Med dette som svar, lot den norske grensekommisæren saken ligge.²³⁴

Av fasiliteter beskrives det i korte ordlag hva turistsenteret kunne tilby gjestene sine fra etterretningsoffiser Hallfred Skau som tjenestegjorde i Finnmark i perioden 1947-1983. I de tidligere anleggsbrakkene fantes det restaurant med bar og salg av alkohol og suvenir, samt mulighet for overnatting. I det restaurerte gresk-katolske kapellet var det utstilling av ikoner og håndverksarbeider.²³⁵ Et autentisk bilde av en plakate som ønska de utenlandske gjestene velkommen, forteller om et par andre aktiviteter som også kunne oppleves. I tillegg til kunstutstilling i kirken Boris Gleb og Café (Bar), tilbys det besøk på kraftverket, middagspause mellom klokken 14:00 og 16.00 og et åpent kinolokale fra 16:00 til 23:00.²³⁶ Prospektkort med russiske frimerker fås kjøpt og laksefiske kan gjestene også oppleve inne på området.²³⁷ Allerede få dager etter åpning kan vi lese i VG, at reisende er skuffet over at stedet ikke hadde «særlig å by av severdigheter».²³⁸

Skafferhullet grensestasjon på norsk side var siste skanse før skandinaviske statsborgere fra Norge, Sverige, Finland og Danmark kunne tre inn til Boris Gleb sommeren 1965. De fikk anledning til å besøke en liten flik av Sovjetunionen. Det eneste de trengte var passet sitt, som ble lagt i grensevaktposten på tur inn til turistsenteret. Hver dag i tre måneder fra klokken 10:00 til 22:00 var sentret åpent for turistene. 1. oktober 1965 stengte det for sesongen og kunne telle 13.275 besøkende i løpet av sommeren.²³⁹ Til sammenligning, ser vi gjennom første halvdel av 1960-tallet 360 passeringer i regi av Sambandet.²⁴⁰ Rolf Tamnes

²³³ SATØ/S-1800/3/D/Db/L0006, Sør-Varanger politidistrikt, «Grensekonferanse, korrespondanse», A. K. Rygg. Åpningen av turistbase i Boris Gleb, 28.06.1965; Haarstad, *I hemmelig tjeneste*, 154.

²³⁴ SATØ/S-1800/3/D/Db/L0006, Sør-Varanger politidistrikt, «Grensekonferanse, korrespondanse», A. K. Rygg. Åpningen av turistbase i Boris Gleb, 28.06.1965.

²³⁵ E-tjenesten, Hallfred Skau, Tjeneste i Finnmark 1947-1983, 68.

²³⁶ Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 447.

²³⁷ Nordlys, «Boris Gleb en stor drikkebule».

²³⁸ VG Privat, «Reisende er skuffet over Boris Gleb».

²³⁹ E-tjenesten, Hallfred Skau, Tjeneste i Finnmark 1947-1983: 68.

²⁴⁰ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 76.

konkluderer med at kirkestedet med det tilhørende turistsenteret, står som et av de mer oppsiktsvekkende forsøkene på tilnærming mellom øst og vest midt under den kalde krigen.²⁴¹

Hvorfor stengte Norge grenseåpninga til Boris Gleb?

Det kan se ut som smugling, alkoholkonsum og agentverving er det som spiller inn på avgjørelsen om å stenge grenseovergangen til Boris Gleb, skal vi tro overvåkingstjenesten, militærledelsen, politimesteren i Sør-Varanger og det som blir formidlet i norske aviser sommeren 1965.²⁴² I 2006 formulerer professor Stian Bones i en artikkel: «På grunn av faren for agentverving og spionasje, og på grunn av en temmelig fri flyt av alkohol, ble imidlertid grenseovergangen til Boris Gleb raskt stengt igjen».²⁴³ Historiker Rolf Tamnes underbygger samme poeng i sin analyse, hvor spionasjeproblemet også tillegges stor betydning: «En viktig grunn var spionasjeproblemet. Boris Gleb lå under KBGs jurisdiksjon, og *Inturists* personell og betjening var etterretningsfolk.»²⁴⁴ Er dette det fulle og hele bildet kan man spørre seg. Slik jeg tolker arkivkildene, viser det seg at også andre forhold spilte inn på avgjørelsen.

Norges utenriksminister fra oktober 1965 til mai 1970 var John Lyng (H) i Per Bortens (Sp) nye regjering. I Lyngs egne memoarer omtaler han grenseforholdet i lys av diskursen omkring turistsenteret. Ifølge Lyng var det ikke redselen for agentverving og frykten for etterretning mot kongeriket som veide tyngst i denne sammenheng, slik bildet tilsynelatende kan tegnes gjennom ovennevnte aktører. Lyng fremhever at enhver reisevirksomhet kan riktignok føre med seg risiko for etterretningsvirksomhet. Han anerkjenner også at en munter og løssluppen stemning som billig og godt brennevin medfører, kan føre til gunstige omstendigheter for å vinne sympatisører og mulige fremtidige medarbeidere. Lyng resonnerer seg fram til at akkurat dette er Sovjetunionen veldig bevisst på, noe som gjenspeiles i de strenge restriksjoner som utøves på deres eget territorium. Tross visshet om dette, har Norge i likhet med de andre vestlige demokratier likevel valgt å praktisere en utstrakt frihet for reisetrafikken. «Frykten for spionasje spilte ingen rolle for vårt standpunkt til turistsenteret i Boris Gleb. Helt andre hensyn var avgjørende.»²⁴⁵

²⁴¹ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 50.

²⁴² Bergh og Eriksen, *Storhetstid og stormkast 1955-1997*, bind 2, *Den hemmelige krigen: overvåking i Norge 1914-1997*, 195-196; Haarstad, *I hemmelig tjeneste*, 154-158; Bones, «Med viten og vilje», 282; Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 50; VG Privat, «Tørste «turister»»; VG Privat, «Vodka smugles fra Boris Gleb»; Nordlys, «Boris Gleb en stor drikkebule».

²⁴³ Bones, «Med viten og vilje», 282.

²⁴⁴ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 50.

²⁴⁵ Lyng, *Mellom øst og vest*, 82.

Den nye regjeringa fikk dette som arvegods fra den forrige regjeringa. Bare tolv dager etter stenginga av Boris Gleb tiltrådte den nyvalgte borgerlige regjeringa leda av Per Borten (Sp). De måtte løse de utfordringene som meldte seg knytta til videreføring av prosjektet på svært kort tid. Fasit fra sommeren 1965 var at trafikken til turiststedet ikke var basert på gjensidighet. Lokalbefolkning på sovjetisk side fikk ikke reise til Boris Gleb, og langt mindre inn i Norge. Kun russiske turister med spesiell tillatelse fra Sovjetunionens myndigheter var å finne i det samme området som skandinaviske turister kunne ferdes visumfritt i. Erfaringene ellers var ikke særlig oppmuntrende. Den store interessen for å besøke baren og bringe med seg brennevin tilbake karakteriseres som «nasjonalt uverdigg» og «direkte nedverdiggende» av Sør-Varanger politidistrikt. Media fremstilte også dette flittig gjennom beskrivelser som «vodkaruten», «grensekomedie» og en «alkoholisk farse».²⁴⁶ At Kirkenes ikke har vinmonopol, er noe grensekommisær Andreas Kielland Rygg anslår som en av grunnene til den ivrige turismen til enklaven ved Pasvikelva. Både han og tolldistriktssjefen går offentlig ut med støtte til et brennevinsutsalg i Kirkenes som kunne fungert som en motvekt og fått slutt på brennevinstrafikken. Grensekommisæren har ingen problemer med å forstå at Boris Gleb fyller et behov for befolkninga i Øst-Finnmark når nærmeste polutsalg i Finnmark ligger i Hammerfest.²⁴⁷

Mye tyder på at ordninga slik den var sommeren 1965, hadde måtte endres på et vis hvis det skulle videreføres et samarbeid om turistsenter på grensa, selv med Arbeiderpartiet ved makta. 16. august 1965 fremkommer det at statsminister Gerhardsen karakteriserer trafikken i Boris Gleb som «usmakelig», og ber Justisdepartementet om å se på muligheten for å stanse det.²⁴⁸ Måten det gjøres på, er at Justisminister Gundersen foreslår å stenge grensepasseringspunktet ved Skafferhullet. Dette vil stanse trafikken til Boris Gleb, da det andre passeringspunktet over Storskog ligger slik til at det i praktisk ikke er mulig å nå fram til Boris Gleb. Utenriksminister Lange utarbeider en note til sovjetiske myndigheter hvor de meddeler at Norge vil lukke grensepasseringspunktet ved Skafferhullet, fordi det er en belastning å holde det åpent om vinteren.²⁴⁹

For den nye regjeringa var det viktig at fremtidig initiativ på tvers av grensa i nord måtte foregå i mer seriøse former og helst på et bredere og gjensidig grunnlag, ifølge

²⁴⁶ Lyng, *Mellom øst og vest*, 76-77; Haarstad, *I hemmelig tjeneste*, 156.

²⁴⁷ VG Privat, «Tørste «turister»».

²⁴⁸ RA/S-1005/A/Aa/L0019, SMK, «Referat fra regjeringskonferanser, 1965» «Statsministeren: Boris Gleb» 16.08.1965, 2.

²⁴⁹ RA/S-1005/A/Aa/L0019, SMK, «Referat fra regjeringskonferanser, 1965» «Justisdepartementet/Utenriksdepartementet: Boris Gleb» 26.08.1965, 4.

utenriksminister Lyng.²⁵⁰ Disse forhold som utenriksminister beskriver med sine egne ord, kan vi se i saksdokumentene fra Utenriksdepartement (UD) til Statsministerens kontor, datert 13. mars 1967. Dokumentet er undertegnet av statssekretær Frithjof Jacobsen på vegne av utenriksministeren. Byråsjef Per Gustav Schøyen har også underskrevet notatet som ble sendt inn mot regjeringskonferansen i mars 1967. I tillegg til nevnte forhold om lite verdig omgang knytta til skjenking og salg av brennevin, fremheves en del andre forhold også. UD viser til at representanter fra norske reiselivsinteresser ga uttrykk for at initiativet ved Boris Gleb ikke tilførte norske turistinteresser noe av betydning. Erfaringer fra besøksordninga har etter Utenriksdepartementets oppfatning ikke bidratt til utvikling av normale naboforhold, snarere tvert imot skapt problemer i grenseforholdet. På grunn av stor interesse fra den sovjetiske turistorganisasjonen *Inturist* om gjenåpning både sommeren 1966 og 1967, forsøkte norske myndigheter å sette besøksordninga som ble praktisert i 1965, inn i en større sammenheng. Istedenfor å avvise sovjetiske forespørsler, fremkommer det i notatet fra UD at det ble lagt fram flere kriterier i forsøk på å danne en løsning som var mer tilfredsstillende fra et norsk synspunkt. I hovedsak handla det om å utvide besøksordninga fra den ensidige sovjetiske varianten, til en løsning basert på reell gjensidighet. For norske myndigheter handla det om å snu dette til en levelig ordning som den norske opinionen også kunne se positivt på. En utvida ordning kunne sees på som tiltak i liberaliserende retning, og dermed vinne oppslutning i befolkninga, er Utenriksdepartementets vurdering av saken.²⁵¹

I praksis gikk forslaget ut på å danne en visumfri grensepasseringsordning over et område som omfatta både norsk og sovjetisk territorium, med mest mulig normal to-veis turisttrafikk basert på gjeldende bestemmelser for pass og visum. Dette punktet er viktig fordi den vanlige sovjetiske borger ikke kunne ferdes uten spesiell tillatelse på området på vestsida av Pasvikelva som huset Boris Gleb. Forslaget til det utvidede området ville omfatte Boris Gleb og gruvebyen Nikkel på sovjetisk side og Kirkenes på norsk side. Fast grensepasseringssted både ved Storskog og Skafferhullet ville ikke ha tilstrekkelig verdi for Norge, men muligheten for å flytte fast grensepasseringssted fra Storskog til Skafferhullet var absolutt til stede. Her spiller den økonomiske og personellmessig belastninga inn. Toll, politi og vaktmannskaper fordres ved en tilstedeværelse på et nytt grensepasseringssted, og trafikkgrunnlaget var ikke til stede for å rettferdiggjøre to fullverdige passeringsteder, ifølge UD sine vurderinger. En slik utvikling ville få bukt med adgangen til Boris Gleb som en

²⁵⁰ Lyng, *Mellom øst og vest*, 76-77.

²⁵¹ RA/S-1005/D/Db/L0283, mappe 0007, SMK, Per G. Schøyen for utenriksminister Frithjof Jacobsen, «Turisttrafikk over den norsk-russiske grense 1966-1967», «Notat til regjeringens medlemmer. Turisttrafikk over den norsk-sovjetiske grense. Boris Gleb-spørsmålet.» 13. mars 1967, 1-7.

kunstig ordning, ensidig i sovjetisk interesse. Til dette forslaget svarte sovjetiske myndigheter at de kunne strekke seg til at også utenlandske turister kunne entre Boris Gleb visumfritt, så fremst grensepasseringene fortsatt gikk over Skafferhullet.²⁵²

I et anna notat fra Justisdepartementet (JD) til Statsministerens kontor datert 16. mars 1967, kommer det tydelig fram at JD stiller seg bak UD sin anbefaling, men vektlegger også utfordringer knytta til etterretning og sikkerhetsaspektet i sin vurdering. Det vises til at norske overvåkingstjenester påviste i løpet av sommersesongen 1965 at KGB reaktiverte tidligere vervede agenter og verva nye agenter under dekke som *Inturist*-personell og betjening. Disse elementene er det altså bred enighet om, både hos de lokale og sentrale myndigheter samt de politiske kretser. I likhet med UD, stiller også JD seg bak vurderinga av Boris Gleb som lite verdifullt turistobjekt. Faktisk ingen positive sider ved drift av turistsenteret for Norges del formuleres eksplisitt i notat til regjeringens medlemmer.²⁵³

Justisdepartementet vektlegger i tillegg at fordelene med etablering av et nytt ordinært overgangssted ikke vil stå i rimelig forhold til trafikkgrunnlaget og de dertilhørende utgifter. Trafikken som allerede eksisterte var ganske beskjeden i omfang, og det kan derfor ikke sies å være noe alminnelig behov for et ekstra ordinært overgangssted på den norsk-sovjetiske grensa. Det eneste som kan forsvare opprettelsen av et nytt overgangssted ved Boris Gleb, med de betydelige utgifter til pass- og tollkontroll, er hvis det blir skapt et trafikkgrunnlag ikke bare for trafikken til Boris Gleb, men til SSSR for øvrig. I samme resonnement antas det at sovjetiske borgere ikke vil få mulighet til å foreta turistreiser til Norge i særlig større utstrekning enn før. Det pekes på at Storskog er det ordinære passeringsted med tilhørende konferansehus og veletablerte rutiner for grensemøter, noe Norge ønsker å opprettholde. Med bakgrunn i disse forhold fraråder Justisdepartementet gjenåpning av grensepasseringer over Skafferhullet til turistsenteret i Boris Gleb.²⁵⁴

Det ble gjort forsøk på gjenåpning fra sovjetisk side, da representanter fra *Inturist* åpna bommen og stod klare å ta imot turister både i 1966 og 1967, selv om Norge hadde uttrykt sitt standpunkt om ikke å åpne. Da dette skjedde, uttrykker utenriksminister Lyng at det var «forbausende vanskelig for den sovjetiske ambassaden å forstå det norske standpunktet».²⁵⁵

²⁵² RA/S-1005/D/Db/L0283, mappe 0007, SMK, Per G. Schøyen for utenriksminister Frithjof Jacobsen, «Turisttrafikk over den norsk-russiske grense 1966-1967», «Notat til regjeringens medlemmer. Turisttrafikk over den norsk-sovjetiske grense. Boris Gleb-spørsmålet.» 13. mars 1967, 1-7.

²⁵³ RA/S-1005/D/Db/L0283, mappe 0007, SMK «Turisttrafikk over den norsk-russiske grense 1966-1967», «Notat til regjeringen medlemmer fra Justisdepartementet, Boris Gleb-spørsmålet.» 16. mars 1967, 1-3.

²⁵⁴ RA/S-1005/D/Db/L0283, mappe 0007, SMK «Turisttrafikk over den norsk-russiske grense 1966-1967», «Notat til regjeringen medlemmer fra Justisdepartementet, Boris Gleb-spørsmålet.» 16. mars 1967, 1-3.

²⁵⁵ Lyng, *Mellom øst og vest*, 82.

Denne irritasjonen kommer også til syne på regjeringskonferansen 4. august 1966.²⁵⁶ Erfaringene fra åpninga i 1965 var det overvåkingstjenesten la til grunn som hovedargument for å hindre gjenåpning. Både POT, politimesteren og militærledelsen arbeidde målretta for å unngå gjenåpning i 1966 og 1967. Ifølge Bergh og Eriksen ble turistsenteret aldri gjenåpna fordi politiets overvåkingstjeneste og Forsvaret fikk gehør for sin motstand.²⁵⁷ Haarstad uttrykker også i sine memoarer at deres felles henvendelse med oppfordring om ikke å gjenåpne må ha hatt innvirkning på avgjørelsen.²⁵⁸

Et vendepunkt?

I tillegg til det som allerede er grundig behandla av vervefare fra sovjetisk etterretning og edruskapsproblemer, tilkommer en del andre tungtveiende momenter omkring praksisen med turistsenter på grensa. Den ensidige ordninga i sovjetisk favør, senterets minimale verdi som turistmål, økonomisk uforsvarlighet og det faktum at samarbeidet ikke gagnet grense- og naboforholdet veide også tungt i den påtroppende regjeringens vurderinger for videreføring av initiativet. Det eneste positive for lokalbefolkninga kan sies å være tilgangen på et utsalgsted for alkohol og tobakk i Øst-Finnmark, uten at det spiller inn på avgjørelsen i noen særlig grad.

Lyng formulerer at Boris Gleb-saken i den store sammenheng var en ren bagatell i forholdet mellom Norge og Sovjetunionen, men at den egner seg til å illustrere enkelte sider ved relasjonen i grensetraktene.²⁵⁹ Her vil jeg bygge videre på Lyngs utsagn og karakterisere Boris Gleb-saken som et vendepunkt. Det viser seg at Gerhardsens regjering tok grep i august 1965 og fikk stengt grensa for å stanse ustrakt misbruk av alkohol ved senteret.²⁶⁰ Det underbygger hovedårsaken til stenging av grenseovergangen fra norsk side, som Stian Bones og Rolf Tamnes har vært inne på. Det hadde mye å gjøre med temmelig fri flyt av alkohol.

Den borgerlige regjeringa overtok makta rett etter senteret var stengt i oktober 1965, men videreførte politikken som Arbeiderpartiet hadde lagt seg på. Det blir veldig synlig når spørsmålet om gjenåpning melder seg de påfølgende årene. Trusselbildet som politiets overvåkingstjeneste, politimesteren i Sør-Varanger, grensekommisæren og forsvarsledelsen

²⁵⁶ RA/S-1005/A/Aa/L0024, SMK, «Referat fra regjeringskonferanser. Regjeringen Borten, 1966», «UD/JD: Boris Gleb» 4.8.1966, 3.

²⁵⁷ Bergh og Eriksen, *Storhetstid og stormkast 1955-1997*, bind 2, *Den hemmelige krigen: overvåking i Norge 1914-1997*, 195-196.

²⁵⁸ Haarstad, *I hemmelig tjeneste*, 158.

²⁵⁹ Lyng, *Mellom øst og vest*, 83.

²⁶⁰ RA/S-1005/A/Aa/L0019, SMK, «Referat fra regjeringskonferanser, 1965» «Justisdepartementet/Utenriksdepartementet: Boris Gleb» 26.08.1965, 4.

forsøkte å advare den foregående regjeringa om, ble tatt til følge av den nye regjeringa. Norske myndigheter utarbeida forslag for å imøtekomme sovjetiske ønsker, men ordninga måtte være av en slik art som Norge kunne godta. Da disse kriteriene ikke kunne imøtekommes på en tilfredsstillende måte, ble det tatt et standpunkt fra norske myndigheter som de stod ved når spørsmålet om gjenåpning meldte seg i 1966 og 1967.

Grunntanken om berøligelse overfor Sovjetunionen videreføres helt klart av den nye regjeringa, både gjennom det som formidles til sovjetiske myndigheter, men også de vurderinger som gjøres bak lukkede dører. Den nye regjeringa var ikke fremmed for tanken om en visumfri sone i grenseområdet, men det gikk ikke sovjetiske myndigheter med på. At norske premisser ble lagt på bordet for videre samarbeid er det jeg har fremheva som ny praksis etter den borgerlige regjeringa overtok makta. Dette er et innslagspunkt som viser en ny tilnærming hvorpå elementet av oppdemming begynner å ta form. Neste kapittel skal de på hvordan dette kommer til uttrykk gjennom den videre politikken som den nye regjeringa fører.

Kapittel 4: Ny regjering og ny politikk

Forrige kapittel har sett på hvordan stenginga av trafikken til turistsenteret like bak jernteppet kan tjene som vendepunkt i Norges grensepolitikk overfor Sovjetunionen. Dette kapitlet skal se på det som skjer etter regjeringsskiftet i 1965 og videre inn i 1966 og 1967. Med visshet om at den internasjonale situasjonen er prega av avspenning mot slutten av 1960-tallet, kan vi si at utviklinga i det norsk-sovjetiske grenseforholdet går i en annen retning? Det er hovedspørsmålet til kapitlet. Et viktig ankerpunkt i denne sammenheng er hvilken politikk norske styresmaktene hevder at de forfekter i møte med Sovjetunionens representanter, og hva som faktisk skjer i grenseområdet.

En amerikansk turist på besøk i Norge krysser grensa til Sovjetunionen høsten 1965, blir tatt til fange og dør under uklare omstendigheter i sovjetisk fangenskap. Dette skaper mye oppmerksomhet i media både nasjonalt og internasjonalt. Jeg vil bruke primærkilder for å se nærmere på hvilken rolle denne hendelsen fikk i det videre samarbeidet på grensa.

Arkivkildene fra Statsarkivet i Tromsø inneholder dialogen mellom grensekommissærene på norsk og sovjetisk side, i forbindelse med amerikanske turisten forsvinning i september 1965. Referat fra stortingssalen høsten 1965 viser hvordan dette diskuteres på Stortingets talerstol, og hvilke konsekvenser stortingsrepresentantene mener det burde få det bilaterale forholdet. I tillegg utgjør selvbiografiene fra utenriksminister John Lyng og politimester Gunnar Haarstad et komplimenterende perspektiv på saken. Aviskildene viser hvordan saken ble omtalt i det offentlige rom og brukes som innslagspunkt for å danne et inntrykk av hvor opinionen stod i denne saken.

Foruten denne enkelthendelsen med den amerikanske turisten, vil kapitlet gå nærmere inn på sikkerhetspolitikk som manifesterer seg i grenseområdet. Jeg vil med hjelp av referat fra regjeringskonferanser og nedgraderte sovjetiske dokumenter²⁶¹ påvise en økende tendens i mindre forsonende retning under ledelse av den nye regjeringa. Under den tidligere regjeringa hadde Norge pålagt seg restriksjoner knytta til grenseområdet mot Sovjetunionen. Disse skal tas opp i kapitlet, fordi NATOs økende interesse for de utsatte flankene i alliansens nordområder utfordra disse selvpålagte restriksjonene utover 1960-tallet. Sovjetiske myndigheter ser med bekymring på utviklinga i Finnmark, noe som fører til stadig krassere kritikk av Norges forsvarpolitikk i nordområdene. Jeg skal kartlegge hvordan den nye

²⁶¹ *Sovjetunionens kommunistiske parti og Norge 1952-1967: en dokumentasjon*, redigert av Sven G. Holtmark, Aleksej A. Komarov, Mikhail J. Prozumensjtsjikov, og Steinar Gil (Stamsund: Orkana akademisk, 2020), 462-466, 471-473.

regjeringa tolker restriksjonene på en mer liberal måte, som danner grunnlaget for økt militær aktivitet i Finnmark og vesttysk deltakelse på nordflanken. Jeg skal også vise hvordan hendelsen med den amerikanske turisten og spørsmålet rundt videre turistsamarbeid i grenseområdet passer inn i dette bildet.

Grenseforholdet – en internasjonal parallell

Likhetene mellom Norge og Vest-Tyskland er et interessant sted å begynne resonneret. Grenseforholdet i nord er ikke unikt i sitt slag. Det finnes fellesnevnerer med et anna grenseområde langs jernteppets yttergrense lengre ned i Europa. Som to frontlinjestater befant Norge og Vest-Tyskland seg i en geopolitisk plassering med klare likhetstrekk. Begge statene var i stor grad avhengig av militær støtte fra USA og begge måtte tilstrebe et balansert samarbeid med Sovjetunionen i kraft av deres felles grensestrekninger. Det kan dermed sies å være viktige likheter mellom den tyske øst-politikken og den norske nord-politikken.²⁶² Øst-politikken (*Ostpolitik*) til Vest-Tyskland har vi vært innoom tidligere. Dette bidraget til avspenning gjennom utenriksminister Willy Brandts bestrebelser fra 1966, er med på å definere siste halvdel av 1960-tallet som en avspenningsperiode i Europa under den kalde krigen. *Ostpolitik* handla om normalisering av forholdet mellom blokkene, og anerkjennelse av de faktiske forhold slik de hadde vært i hele etterkrigstida, for å skape et mer samarbeidsvennlig klima på den storpolitiske arenaen.²⁶³

For å ta nord-politikken i nærmere øyensyn, eller Gerhardsen-regjeringens østpolitikk som det også omtales som,²⁶⁴ illustreres det godt av et begrep som Stian Bones bruker om linja overfor Sovjetunionen under Gerhardsen. «Kritisk dialog» brukes for å beskrive den norske tilnærminga som kjennetegnes av forhandlingsbaserte løsninger og viljen til å bygge bruer. En tilnærming hvor formålet var å holde en vedvarende god tone som kunne skape et fruktbart samarbeid. Samtidig handla det om å betrygge Sovjetunionen om at det ikke forelå offensive intensjoner fra det nordlige avsnittet i Europa, og fremheve dette som et lavspenningsområde. Modellene vi har vært innoom tidligere med beroligelse mot SSSR og avskjerming mot NATO er veldig gjenkjennelig på dette punktet.²⁶⁵

I kontrast til begrepet «kritisk dialog», fantes det innad i Gerhardsens eget parti også

²⁶² Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 103.

²⁶³ Lundestad, *Øst, vest, nord, sør*, 81-82.

²⁶⁴ Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 403.

²⁶⁵ Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 195-196.

helt andre holdninger. Partisekretær Haakon Lie var forkjemper for det Bones kaller «kompromissløs oppdemming». Dette var tanken om å ikke la seg lure av sovjetiske lokketoner, kamuflert i mantra om fredelig sameksistens etter Stalins død. Lie mente at opprustning og vedvarende høy forsvarsberedskap var løsninga for å ivareta egen sikkerhet.²⁶⁶ Som vi skal se senere i kapittelet, kan det argumenteres for at tiltak den nye regjeringa gjorde i årene 1966, 1967 og 1968 peker i retning av oppdemming og avskrekking fremfor beroligelse, som kan minne om retninga Haakon Lie var forkjemper for.

Hallvard Tjelmeland anvender også Bones sitt begrepsapparat og bruker «kritisk dialog» og lavspenning for å beskrive den norske linja under Arbeiderpartiet i etterkrigstida. Tjelmeland bruker Gerhardsens berømte tale til NATO-toppmøtet i 1957, som uttrykk for en samstemthet innad i Arbeiderpartiet.²⁶⁷ Talen stadfester Norges synspunkt som atomfritt. Et norsk nei til lagring og stasjonering av atomvåpen på norsk jord ble beslutta på 1950-tallet.²⁶⁸ Statsminister Gerhardsen og utenriksminister Lange kan fra dette punktet sies å dra i samme retning. Ifølge Tjelmeland utgjør denne kursen med «kritisk dialog» og lavspenning en hegemonisk linje resten av den kalde krigen fra norsk side, inklusiv perioden med høyremannen John Lyng som utenriksminister mellom 1965-1970. I første halvdel av 1980-tallet med inntog av en ren høyre-regjering viser Tjelmeland til et brudd med denne kongstanken.²⁶⁹

Dette bidrar til et perspektiv hvor den norsk-sovjetiske og den tyske øst-vest grensa har et sammenfallende mønster gjennom siste halvdel av 1960-tallet, som indikerer at utviklinga går i samme retning. Willy Brandts innsats med øst-politikken fra 1966 på vesttysk side, og videreføringa av den norske linja gjennom regjeringsskiftet i 1965 som Tjelmeland viser til, utgjør holdepunkter for å dra paralleller mellom disse to grenseområdene. Med konklusjonen til Tjelmeland, er det dekning for å si at det finnes kontinuitet fra Einar Gerhardsens regjering til Ola Bortens periode, og et brudd på denne linja først kan legges til begynnelsen av 1980-tallet. Dette er en interessant vinkling, som er verd å ha med videre i resonnementet. Med dette som utgangspunkt skal noen momenter tas i nærmere øyensyn. Er det fruktbart å sammenligne grenseforholdene hos Norge og Vest-Tysland gjennom siste halvdel av 1960-tallet?

²⁶⁶ Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 196.

²⁶⁷ Tjelmeland, «Arbeidarpartiet, bolsjevikpartiet og sovjetstaten 1917–1991», 99.

²⁶⁸ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 115-116. Avskjermingspolitikken kan deles i sju grupper: 1) restriksjoner på den tyske medvirkningen i flankeforsvaret, 2) basepolitikken, 3) restriksjonene knyttet til øvelser og trening i Finnmark, 4) norsk kontroll med etterretnings- og overvåkingsvirksomheta i nordområdene, 5) atompolitikken, 6) anløpspolitikken og 7) militær lavprofil på Svalbard.

²⁶⁹ Tjelmeland, «Arbeidarpartiet, bolsjevikpartiet og sovjetstaten 1917–1991», 99.

Newcomb Mott – saken

En sak som belyser utviklinga i forholdet med grensa som episenter i et veldig aktuelt tidsrom, er tvisten knytta til den amerikanske turisten som forvilla seg fra Norge og inn i Sovjetunionen på ulovlig vis. Dette er en enkelthendelse som skapte omtale i media nasjonalt, men også langt ut over Norges grenser. Dette er et eksempel, ifølge min forskning, som illustrerer hvilken kurs forholdet ved grensa inntok etter regjeringsskiftet høsten 1965 og videre inn i 1966.

I brev datert 7. september 1965 fra den norske grensekommissæren til sin sovjetiske motpart, fremgår det at en amerikansk statsborger med navn Newcomb Mott er savnet fra Kirkenes turisthotell. Odd Stub Aune, stedfortreder for grensekommissæren, spør den sovjetiske grensekommissæren om han har kjennskap til hvorvidt amerikaneren befinner seg i SSSR.²⁷⁰ I svarbrev datert 8. september opplyser den sovjetiske kommissæren at amerikaneren har krenka grensa og ble arrestert på sovjetisk territorium.²⁷¹ Dette svarer Odd Stub Aune på neste dag, med spørsmål om når den amerikanske statsborgeren kan bli utlevert til norske myndigheter.²⁷² Dette ble siste brev i korrespondansen. Fortsettelsen finnes i memoarer fra lokale aktører, aviskilder og referater fra Stortingets talerstol. Newcomb Mott ble aldri utlevert til Norge og endte sine dager i sovjetisk fangenskap i januar 1966.

Politimester Gunnar Haarstad forteller i sin bok at Mott hadde vist stor interesse for å besøke turistsenteret i Boris Gleb. Den visumfrie ordninga gjaldt kun skandinaver, noe Mott ble opplyst om av betjeninga på turisthotellet i Kirkenes hvor han bodde. Han ble også fraråda på det sterkeste å forsøke å komme seg inn til Boris Gleb. Til tross advarslene har den unge amerikaneren kryssa grensa og blitt arrestert. Han ble ført til Murmansk og dømt til 18 måneders opphold i arbeidsleir for ulovlig overskridelse av den sovjetiske grensa. Den 20. januar 1966 døde Newcomb Mott i sovjetisk fangenskap under en togtransport til en fangeleir. Forklaringa fra sovjetisk hold var selvmord. Saken utløste sterke reaksjoner både i USA og i Norge. Omstendighetene rundt dødsfallet var det ene forholdet som opprørte folk. Amerikanske myndigheter avviste påstanden om at Mott hadde tatt sitt eget liv, etter hans

²⁷⁰ SATØ/S-1800/3/D/Db/L0007, Sør-Varanger politidistrikt, «Grensekonferanse, korrespondanse», Odd Stub Aune, brev 668 fra Norges grensekommissær til SSSR grensekommissær, 07.09.1965.

²⁷¹ SATØ/S-1800/3/D/Db/L0007, Sør-Varanger politidistrikt, «Grensekonferanse, korrespondanse», V. Orlov, brev fra SSSR grensekommissær til Norges grensekommissær, 08.09.1965.

²⁷² SATØ/S-1800/3/D/Db/L0007, Sør-Varanger politidistrikt, «Grensekonferanse, korrespondanse», Odd Stub Aune, brev 669 fra Norges grensekommissær til SSSR grensekommissær, 09.09.1965.

legeme ble utlevert og undersøkt av amerikanske rettsmedisinere. At dommen fremstod som uforholdsmessig streng var det andre forholdet som skapte frustrasjon. Til sammenligning ble lignende grenseovertrædelser løst mellom grensekommisærene i løpet av relativt kort tid. Både nordmenn og andre utlendinger som ble tatt av sovjetiske grensevakter, ble sendt tilbake etter noen dager eller noen ukers fengselsopphold.²⁷³

I Norge ble denne saken viet oppmerksomhet i media ved flere anledninger fra både regional (Nordlys) og nasjonal (VG) presse. Nordlys kan sies å ha en venstrevridd politisk forankring, mens VG går for å være riksdekkende og partipolitisk uavhengig.²⁷⁴ VG skriver 9. september 1965 at «Amerikaneren er i Sovjet», og spekulerer i hva som kommer til å skje med den pågrepne amerikaneren.²⁷⁵ VG følger denne saken og skriver to måneder senere en utfyllende artikkel som også står på forsida av lørdagsutgaven. At amerikaneren kan få tre år i sovjet-fengsel er hovedbudskapet, men det antydes også i artikkelen at Norge burde føle et moralsk ansvar for situasjonen som har oppstått. Norske myndigheter bør ta lærdom for framtida av konsekvensene som kan oppstå ved lignende turistinitiativ på grensa.²⁷⁶ Avisa Nordlys skriver en artikkel i mai 1966 i forbindelse med at turistsenteret ikke gjenåpner, at grenseovergangen ved turistsenteret ble verdensberømt i forbindelse med at den amerikanske turisten ble arrestert av sovjetiske myndigheter og døde i fangenskap kort tid etter.²⁷⁷ Det at begge avisene har fulgt denne saken og gir uttrykk for en nokså kritisk holdning til både turistsenteret og Norges håndtering av Motts grensekryssing, viser at mediehusene gir den usminka versjonen til offentligheta.

Hos politikerne kommer reaksjoner til uttrykk gjennom blant anna representant Karl J. Brommeland (KrF) sitt spørsmål til utenriksminister Lyng fra Stortingets talerstol 9. desember 1965. Dette er mens Mott lever i sovjetisk fangenskap, og muligheten for en tilfredsstillende løsning enda finnes. Brommeland tar sterk avstand fra den strenge dommen fra domstolen i Murmansk, mot en turist som etter alt å dømme, var drevet over grensa av nysgjerrighet. Det som har skjedd må få innflytelse på forhandlingene med Sovjetunionen om en ny besøksavtale, er Brommelands klare budskap. Han argumenterer med at de konsekvenser som viser seg ved Motts tilfelle, samt det indirekte ansvar norske myndigheter kan komme i, ikke veier opp for at attraksjonen ved Boris Gleb skal vedvare. I tillegg understreker Brommeland at noe gjentakelse av den eksisterende ordninga, ikke må gjentas under noen omstendigheter.

²⁷³ Haarstad, *I hemmelig tjeneste*, 158-160.

²⁷⁴ Henrik G. Bastiansen, «Henimot differensiering?», i *Imperiet vakler: 1945-2010*, bind 3 av *Norsk presses historie: 1-4 (1669-2010)*, redigert av Guri Hjeltne, 13-65. (Oslo: Universitetsforlaget, 2010), 85.

²⁷⁵ VG, «Amerikaneren er i Sovjet, Krysset grensen ved Kirkenes lørdag».

²⁷⁶ VG, «Norge er medansvarlig for sirkus Boris Gleb: Den amerikanske studenten kan få tre års fengsel!».

²⁷⁷ Nordlys, «Tass om Boris Gleb-stengningen: Stanser all turisttrafikk til området».

Han viser til at turiststrømmen kun gikk den ene veien, og at ordinære sovjetborgere ikke kan besøke hverken norsk territorium eller Boris Gleb-området.²⁷⁸

Utenriksminister Lyng bekrefter at det pågår samtaler om mulig videreføring av besøksordninga i Boris Gleb, og at det på prinsipielt grunnlag bør gå i retning av gradvis utbygging av normale turistforbindelser mellom Norge og nabolandet SSSR. Når det er sagt, anerkjenner utenriksministeren at det har bygd seg opp en uvilje i ganske store kretser av befolkninga mot en gjentagelse av eksisterende ordning ved Boris Gleb. En uvilje som utenriksministeren opplever at har blitt styrka, av det som for norske borgere arter seg som en uvanlig streng dom overfor en turist som var gjest i Norge. Rent teknisk brøt den amerikanske turisten gjeldende regler for grenseovergang til Sovjetunionen. Lyng får fram at amerikaneren visste hva han gjorde og hadde fått advarsler mot å krysse grensa gjennom hotellet han bodde på. Det er vanskelig å foreta inngrep i en rettsak som foregår i et anna land mot borger fra et tredje land, men Lyng forsikrer Stortinget om at det fra norsk side er gjort det som har kunnet gjøres.²⁷⁹

At Kristelig Folkepartis representant ytrer et synspunkt i konservativ retning, er gjenkjennbart og noe som går igjen hos medlemmer fra det borgerlige partiet. Det samme standpunktet kan vi finne hos partifelle Egil Aarvik (KrF) som var sosialminister i Borten-regjeringa fra 1965-70. På regjeringskonferansen 16. mars 1967 ytrer Aarvik at man burde gjøre det man kunne for å unngå en gjenåpning, og viste til at Boris Gleb ikke hadde noen turistmessig verdi.²⁸⁰

Fikk Mott-saken avgjørende betydning for turistsenterets fremtid kan man spørre seg? Politimester Haarstad taler for i sine egne memoarer at Newcomb Mott sin skjebne fikk innvirkning på de videre forhandlinger med SSSR om gjenåpning av turistsenteret. Haarstad går langt i å påstå at Karl J. Brommelands uttalelser er uttrykk for en bred holdning, om at denne hendelsen påvirka spørsmålet om videre samarbeid ved turistsenteret.²⁸¹ Ingunn Rotihaug viser også til utenriksminister Lyngs uttalelser hvor han opplever: «en uvilje i ganske store kretser av befolkningen» mot videre samarbeid om turistsenteret på grensa. Dette brukes av Rotihaug som innslagspunkt for å beskrive stemninga som rørte seg høsten 1965

²⁷⁸ Stortingsarkivet, møte torsdag den 9. desember 1965, sak nr. 3, Karl J. Brommeland, spm. Fra repr. Brommeland om Mott-saken og evt. Ny sovjetruss.-norsk avtale om besøksordn. V. Boris Gleb, m. v., bildenummer 1077/78/79.

²⁷⁹ Stortingsarkivet, møte torsdag den 9. desember 1965, sak nr. 3, Karl J. Brommeland, spm. Fra repr. Brommeland om Mott-saken og evt. Ny sovjetruss.-norsk avtale om besøksordn. V. Boris Gleb, m. v., bildenummer 1077/78/79.

²⁸⁰ RA/S-1005/A/Aa/L0025, SMK, «Referat fra regjeringskonferanser. Regjeringen Borten, 1967», «UD: Turisttrafikken over den norsk-sovjetiske grense. Boris Gleb-spørsmålet.» 16.03.1967, 5.

²⁸¹ Haarstad, *I hemmelig tjeneste*, 160.

både i opinionen i Norge og i de politiske kretser.²⁸² En direkte sammenheng mellom Mott-saken og turistsenterets videre skjebne er ikke dokumentert i kildene jeg har fått tilgang til. Det nærmeste man kommer en sammenheng, er politimester Haarstads og Rotihaugs resonnement.

Om det virkelig var en uvilje i den norske befolkninga, som utenriksminister Lyng viser til i sine uttalelser, er vanskelig å bekrefte. For meg kan det virke som at dette er formuleringer for å danne et inntrykk av støtte i befolkninga som kan hjemle en mer konservativ retning i turistsamarbeidet på grensa. I så tilfelle, kom hendelsen betimelig på den nye regjeringa, da den kunne tjene til et effektivt punktum for videre samarbeid uten å virke altfor urimelig.

Det som imidlertid er mulig å påvise, er at pressen ikke glemte denne hendelsen. Mine undersøkelser viser at det finnes holdepunkter for at hendelsen med Newcomb Mott satte dype spor i den norske presse som hang igjen i lang tid. Et helt år etter det ble skrevet om første gang, blir det nevnt i forbindelse med en tvist på et anna sted ved den sovjetiske grensa. VG skriver den 15. september 1966 om arrestasjonen av en fredskorpsarbeider fra USA på grensa mellom SSSR og Persia (ved det Kaspiske hav). I artikkelen blir det trukket en parallell til hendelsen et år tilbake da den amerikanske turisten Newcomt Mott ble anholdt i grenselandet mellom Norge og SSSR. Det spekuleres i hvorvidt fredskorpsarbeideren kom til å lide samme skjebne som Mott.²⁸³ Det viser at saken med den amerikanske turisten på grensa i nord lå latent for journalistene som sammenligningsgrunnlag. Etter et år brukes Mott-saken fremdeles som eksempel på verst tenkelig utfall for nysgjerrige turister som krysser jernteppets grenser.

Selv om det tilsynelatende ikke finnes en direkte kobling mellom arrestasjonen av Newcomb Mott og videre stenging av turistsenteret, er det derimot sannsynlig at hendelsen fikk innvirkning på selve grenseforholdet. Slik jeg tolker kildene, tjener Mott-hendelsen som et ledd i en gradvis endring i holdninga overfor Sovjetunionen. Dette kommer til uttrykk både gjennom aviskildene og fra Stortingets talerstol ut over høsten 1965. Etter min oppfatning, er dette uttrykk for de første håndfaste signalene på en ny retning etter regjeringsskiftet i oktober. Når regjeringskonferansene tas i nærmere øyensyn, ser man at forholdet på grensa gjennom 1966 og 1967 er et gjentakende tema, og det er mulig å se et mønster. Dette viser en konsistens i holdningene til den nye regjeringa, gjennom tre regjeringskonferanser fra mai 1966 til mars 1967.

²⁸² Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 83.

²⁸³ VG, «Får han samme skjebne som Mott?».

På regjeringskonferansen 31. mai 1966 underretta Utenriksdepartementet at de ikke tok sikte på å fortsette turistsamarbeidet på grensa.²⁸⁴ Regjeringskonferansen 4. august 1966 viser et klart norsk standpunkt om ikke å gi etter for den sovjetiske forespørselen om gjenåpning av turistsenteret sesongen 1966.²⁸⁵ Regjeringskonferanse 16. mars 1967 får fram at Justisdepartementet og Forsvarsdepartementet ikke var særlig stemt for en gjensidig turisttrafikk begrensa til områdene i en utvida sone i grenseområdene. Utenriksministeren fikk på samme konferanse tilslutning for sitt forslag om at man fra norsk side ikke har noe imot turistsamarbeid på prinsipielt grunnlag, men den praktiske gjennomføringa måtte fremforhandles i regi av Justisdepartementet.²⁸⁶

Det som er gjennomgående i alle disse konferansene, er en konsekvent linje hvor eksisterende og utvidede samarbeidsprosjekter innen turisme i grenseområdet, ikke skal gå på bekostning av norske interesser. Det finnes også de stemmer som taler for fullstendig stenging av grensa mot Sovjetunionen, noe som kommer fram i nedgraderte dokumenter fra den sovjetiske ambassaden i Oslo. I dagboknotat fra den sovjetiske ambassadøren, finnes et referat fra en samtale mellom ambassadør Lunkov og formann i Sosialistisk Folkeparti (SF) Knut Løfsnes. Ifølge den sovjetiske ambassadøren, ytrer Løfsnes at statsminister Borten og utenriksminister Lyng ønska å få i stand en avtale med sovjetiske myndigheter om videre turistsamarbeid på grensa, nettopp for å stilne høyrekreftene som krevde fullstendig stenging av den norsk-sovjetiske grensa. Ifølge den sovjetiske ambassadørens gjengivelse av samtalen med Løfsnes, mista Borten og Lyng til en viss grad motet da det ikke ble noe positivt svar fra Moskva på det norske forslaget til visumfri adgang for borgere fra vestlige land til turiststedet på grensa.²⁸⁷ Hvor mye troverdighet man kan tillegge innholdet i denne samtalen, og hvorvidt Løfsnes har innsikt i regjeringens vurderinger er vanskelig å si noe om. Det som sannsynligvis medfører riktighet fra denne samtalen, er at det fantes høyrekrefter som arbeidde i konservativ retning for stenging av grensa, hvor mer oppdemming fremfor brobygging var retningsgivende for deres syn på det norsk-sovjetisk grenseforholdet.

Med bakgrunn i debatten som foregikk i Stortinget i kjølvannet av Newcomb Mott-saken og avisenes fokus på det moralske ansvaret Norge har når det oppstår situasjoner på

²⁸⁴ RA/S-1005/A/Aa/L0024, SMK, «Referat fra regjeringskonferanser. Regjeringen Borten, 1966», «UD: Grenseovergangene til Russland i Nord-Norge.» 31.05.1966, 3.

²⁸⁵ RA/S-1005/A/Aa/L0024, SMK, «Referat fra regjeringskonferanser. Regjeringen Borten, 1966», «UD/JD: Boris Gleb» 4.8.1966, 3.

²⁸⁶ RA/S-1005/A/Aa/L0025, SMK, «Referat fra regjeringskonferanser. Regjeringen Borten, 1967», «UD: Turisttrafikken over den norsk-sovjetiske grense. Boris Gleb-spørsmålet.» 16.03.1967, 5.

²⁸⁷ N. Lunkov, «Referat fra ambassadør N.M. Lunkovs samtale med SFs formann Knut Løfsnes om norsk politikk og andre spørsmål, 13. mai 1966», i *Sovjetunionens kommunistiske parti og Norge 1952-1967: en dokumentasjon*, redigert av Sven G. Holtsmark, Aleksej A. Komarov, Mikhail J. Prozumensjtsjikov, og Steinar Gil (Stamsund: Orkana akademisk, 2020), 472.

grensa til Sovjetunionen, er det nærliggende å tro at Mott-saken har gitt politikerne en tankevekker. Regjeringskonferansene bærer preg av at de ikke vil havne i en slik situasjon igjen, noe som får innvirkning på grenseforholdet og mulige turistsamarbeid i grenseområdet. Dette passer inn i bildet hvor den nye regjeringa vektlegger mer oppdemming enn beroligelse i sin politikk i grenseområdene.

Lavspenningspolitikken utfordres

For å gå videre i analysen av grenseforholdet etter regjeringsskiftet i 1965, vil den nye regjeringens innfallsvinkler på den etablerte lavspenningspolitikken være et naturlig utgangspunkt. Dette viser et område hvor den nye regjeringa skiller seg fra den foregående på.

13. september 1965 fikk de borgerlige partiene, bestående av Høyre, Venstre, Kristelig folkeparti og Senterpartiet 49,5% av stemmene og til sammen 80 representanter. Med det fikk de flertall i stortingsvalget og slo seg sammen til en koalisjonsregjering.²⁸⁸ At statsministeren kom fra enten SP, V eller KrF kunne Høyre akseptere, mot seks ministerstillinger, siden mellompartiene stod hardt på at de ikke kunne akseptere regjeringssjef fra Høyre.

Senterpartiet endte opp med statsminister-posten og Per Borten kunne danne regjering. Etter forhandlingene om regjeringsskiftet fra oktober 1965, stod Høyre med ministrene for både Utenriksdepartementet, Forsvarsdepartementet og Handelsdepartementet. At disse tre departementene trekker i samme retning, har betydning for den samlede utenrikspolitikken og hvordan form den inntar. I denne forbindelse er det særlig én sak som blir veldig aktuell for den nyvalgte regjeringa i perioden 1965-69, nemlig avklaring om det videre forholdet til NATO.²⁸⁹

I Gerhardsens erindringer fra tida frem mot 1965, er det et eksempel som illustrerer hvordan regjeringsskiftet i 1965 kunne påvirke politikken overfor Sovjetunionen. Etter Gerhardsens besøk i Sovjetunionen i 1955, ble den sovjetiske toppledelsen invitert på gjensisitt til Norge. Tidspunktet ble ikke bestemt, men fra 1959 forsøkte de for alvor å få gjennomført et nytt besøk. I denne sammenheng kommer det tydelig fram i det offentlige ordskifte hva de politiske leirene mente om dette. I det Gerhardsen omtaler som den borgerlige presse, manglet det ikke på ukvemsord og karakteristikk av Sovjetunionens topplerer. «Bøddel», «morder» og «diktator» blir brukt om Nikita Khrusjtsjov. Gerhardsen

²⁸⁸ Gerhardsen, *I medgang og motgang*, 353.

²⁸⁹ Lyng, *Mellom øst og vest*, 23, 42-43. De øvrige departementene Høyre besatt var Samferdselsdepartementet, Justisdepartementet og Industridepartementet.

konkluderer i sin selvbiografi med at de borgerlige partiene ville prøve å drive gjennom en ny utenrikspolitikk i forhold til Sovjetunionen.²⁹⁰ Dette eksempelet viser konturen av en mindre inviterende linje fra den borgerlige leiren.

Rolf Tamnes omtaler ikke 1965 som et dyptgripende vendepunkt, men at det tjener til å øyne spor som peker frem mot en ny tid i kraft av regjeringsskiftet. Når det gjelder skiftet av utenriksminister, kjennetegnes John Lyng av en mer åpen politisk stil enn sin forgjenger, Halvard Lange. Lyngs utenrikspolitikk er tungt forankret i de indrepolitiske forhold, som gjør at det som skjer på hjemmebanen ofte betinger retninga hans, ifølge Tamnes.²⁹¹ John Lyng bemerker i sine memoarer at de tre feltene sikkerhetspolitikken, handelspolitikken og utenriksøkonomien utgjorde Norges utadvendte politikk, og at den generelle utenrikspolitikken springer ut fra disse departementene. Lyng ser på det som en fordel med ministre fra samme parti i Utenriksdepartementet (H), Forsvarsdepartementet (H) og Handelsdepartementet (H), mye på grunn av de avklaringer som lå i luften de kommende årene. Artikkel nr. 13 i NATO-traktaten stadfester at en part kan tre ut av alliansen 20 år etter traktatens inngåelse.²⁹² Dette er noe John Lyng er veldig bevisst på som utenriksminister inn mot 1969, da det videre forholdet til NATO skulle avklares og forsvarsministeren ville få en nøkkelposisjon i det arbeidet.²⁹³

Tor Gisle Lorentzen har i sine analyser av opptaktene til styrkedemonstrasjonen ved norskegrense i juni 1968, sett på om 1965 kan betegnes som et vendepunkt i det norsk-sovjetiske forholdet. Lorentzen hevder at den borgerlige regjeringa som tok over 12. oktober 1965 er blitt sett på som mer reservert i forholdet til Sovjetunionen. Denne antagelsen bygger på resonnement fra historikerne Kjetil Skogrand og Stian Bones som hevder at den borgerlige regjeringa hadde et noe mer anstrengt forhold til Sovjetunionen, som gjenspeiles i økt invitasjonspolitikk overfor NATO etter regjeringsskiftet. I lys av den internasjonale hovedretninga innen avspenning fra 1962, er det holdepunkter for å si at tida etter regjeringsskiftet i 1965 fikk en annen karakter i Norge. Lorentzen bruker eksempler på lempelser i Norges selvpålagte restriksjonene i Finnmark som innslag til en mer liberal tilnærming overfor NATO.²⁹⁴ Selve fundamentet i lavspenningspolitikken under Gerhardsens regjeringstid var de selvpålagte restriksjonene som Norge påla seg selv for å holde NATOs

²⁹⁰ Gerhardsen, *I medgang og motgang*, 332-334.

²⁹¹ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 17.

²⁹² 04.04.1949. Traktat for det nordatlantiske området, artikkel nr. 13.

www.lovdata.no/dokument/TRAKTAT/traktat/1949-04-04-1; Holst, *Dokumentasjon*, bind 2, *Norsk sikkerhetspolitikk i strategisk perspektiv*, 14.

²⁹³ Lyng, *Mellom øst og vest*, 23, 42-43. De øvrige departementene Høyre besatt var Samferdselsdepartementet, Justisdepartementet og Industridepartementet

²⁹⁴ Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 31-32.

innflytelse på en armlengdes avstand og berolige Sovjetunionen. Disse er grundig behandla i tidligere forskning, og danner basen for et videre resonnement i mitt arbeid. Det er dermed viktig å få med spesielt de restriksjonene som har direkte relevans opp mot grensa. Tre av disse er av geografisk art og har tilknytning til selve grensa.

Basepolitikken er det ene, altså et norsk nei til stasjonering av allierte kamphenheter i landet i fredstid. Baseerklæringa fra 1949 lå til grunn allerede før medlemskapet i Atlanterhavspakten ble inngått. Det ble annonsert på formelt vis til Sovjetunionen 1. februar 1949 at Norge ikke kom til å åpne baser for fremmede makters stridskrefter så lenge Norge ikke var angrepet eller utsatt for trusler om angrep.²⁹⁵ Den ble ettertrykkelig spikra på 50-tallet, og Norge vurderte aldri seriøst å endre den, slik Tamnes oppsummerer dette punktet. Basepolitikken på 1960-tallet ble likevel gjenstand for debatt i overgangen til fleksibel respons i NATOs strategi. Da kom behovet for utvidelse av støttepunkter til lands i Nord-Norge, i forbindelse med styrking av det fremskutte forsvaret i Finnmark. Ethvert forsøk på å uthule basepolitikken ble reagert kraftig på fra den norske venstresida og Sovjetunionen.²⁹⁶ Det resulterte i at den politiske ledelsen avviste enhver tanke om å myke opp basepolitikken.²⁹⁷

Den andre restriksjonen gjaldt begrensninger på alliert virksomhet i Nord-Norge generelt, og i Finnmark spesielt. Dette handla om at Nord-Norge militært sett var en «buffersone mellom Vesten og Sovjetunionen» og innebar at Norge måtte være svært forsiktig med alliert aktivitet i nord.²⁹⁸ Dette ønsket om en buffersone er som tidligere nevnt, et velkjent fenomen i den sovjetiske sikkerhetspolitikken.²⁹⁹ Dette la premisser for forsvarsarkitekturen i Nord-Norge i etterkrigstida, som resulterte i at Finnmark ble et beskjedent militært område, mens Nordland og Troms opp til Lyngen opplevde kraftig utbygging. Rundt 1960 ble det streka opp en grense som sa at allierte øvelser og flytokt ikke skulle finne sted øst for 24° Ø. Dette gjaldt for sjø og luft. I 1962-63 ble det utforma ei begrensning som sa at allierte hærstyrker ikke fikk øve i Finnmark.³⁰⁰ Grensa 24° Ø for militær luft- og sjøaktivitet var gjenstand for diskusjon på 1960-tallet. Militære kretser ønska

²⁹⁵ Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 129; Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 101- 130, 259. Jeg går ikke inne på restriksjonene som gjaldt Svalbard (demilitarisering av øygruppa) *anløpspolitikken* (ikke atomstridshoder om bord i allierte krigsskip ved anløp) og *atompolitikken* (ikke lagring av atomstridshoder i fredstid) som også var deler av avspenningspolitikken under den kalde krigen.

²⁹⁶ Harstad, «Fra Paris til Boris Gleb», 185-187; Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 105-106.

²⁹⁷ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 105-106.

²⁹⁸ Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 131.

²⁹⁹ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 29, 41; Nielsen, «Mikhail Gorbatsjov og Russlands historie», 154.

³⁰⁰ Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 131.

å flytte denne grensa, og foreslo utvidelse til 27° Ø. Dette ble avvist av norske myndigheter. Med unntak fikk militære transportfly benytte Banak flyplass på spesielle betingelser til tross for beliggenheta.³⁰¹ Som et ledd i et militært sterkere Finnmark ble utbygging og forsterking av flystasjonen i Banak godkjent av regjeringa i 1965. Dette var et ønske fra den militære ledelsen, både nasjonalt og fra NATO, i lys av den økte oppmerksomheta mot nordflanken som utsatt område for et potensielt begrensa angrep. Forlengelse av rullebanen, nye hangarer og oppstillingsplattformer utgjorde mer robust beredskap i regionen, kombinert med modernisering av Banak fort og stasjonering av en permanent artilleristyrke fra perioden 1967-68. Banak lå egentlig innafor 24° Ø hvor det ikke skulle foregå alliert aktivitet, men allierte transportfly fikk dispensasjon til å benytte denne i 1968, ifølge Lorentzens analyse.³⁰²

Det tredje elementet innen selvpålagte restriksjoner som har geografisk tilknytning til Øst-Finnmark, er vesttysk deltakelse på nordflanken. Dette gjaldt en mistro mot Vest-Tyskland som en militær partner og deltaker i allierte øvelser. Vest-Tysland ble medlem av NATO i 1955, og bidro i NATOs «brannkorps» (AMF) på nordflanken. Allied Command Europe Mobile Force (AMF) var NATOs utrykningsstyrke bestående av luft- og hærkomponenter som raskt skulle besvare aggresjon fra fiendtlig hold. AMF fikk tildelt Nord-Norge som ansvarsområde fra 1965. Denne flernasjonale styrken sammensatt av NATOs medlemmer ble trent opp til innsats i det nordlige avsnittet. Skepsisen mot vesttysk deltakelse i øvelser tett opp mot grensa i nord, ble uttrykt både fra Sovjetunionens og Finlands side.³⁰³

Den sovjetiske holdninga til Vest-Tyskland kan vi finne omtalt både i sovjetisk media på 1960-tallet og i nedgraderte politiske brev fra den sovjetiske ambassadøren i Norge til den sovjetiske sentralkomiteén 2. mars 1966. Torleiv Harstad viser til bred omtale av Sovjetunionens holdninger til Norges samarbeid med Vest-Tysland, og frykten for «den tyske revansjisme» hos sovjetiske ledere.³⁰⁴ Samme holdning kommer til uttrykk i brev gradert «strengt hemmelig» fra ambassadør Lunkov. Ambassadøren uttrykker sterk bekymring for en økende vesttysk militærøkonomisk og politisk posisjon i Norge. Frykten for at Vest-Tyskland, som en integrert del av NATO, skal få tilgang på atomvåpen understrekes. Ifølge ambassadøren, foreligger det militaristiske og revansjistiske motiver i de styrende kretser i Vest-Tysland, og denne kunnskapen anbefaler ambassadøren å dele med norske myndigheter

³⁰¹ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 105-107; Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 362.

³⁰² Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 31-32, 40-41.

³⁰³ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 101.

³⁰⁴ Harstad, «Fra Paris til Boris Gleb», 184, 197, 199.

for å bremse utviklinga.³⁰⁵ Dette synspunktet blir formidlet til utenriksminister Lyng i form av en verbalnote hvor sovjetiske myndigheter adresserer bekymring for Vest-Tysklands voksende maktstilling og hvilke konsekvenser det har for sentralavsnittet i Europa.³⁰⁶

«Det tyske trauma» som Tamnes kaller det,³⁰⁷ satt igjen etter andre verdenskrig, og viste seg å være spesielt seiglivet i det militære miljøet både i Norge og Sovjetunionen. Forsøk på å fjerne de diskriminerende tiltakene overfor tyskerne ble fulgt av kritikk både fra hjemlig front, men også fra Sovjetunionen og Finland. Først i 1988 uttrykte den vesttyske statsministeren at det ikke lengre var innsigelser å spore på tysk deltakelse fra sovjetisk hold.³⁰⁸ Det danner seg et bilde av en gradvis integrering av vesttyske bidrag på norsk jord ut over 1960-tallet. Lorentzen hevder at vesttyske fly fikk operere i Nord-Norge etter 1966, og bruker dette som et bilde på at den nye regjeringa i Norge hadde en mer liberal holdning til vesttysk deltakelse og restriksjonene omkring dette.³⁰⁹

Ved å se på hvordan disse tre selvpålagte restriksjonene blir utfordra og nyansert etter 1965, gir dette indikasjoner på en retning i endring. Selv om det ikke rokkes ved de mest fundamentale prinsippene i basepolitikken, er det rimelig å si at nye holdninger gjør seg gjeldende innafor aktivitet i Øst-Finnmark og deltakelse av vesttyske styrker på norsk jord. De helt store endringene er det ikke, men det er utvikling i saker som tidligere har vært statiske, som gjør det aktuelt å adressere en gradvis kursendring, gjennom for eksempel utbygging og modernisering av Banak flystasjon som også ble tatt i bruk til militære formål. Det økende fokuset på Nord-Norge og integreringa av vest-tysk deltakelse i NATOs brannkorps medfører en økt tilstedeværelse av vesttyske styrker i nord fra 1965. Samla sett er det grunnlag for å påpeke en gryende ny trend innen disse komponentene av beroligelsespolitikken overfor Sovjetunionen med nærhet og tilknytning til grenseområdet.

Økende militær aktivitet, en ny trend

Som en følge av de lempelser som ble gjort innen de selvpålagte restriksjonene knytta til alliert virksomhet i Finnmark og vesttysk innlemmelse i sentrale NATO-bidrag, gir dette en

³⁰⁵ N. Lunkov, «Utdrag fra politisk brev fra USSR's ambassade i Norge om norsk utenrikspolitikk og forholdet mellom USSR og Norge, 2 mars 1966», i *Sovjetunionens kommunistiske parti og Norge 1952-1967: en dokumentasjon*, redigert av Sven G. Holtmark, Aleksej A. Komarov, Mikhail J. Prozumensjtsjikov, og Steinar Gil (Stamsund: Orkana akademisk, 2020), 462.

³⁰⁶ RA/S-1005/A/Aa/L0024, SMK, «Referat fra regjeringskonferanser. Regjeringen Borten, 1966» «UD: Forholdet Norge – Sovjet.» 1.9.1966, 8-9.

³⁰⁷ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 101.

³⁰⁸ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 101-105.

³⁰⁹ Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 31-32.

samla økt militært signatur i regionen. Som en følge av overgangen til fleksibel respons i NATOs strategiske rammeverk, ble flankene i alliansen tillagt mer oppmerksomhet. Nord-Norge ble ansett som en av alliansens utsatte flanker, og burde dermed forsterkes. Bones karakteriserer dette skiftet som ei innledning på en ny epoke med økende alliert militær interesse for nordflanken.³¹⁰ Forsvarsminister Otto Grieg Tiedemann i Ola Bortens nye borgerlige regjering spilte en aktiv rolle i en direkte dialog med USA på dette punktet.³¹¹

I tillegg til Tiedemanns aktive innsats, foregikk det initiativ også på andre arenaer. En internasjonal konferanse med deltakere fra USA, Canada, Storbritannia, Tyskland, Sverige, Danmark og Finland ble arrangert av Norsk utenrikspolitisk institutt (NUPI) fra 29. august til 3. september 1966. Temaet var sikkerhetsproblemene på Nordkalotten. At konferansen ble lagt til Karasjok kombinert med en vidstrakt rundtur i Øst-Finnmark, var ikke tilfeldig og ga ønska effekt. Deltakerne uttrykte at de satt igjen med innblikk i NATOs utsatte flanke mot nord og så hvilke utfordringer Norge hadde knytta til de store sikkerhetsspørsmålene.³¹²

Et anna eksempel på tettere integrering mot vestlige alliansepartnere er flere og større militærøvelser i nordområdene. Den første *Express*-øvelsen ble avholdt i 1964, som ble regelmessig gjentatt årlig deretter. Amerikanerne sendte styrker til andre feltøvelser i Norge, og var til stede på de periodiske øvelsene med nordområdene som innsatsområde. På den sjømilitære sida ble øvelsene *Teamwork* og *Matchmaker* starta opp fra 1964 og 1965. *Matchmaker* var opphavet til det som senere skulle bli en stående marinestyrke i regi av NATO.³¹³ Allied Command Europe Mobile Force (AMF), det såkalte «brannkorpset» fikk, som tidligere nevnt, tildelt Nord-Norge som ansvarsområde fra 1965. AMF ble trent opp til innsats i det nordlige avsnittet, for å vise vilje og evne til å forsvare et begrensa angrep på NATOs flanke. Som et supplement til luft og hærstyrkene i AMF, ble Standing Naval Force Atlantic (STANAVFORLANT) oppretta i desember 1967, som en flernasjonalt sjømilitær innsatsstyrke bestående av seks til åtte kampklare fartøyer fra medlemsland med kyst mot Atlanterhavet. Her var også intensjonen å vise samhold og handlekraft innad i den vestlige alliansen.³¹⁴

Det var en voksende misnøye med NATOs øvelsesvirksomhet i Nord-Norge fra sovjetisk hold. Etter en massiv kampanje fra sovjetisk side mot allierte øvelser i Norge i 1966,

³¹⁰ Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 179-180.

³¹¹ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikkens historie*, 77.

³¹² Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 208.

³¹³ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 186.

³¹⁴ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikkens historie*, 78; Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 186.

dro utenriksminister John Lyng til Moskva i november 1966 for å roe gemyttene.³¹⁵ Bakgrunnen for denne reisen kommer fram på regjeringskonferansen 1. september 1966, hvor forholdet Norge-SSSR ble redegjort for. Utenriksminister Lyng viser til sterk kritikk mot Norge på trykk i de sovjetiske avisene Pravda og Izvestia, noe Lunkov, den sovjetiske ambassadøren i Oslo, også har fulgt opp i samtaler med utenriksministeren. Kritikken rettes blant anna mot militær utbygging, øvelsesaktivitet og tilstedeværelse av fremmede styrker på norsk jord i grenseområdene til Sovjetunionen.³¹⁶

Forsvarsminister Otto Grieg Tiedemann dro i samme ærend til den sovjetiske hovedstaden i oktober 1967. Under begge besøkene presiserte de balansen i norsk sikkerhetspolitikk overfor Sovjetunionen.³¹⁷ Den sovjetiske kritikken var i tillegg retta mot baser nær grensa og Vest-Tysklands økende maktstilling i NATO.³¹⁸ Dette finner Torleiv Harstad også belegg for i sovjetiske aviser, hvor gjentatte angrep på den norske politikken kommer til uttrykk i 1966.³¹⁹ For de norske delegasjonene på besøk i Moskva handla det om å fremheve den uomtvistelige tilhørigheta til vestblokka, men også understreke lavspenningspolitikken.³²⁰ Under Tiedemanns besøk i 1967, ble advarsler om mottiltak fra sovjetisk hold overbrakt den norske forsvarsministeren om situasjonen ikke bedret seg, noe Tamnes og Harstad har satt i sammenheng med den massive styrkedemonstrasjon av sovjetiske tanks og tropper helt opp mot den norske grensa i juni 1968.³²¹

Sovjetunionens styrkeoppbygging av militær slagkraft på Kolahalvøya skjøt fart i 60-årene. I løpet av 1960-årene ble Nordflåten større enn Østersjøflåten. I tillegg til hjemmebase for en stor andel av de strategiske atomubåtene, omfatta basen også luft- og havgående styrker som ble stadig mer slagkraftige. Den massive styrkeoppbygginga på Kolahalvøya førte til at Norge fikk stor strategisk betydning som NATOs nordflanke. Nord-Norge ble et militært tyngdepunkt og Sør-Varanger et veldig sensitivt område.³²²

Både Otto Tiedemanns innsats inn mot NATO-samarbeidet, konferansen i Karasjok og den økende militære tilstedeværelsen fra alliert hold, blir av historiker Stian Bones tolka som

³¹⁵ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 36.

³¹⁶ RA/S-1005/A/Aa/L0024, SMK, «Referat fra regjeringskonferanser. Regjeringen Borten, 1966» «UD: Forholdet Norge – Sovjet.» 1.9.1966, 8-9.

³¹⁷ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 36-37.

³¹⁸ RA/S-1005/A/Aa/L0024, SMK, «Referat fra regjeringskonferanser. Regjeringen Borten, 1966» «UD: Forholdet Norge – Sovjet.» 1.9.1966, 8-9.

³¹⁹ Harstad, «Fra Paris til Boris Gleb», 180-181.

³²⁰ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 33-37.

³²¹ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 43-44; Harstad, «Fra Paris til Boris Gleb», 191.

³²² Einar Niemi, «Etnisitet, nasjonalitet og grenseforhold i det nordligste Skandinavia fram til vår egen tid», i *Grenser og grannelag i Nordens historie*, redigert av Steinar Imsen (Oslo: Cappelen akademisk forlag, 2005), 411.

et uttrykk for økt invitasjonspolitikk overfor NATO. Det konkluderes videre med at den økende militariseringa i løpet av 1960-tallet i nord på begge sider, gjorde sitt til at den norske lavspenningspolitikken kom på defensiven.³²³

Kapitteloppsummering

Som kapittel to tar for seg, er tida fra 1955-1965 i stor grad prega av lavspenning i det bilaterale forholdet. I denne tiårsperioden var linja overfor Sovjetunionen myk, og Norges forhold til de allierte var mindre aktivt. Dette passer godt inn i Holst/Tamnes-modellen med beroligelse overfor SSSR og avskjerming overfor NATO fra norsk side. Likheta mellom den norsk-sovjetiske og den øst-vesttyske grensa er et bilde på at Norges grense ikke er enestående i sitt salg, men tidvis har fellestrekk med den andre tilsvarende grensesituasjonen langs jernteppets frontlinje. Felles for de begge er grunntanken om et grenseforhold prega av lavspenning hvor de forholder seg til sin sovjetiske motpart på en kritisk men balansert måte. I forlengelsen av det, er Vest-Tyslands medlemskap i NATO og bidrag på nordflanken et stadig tilbakevendende tema etter 1965. At Norge har en egen selvpålagt restriksjon som er mynta på vesttysk deltakelse på nordflanken, viser hvor viktig dette var for å berolige Sovjetunionen. Det kommer tydelig fram fra sovjetiske nedgraderte dokumenter og gjennom den sovjetiske ambassadørens direkte kontakt med norske myndigheter, at forestillinga om et voksende Vest-Tyskland med militaristiske motiver er svært levende hos de sovjetiske myndigheter.

Kildene jeg har analysert viser et skifte i det norsk-sovjetiske grenseforholdet som avviker fra både det øst-vesttyske grenseforholdet og den internasjonale avspenninga i kald krig-konteksten. Fra 1965 og de kommende to-tre årene går utviklinga i retning mer spenning i det bilaterale forholdet, som manifesterer seg gjennom militær aktivitet i Øst-Finnmark og grenseområdet mot Sovjetunionen. Norge inntar en mer aktiv rolle mot NATO etter regjeringsskiftet høsten 1965. Dette underbygges av Stian Bones, Rolf Tamnes, Kjetil Skogrand og Tor Gisle Lorentzen, noe som viser en bred enighet i de faglige kretser på dette punktet. I tidsrommet fra 1962 fram til 1967 hvor fleksibel respons får fotfeste som USA's og NATOs militære doktrine, høster nordflanken økt alliert oppmerksomhet og ble ansett som utsatt flanke i NATO. Den økende militære aktiviteten på begge sider av grensa, medvirker til en invitasjonspolitikk som fører til økt integrasjon innad i NATO. I modellene til

³²³ Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 207-208.

Holst/Tamnes henger økt integrasjon i NATO ofte sammen med større grad av avskrekking overfor Sovjetunionen. Linja går dermed over fra myk til fastere.³²⁴

Denne retningsendringa skjer selv om den ubestridte grunntanken om lavspenning ligger i bunnen hos norske myndigheter. At dette tankegodset ligger til grunn, er jeg i likhet med den eksisterende forskninga, veldig enig i. Det finnes holdepunkter både før og etter 1965 for en hegemonisk linje hvor ønsket om lavspenning fra norsk side overfor Sovjetunionen er førende. Dette norske standpunktet blir understreka av utenriksminister Lyng og forsvarsminister Tiedemann på møtene deres i Moskva både i 1966 og 1967. Den nye regjeringa fører ikke en politikk som brått bryter med tidligere praksis, men skiftet på enkelte områder kan samla sett underbygge en mer pragmatisk tilnærming overfor Sovjetunionen.

Budskapet som formildes i møte med sovjetiske myndigheter er lavspenning, balanse og beroligelse fra norsk side, noe som harmonerer dårlig med den faktiske situasjonen. Tanken om lavspenning er åpenbart viktig å forfekte utad for norske myndigheter, selv om det pågår økende grad av militarisering i grenseområdet. Dette står også i klar motsetning til den internasjonale avspenningsbølgen som har sitt høydepunkt mot slutten av 1960-tallet hvor det forhandles om viktige nedrustningsavtaler mellom blokkene. Willy Brandt sin *Ostpolitik* som for alvor gjør seg gjeldende fra 1966, er med på å definere den internasjonale trenden. Min forskning viser til at den norske linja penser i motsatt retning. Avslutninga på samarbeidet innen turisme på grensa og den diplomatiske tvisten rundt Newcomb Mott er to episoder jeg har brukt for å synliggjøre starten på en trend hvor selvpålagte restriksjoner tøyes og militær aktivitet på nordflanken øker.

Spesielt enkelthendelsen med den amerikanske studenten som døde i sovjetisk fangenskap, illustrerer denne nye holdninga til naboen i øst. At dette skjedde akkurat idet den nye regjeringa overtok makta, kan virke som et heldig tidspunkt for de nye makthaverne, som kunne sette det endelige standpunktet om permanent stenging av grensepasseringspunktet til turistsenteret ved Boris Gleb. Dette underbygges fra Stortingets talerstol av representant Brommeland høsten 1965, som kom med klar oppfordring til regjeringa; behandlinga av den amerikanske turisten som døde i sovjetisk fangenskap etter å ha kryssa grensa ulovlig, måtte få konsekvenser for det norsk-sovjetiske forholdet. Utenriksminister Lyngs egne refleksjoner i perioden som statsråd og regjeringskonferanser i 1966 og 1967 viser at entusiasmen til videre samarbeid på dette området avtok betraktelig. Dette kan, ifølge mine analyser, tjene som et

³²⁴ Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 19.

Holst: Norges orientering mot SSSR - Avskrekking/beroligelse.

Tamnes: Norges orientering innad i NATO - Integrasjon/avskjerming.

uttrykk for den nye kursen som bærer preg av mer oppdemming fremfor dialog, brobygging og beroligelse i grenseområdet.

Kapittel 5: Oppdemminga ved grensa

Kapittel fire tok for seg den endrede kursen i kjølvannet av regjeringsskiftet høsten 1965 i de påfølgende årene 1966 og 1967. Den økende interessen for NATOs utsatte flanke i nord igangsatte en utvikling innen forsvarssektoren, noe som utfordra flere av Norges selvpålagte restriksjonene med geografisk tilknytning til den norsk-sovjetiske grensa. Dette kapittelet vil fortsette i samme sporet hvor forrige kapittel slutta, og bruke den militære interessen for grensa og området rundt som innslagspunkt for utviklinga i grenseforholdet. Jeg vil belyse hvordan de ulike våpengrenene i Norges forsvar aktivt bruker grensa og tilstøtende områder både på land, i lufta og til havs til nye militære formål. Med dette ønsker jeg å få fram hvordan sikkerhetspolitikken påvirker grenseforholdet til Sovjetunionen mot slutten av 1960-tallet. For å sette grenseforholdet inn i kald krig-konteksten, skal kapittelet drøfte hvorvidt utviklinga gjenspeiler den internasjonale trenden mellom blokkene i siste halvdel av 1960-tallet. Hovedspørsmålet til kapittelet blir derfor to-delt: Hvordan påvirkes grenseforholdet av økt militær aktivitet i grenseområdet, og følger denne utviklinga internasjonal spenningssyklus under den kalde krigen?

Viktige begreper som kapittelet bygger på, er våpenkappløpet mellom øst og vest under den kalde krigen og overgangen til fleksibel respons i NATOs strategiske grunddokument.³²⁵ Jeg vil bruke disse prinsippene for å vise hvordan den norsk-sovjetiske grensa ble sentrum for storpolitikk. Norges invitasjonspolitik overfor NATO og større fokus på avskrekking fremfor beroligelse overfor Sovjetunionen blir helt sentrale elementer i denne sammenheng.³²⁶

Det finnes mye eksisterende forskning som viser utviklinga på områder innen etterretningsvirksomhet, landforsvaret og Luftforsvaret i Øst-Finnmark.³²⁷ Olav Riste og Arnfinn Moland sitt verk fra 1997: «*Strengt hemmelig*» *Norsk etterretningsteneste 1945-1970* bidrar med viktig forskning på etterretningsvirksomheta i grenseområdene, og går i dybden på hvordan utbygginga av landinstallasjoner i Kirkenes, Vardø og Vadsø foregikk.³²⁸ Mitt bidrag er å sette søkelyset på de spesifikke tiltak som har betydning for grenseforholdet. Til å belyse

³²⁵ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 9-11, 71-72, 102.

³²⁶ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 92, 100; Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 18-19.

³²⁷ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*; Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*; Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70* og Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968».

³²⁸ Olav Riste og Arnfinn Moland. «*Strengt hemmelig*»: *norsk etterretningsteneste 1945-1970* (Oslo: Universitetsforlaget, 1997), 143, 156, 171-196, 213.

hvordan Kirkenes brukes som springbrett for ubåtoperasjoner og etterretningsaktivitet, er Roald Gjelsten sin studie fra 2011 om «Marinens beredskap 1960-90»³²⁹ veldig aktuell. Sammen med Bjørn Terjesen og Tom Kristiansen har Roald Gjelsten gitt ut: *Sjøforsvaret i krig og fred. Lang kysten og på havet gjennom 200 år*.³³⁰ Dette verket utfyller Bones, Tamnes og Skogrand sine arbeider på det maritime domenet, og belyser Sjøforsvarets økende tilstedeværelse i grenseområdene på 1960-tallet. I denne sammenheng vil Sjøforsvarets støttepunkt for de mest slagkraftige ressursene i invasjonforsvaret bli analysert på en måte om ikke kommer tydelig nok fram hos Gjelsten, Terjesen og Kristiansen. Norge får en kraftig oppgradering av Sjøforsvaret i løpet av 1960-tallet. Jeg vil rette søkelyset mot hvordan Marinens slagkraftige enheter inngår i våpenkappløpet og bidrar til oppdemming ved grensa, som del av nasjonal beredskap og NATOs forsvar av utsatte flanker i alliansen. Primærkilden *Flåteplanen av 1960*³³¹ med tilhørende stortingsproposisjoner³³² brukes i denne forbindelse og omtales lengre ned. Ved hjelp av jubileumsboka utgitt i forbindelse med MTB-enes 125-årsfeiring³³³ og artikler fra tidsskriftene *Norges Forsvar* og *Norsk tidsskrift for Sjøvesen* vil jeg belyse den strategiske betydning Ramfjordnes base fikk for beredskapsmarinen i nordområdene.³³⁴

Siste del av kapittelet vil komme inn på den sovjetiske styrkedemonstrasjonen opp mot den norske grensa i juni 1968. Dette vil være et naturlig innslagspunkt for å ta temperaturen på grense- og naboforholdet. Denne hendelsen, sammen med sovjetiske tanks som ruller inn i Tsjekkoslovakia i august samme året, danner grunnlaget for å drøfte utviklinga av både de forsvarspolitiske, men også de lokale forholdene ved grensa mot slutten av 1960-tallet. Hvorvidt utviklinga ved grensa kan forklares av den internasjonale spenningskurven som verden er inne i mot slutten av 1960-tallet, blir drøfta i avslutninga til kapittelet.

Et forsvar i tilpasning under den kalde krigen

At Norge ble medlem av NATO i 1949 var et avgjørende veivalg bort fra nøytralitetspolitikken og inn mot et integrert samarbeid basert på en bred vestlig

³²⁹ Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 1-106.

³³⁰ Bjørn Terjesen, Roald Gjelsten, Tom Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred: langs kysten og på havet gjennom 200 år* (Bergen: Fagbokforlaget, 2010).

³³¹ Thorleif Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960* (Oslo: Sjøforsvarets forsyningskommando, 1990).

³³² Prop. nr. 23 (1957); Prop. nr. 25 (1960-61).

³³³ Jon Rustung Hegland og Johan Henrik Lilleheim, *Norske torpedobåter gjennom 125 år: MTB våpenets 125 års jubileumsbok 1873-1998* (Hundvåg, Stavanger: Norsk tidsskrift for sjøvesen, 1998).

³³⁴ Kjelstrup, «Olavsvern orlogsstasjon – Historien om nedleggelsen av en base», 12-16; Helgesen og Furu, «Ubåtbasen i Nord», 18-19.

konstellasjon, hvor Nord-Norge ble et grenseland mellom øst og vest.³³⁵ Grunnforutsetninga om at hvert enkelt medlemsland etablerte et troverdig forsvar som var sterkt nok til å unngå å bli overkjørt av et angripende land i en innledende fase, ligger tydelig til grunn i stortingsproposisjon nr. 111 fra 1952.³³⁶

Våpenhjelpen fra USA i perioden 1950-1965 utgjorde 85 % av norsk militært materiell i perioden. I tillegg til milliardoverføringer gjennom NATOs infrastrukturprogram, anslås det at Norge dekket 60% av sine totale forsvarsutgifter i 1950-1965.³³⁷ Mot slutten av 1950-tallet var Norges marine i en situasjon hvor fartøyene begynte å bli foreldet og krevde mye vedlikehold. En rivende utvikling innen det militærteknologiske feltet medvirker til behovet for styrking av Marinen gjennom nybygging, og ble høyt prioritert av den militære sjefnemnda.³³⁸ De nordlige områdenes økende strategiske betydning, det nasjonale ansvaret Norge hadde for egen sikkerhet og maksimal norsk innsats i påvente av alliert hjelp, er noe av det første som blir poengtert i programmet for opprusting av Sjøforsvaret. Videre er det behovet for en stående beredskap på sjøfronten i Nord-Norge på permanent basis.³³⁹

Norges medlemskap i NATO og den finansielle støtten fra USA gjennom våpenhjelpavtalen fra januar 1950, la grunnpremissene for de nye investeringene som pågikk gjennom 1950 og 60-tallet. Mye av det moderne norske forsvar var bygd opp med våpenhjelpen og overføringer fra NATOs infrastrukturprogram.³⁴⁰ I overgangen til NATO-strategien fleksibel respons ble mye av det militære fokuset rettet mot Nord-Norge, som vi har vært inne på tidligere som NATOs utsatte flanke. Et bilde som illustrerer dette er at to sørnorske brigader hadde sitt tyngre utstyr forhåndslagret i Nord-Norge. Norske sjø- og luftstridskrefter ble også i økende grad knyttet til den nordlige landsdelen.³⁴¹

I 1961-62 ble det klart at våpenhjelpen fra USA kom til å opphøre helt. Etter en gradvis nedtrapping ble det slutt på amerikanske bevilgninger i 1967-68.³⁴² Ettersom forsvarssektoren var tilpassa en tilstand med høye eksterne ytelser, måtte bevilgningene fra egen statskasse økes betraktelig for å opprettholde forsvarsbudsjettene på det tilsvarende nivået som var nådd ved hjelp av eksterne bevilgninger. I langtidsplanen for 1964-68 ble det

³³⁵ Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 10.

³³⁶ Prop. nr. 111 (1952), 4.

³³⁷ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 213; Holst, *Dokumentasjon*, bind 2, *Norsk sikkerhetspolitikk i strategisk perspektiv*, 23.

³³⁸ Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*, 14, 64; Prop. nr. 23 (1957), 28.

³³⁹ Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*, 14.

³⁴⁰ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 214. Våpenhjelpen er ikke det samme som Marshallhjelpen. Marshallplanen gikk fra 1947 og omhandlet støtte til sivil gjenoppbygging etter andre verdenskrig. Våpenhjelpen var et militært støtteprogram.

³⁴¹ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 74-75.

³⁴² Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 214.

tatt sikte på å heve det nasjonale investeringsnivået gradvis, med mål om en tredobling av investeringsdelen i forsvarsbudsjettet. Mot slutten av tiåret var dette målet nådd, og investeringsdelen utgjorde 20 % av det totale forsvarsbudsjettet. Dette var tilpasninger som måtte gjøres for å vedlikeholde de militære ambisjonene som var implementert gjennom våpenhjelpen. Det handla om å ta høyde for en tid med kald krig hvor Norge selv måtte stå for alle investeringer, som tidligere var gaver utenfra.³⁴³ Selv om våpenhjelpen opphørte, ble flere gode avtaler inngått med amerikanerne som for eksempel kjøp av transportflyene C-130 Hercules. Mye av materialleveransene fra våpenhjelpen ble levert inn på 1970-tallet, og mye av utstyret hadde så lang levetid at det utgjorde kjernen i Forsvarets materiellpark i flere tiår fremover.³⁴⁴

Innafor spesielt et område kunne Norge bidra på en unik måte inn mot alliansen. Kombinasjonen av etterretningsvirksomhet og direkte grense mot Sovjetunionen var uvurderlig for Norge sin del. Både Skogrand og Bones poengterer at selve grunnlaget for samvirket mellom Norge og USA var tuftet på Norges geografiske beliggenhet.³⁴⁵ Norske myndigheter var innforstått med nødvendigheta av å overvåke Sovjetunionens omfattende virksomhet i nord.³⁴⁶ For å ivareta overvåkings- og varslingstjenesten, krevdes et sammensatt nettverk av informasjonsinnhenting fra luft, sjø og land. Utbygging og oppgradering av etterretningsstasjoner i Øst-Finnmark på 1960-tallet var et av leddene. Sammen med installasjonene på land utgjorde fly og fartøyer på patrulje i tilstøtende luft- og havområder de andre aktørene i dette arbeidet.³⁴⁷

Fra norsk område var det mulig å innhente informasjon om militære kapasiteter og Sovjetunionens aktivitet på Kolahalvøya. Dette hadde stor verdi for USA og hele alliansen. Registrering av uvanlig aktivitet kunne gi en tidlig varsling om et forestående angrep.³⁴⁸ Styrkeoppbygginga og bevegelsesmønstre ved den sovjetiske Nordflåten var av høy interesse for vestmaktene. De sovjetiske strategiske ubåtene var særlig interessante, siden en indikasjon på et planlagt angrep er at de strategiske ubåtene legger seg i angrepsposisjon. Lyttekabler på havbunnen ble lagt ut både øst i Finnmark og lengre ned mot Andøya for å kartlegge undersjøiske bevegelser.³⁴⁹

³⁴³ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 266-268.

³⁴⁴ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 214.

³⁴⁵ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 217; Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 110.

³⁴⁶ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikks historie*, 111-112.

³⁴⁷ Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 383.

³⁴⁸ Riste og Moland, *"Strengt hemmelig"*, 156.

³⁴⁹ Tamnes 1997: 72-74; Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 216; Riste og Moland, *"Strengt hemmelig"*, 230.

Dynamikken her er viktig å forstå; for å kunne få gehør i alliansen for omfattende avskjermingstiltak, som Norges selvpålagte restriksjoner, handla det om å gi noe tilbake. «Den norske samarbeidsviljen på etterretningsfronten kunne [...] bidra til å veie opp for norske avskjermingstiltak, som base- og atompolitikken» har Skogrand formulert.³⁵⁰ Dette synliggjør det norske motivet for å drive med utstrakt etterretning- og overvåkingsvirksomhet fra Øst-Finnmark. Etterretning var en ressurs Norge kunne utnytte for å styrke sin egen posisjon i NATO, for å få oppmerksomhet rundt norske interesser og gjennomslag for særnorske tiltak. Nå skal det sies at dersom vestmaktene anmoda Norge om å utvide virksomheta, hadde i realiteten Norge ikke noe valg, ifølge Tamnes. De kom trolig til å ta fatt på jobben selv dersom Norge ikke bet på, noe som ikke var ønskelig fra norsk side.³⁵¹

Det var utvilsomt fordeler ved å drive med etterretningsvirksomhet for Norge sin del. Risikoen for belastende offentlig oppmerksomhet var lav, siden installasjonene ofte var ute i periferien. Lytte- og peilevirksomhet ble ansett som defensive tiltak, og var lettere å få gjennom politisk fordi det ikke var knytta så store negative assosiasjoner til slik aktivitet.³⁵² Et anna argument for å innhente elektronisk etterretning fra norsk jord, handler om å forhindre at allierte innhenta dette selv fra fly og fartøy i disse områdene. Ved å formidle opplysninger til allierte, kan man unngå en reprise av U-2-hendelsen fra 1960.³⁵³ Ved å involvere seg med amerikanerne på dette feltet, fikk Norge nyte godt av en rekke synergier. USA investerte i bygging av installasjoner og annen infrastruktur som bemedla Finnmark på en måte landdelen ellers ikke ville opplevd uten det geografiske nærværet til naboen i øst. De fleste stasjoner ble lagt til Øst-Finnmark av geografiske årsaker, noe som tidvis voldte hodebry for den politiske ledelsen siden dette skulle være et område med lav militær signatur.³⁵⁴ På tross av den økende militariseringa, er det bred enighet i forskninga om lavspenningspolitikken som hjørnesteinen i den norske utenrikspolitiske tilnærminga. Store deler av etterretningssamarbeidet ble innleda under Gerhardsen regjeringstid. Balansegangen mellom integrasjon i alliansen på den ene side og beroligelse overfor Sovjetunionen på den andre sida, er norske myndigheters rettesnor i denne prosessen. Nettopp for å hindre at integrasjonen i alliansen gikk for langt, noe som kunne provosere Sovjetunionen og true lavspenninga.³⁵⁵

Mye av virksomheta foregikk i grensenære områder, hvor flere såkalte ELINT-

³⁵⁰ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 217.

³⁵¹ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikkens historie*, 112.

³⁵² Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 216-217.

³⁵³ Riste og Moland, *"Strengt hemmelig"*, 213.

³⁵⁴ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikkens historie*, 111-112.

³⁵⁵ Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 187; Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 381-382; Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikkens historie*, 111-112.

stasjoner stod ferdig allerede på 1950-tallet og ble oppgradert på 1960-tallet.³⁵⁶ Ved Høybuktmoen like utafor Kirkenes stod NABBEN-stasjonen ferdig i 1963. Leiren ligger cirka 15 kilometer fra den sovjetiske grensa. I tillegg til NABBEN, lå HEKLA-stasjonen i Vardø omtrent 50 kilometer fra den norsk-sovjetiske grensa. Den skulle operere døgnet rundt og skulle skaffe til veie tekniske og operative data fra nordregionen på sovjetisk side.³⁵⁷ Den største av Finnmark-stasjonene lå i Vadsø og drev med sambandsetterretning, såkalt COMINT som skulle fange opp sovjetiske meldinger.³⁵⁸ Langs selve grensa lå stasjonene METRO på Korp fjell og BARHAUG på Viksjøfjell som hadde kapasiteter til innhenting av både ELINT og COMINT.³⁵⁹ Dette er utbygginger av militær infrastruktur i grenseområdet som starta opp under Gerhardsen og fortsetter etter regjeringsskiftet i 1965. Borten-regjeringa følger opp de igangsatte prosjektene, og viderefører samarbeidet med amerikanerne innen utbygging av etterretningsstasjoner.³⁶⁰

I tillegg til ELINT og COMINT var utbygging av radarstasjoner i Nord-Norge et tredje element av informasjonsinnhenting. Denne utbygginga starta opp i 1954 med tre radarstasjoner i Nord-Norge. Gjennom hele 1960-tallet pågikk utbygging av radarnettverket med stor støtte fra NATO, som ble ferdigstilt først på midten av 1970-tallet. Langs hele kysten fra grensa til Sovjetunionen til Træna i Nordland var kystlinja dekket av en kjede av overlappende radarstasjoner som danna fullstendig bilde av Nord-Norges kyst og kystnære havområder. De tre nordligste stasjonene lå i Vardø, Berlevåg og Nordkapp.³⁶¹

Siden NATO-alliansen og amerikanerne spesielt hadde store interesser i disse utbyggingene, var de også veldig delaktig i oppstarten. Samarbeidet med amerikanerne gjorde at Norge fikk tilgang på tidens mest avanserte utstyr uten kostnader. I tillegg ble den overlegne analysekapasiteten som amerikanerne besatt, tilgjengelig gjennom kompetanseutvekslinga som tok sted. Samarbeidet gjorde at Norge etter hvert lyktes i å utvikle selvstendig analysekompetanse. Det gjorde sitt til at informasjonen som ble innhentet av norske installasjoner ble verdifull også for Norge sin egen del. Kunnskap om sovjetiske kapasiteter var nyttig for norske myndigheter også fra et nasjonalt perspektiv.³⁶²

Dette illustrer godt hvordan Norge praktiserer integrasjon og avskjerming opp mot

³⁵⁶ Riste og Moland, "Strengt hemmelig", 158, 187. ELINT er electronic intelligence. Innhenting av elektroniske signaler.

³⁵⁷ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 72-74; Riste og Moland, "Strengt hemmelig", 171, 182, 196.

³⁵⁸ Riste og Moland, "Strengt hemmelig", 143. COMINT er communications intelligence. Sambandsetterretning.

³⁵⁹ Riste og Moland, "Strengt hemmelig", 173-174, 185-186, 193.

³⁶⁰ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 72-73.

³⁶¹ Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 385.

³⁶² Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 217.

NATO-alliansen. Norge ville bidra med etterretningsinformasjon, men samtidig unngå innblanding fra utenlandske aktører i arbeidet med innhenting og analysering. For å hindre innblanding fra utenforstående valgte Norge å utvikle den nasjonale kapasiteten og kompetansen. Alle installasjoner ble underlagt norsk suverenitet og kontroll, med norsk personell. Eierskap til informasjonen, ved førstehånds analysering og vurdering ble gjort før det ble delt med andre samarbeidspartnere, USA og Storbritannia.³⁶³

Et relevant sjøforsvar – også i grensetraktene

For å starte med en begrepsavklaring, «Sjøforsvaret» ble gjenopprettet 7. november 1960 som den maritime forsvarsgrenen på lik linje med Hæren og Luftforsvaret. Sjøforsvaret bestod da av to våpengrener, Marinen og Kystartilleriet. Gjenopprettelsen skjedde i forbindelse med tilbakeføringa av Kystartilleriet fra Hæren til Sjøforsvaret. Fra 1953 hadde Kystartilleriet vært underlagt Hæren, noe som medførte at navnet på forsvarsgrenen ble endra fra Sjøforsvaret til Marinen i 1953. Det er derfor riktig å snakke om «Marinen» som forsvarsgren i perioden 1953-1960, og «Marinen» som våpengren i Sjøforsvaret fra 1960.³⁶⁴

Primærkilden som jeg har funnet tilgjengelig er sammenfatta i bokformat. *Flåteplanen av 1960* er utgitt av Sjøforsvarets forsyningskommando (SFK) og ført i pennen av Kontreadmiral Thorleif Pettersen i 1990. Verket er laget på grunnlag av de kilder som fantes tilgjengelig i 1990 og Pettersens erfaring som første sjef for Sjøforsvarets forsyningskommando (SFK) som ble oppretta i 1963. Stortingsproposisjon nr. 25 beskriver nybyggingsprogrammet for Marinen som ble lagt fram 28. oktober 1960,³⁶⁵ og vedtatt i Stortinget 8. desember 1960.³⁶⁶ Pettersen leda arbeidet med oppbygging av Marinens nye flåte, det største sjømilitære flåteprogrammet Norge som selvstendig nasjon noensinne har gjennomført. I forbindelse med SFK sitt 25-jubileum i 1988, fikk Pettersen i oppdrag å skrive historien om Flåteplanen av 1960, som ble utgitt to år senere.³⁶⁷ Det fremstår for meg som en beretning av stor historisk verdi. Den inneholder en presis og relativt kortfatta fremstilling av prosessen fra start til slutt. 93 sider er det totale verket på, inkludert vedlegg. Det er

³⁶³ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 111-112.

³⁶⁴ Carsten A. Lütken og Svein Carl Sivertsen, Generalinspektøren for Sjøforsvaret, *Sjømilitære samfund og Norsk tidsskrift for sjøvesen, Sjøforsvaret dag for dag: 1814-2000* (Hundvåg: Sjømilitære samfund ved Norsk tidsskrift for sjøvesen, 2001), 161, 281.

³⁶⁵ Prop. nr. 25 (1960-61).

³⁶⁶ Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*, 6.

³⁶⁷ Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*, 7.

innholdsrike sider, med inngående detaljer om hva som leda fram til planen, hvem som stod for gjennomføringa, finansieringsmodellen, valg av fartøystyper og antall. Det gis innblikk i utfordringer og tilpasninger underveis, og hvilke løsninger beslutningstakerne landa på når det gjald økonomi, teknologisk utvikling og Marinens behov.

Våren 1957 vedtok Stortinget et nytt program for utbygging av Forsvaret. En generell plan for Forsvarets tre våpengrener, med et tungt fokus på Sjøforsvaret. Det resulterte i Flåteplanen av 1960 med en tidsramme på syv år.³⁶⁸ Jeg velger å integrere flåteplanen i min analyse fordi det illustrerer hvordan Norge blir en del av våpenkappløpet på vestlig side, uten å involvere seg med atomvåpen. Norge reserverte seg mot lagring av atomstridshoder i fredstid, som en av de selvpålagte restriksjonene overfor NATO.³⁶⁹ Av denne grunn er det konvensjonell opprustning som er aktuelt for Norge. Flåteplanen skulle gi Norge en kompetent beredskapsmarine med størst mulig antall fartøyer i aktiv bruk for å skape et tillitsvekkende forsvar.³⁷⁰ Dette var en flåteplan som var tilpassa NATOs strategi på 1960-tallet, hvor søkelyset på utsatte flanker i alliansen tiltok. Ved utgangen av 1960-tallet var Norge i besittelse av en marine med overvekt av små fartøyer tilgjengelig på store deler av kysten. Dette var skreddersydd for invasjonforsvar. I NATO-sammenheng var det en tanke om arbeidsfordeling hvor Norges marineflåte skulle konsentrere innsatsen om invasjonforsvaret, mens flåtemaktene skulle håndtere krigføringa på sjøen.³⁷¹ Dette var i kontrast til perioden 1953-1960, hvor Marinen ikke hadde noen vesentlige allianseoppgaver under doktrinen om massiv atomgjengjeldelse.³⁷²

Før andre verdenskrig var ikke Marinen drifta på kontinuerlig basis med beredskap eller invasjon for øyet. Størsteparten av fartøyene lå i opplag om vinteren ved hovedbasen i Horten, som en mobiliseringsmarine. Om våren ble noen fartøy bemanna opp, utrusta og trent til oppsatte øvelser og sporadiske oppdrag. Etter andre verdenskrig brøt Marinen med dette operasjonsmønsteret, noe som ble veldig tydelig etter Flåteplanen av 1960 var fullført. Beredskapsmarinen bestod av cirka 70 fartøyer under kommando og operasjonsklare til enhver tid. De øvrige 22 ville være til vedlikehold eller under opptrening.³⁷³ Marinen skulle være permanent utrusta, noe som innebar at størsteparten av fartøyene konstant skulle være under kommando, fullt bemanna, trent for strid og tilgjengelig for oppdrag på kort varsel.³⁷⁴

³⁶⁸ Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*, 6; Prop. nr. 23 (1957).

³⁶⁹ Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 129.

³⁷⁰ Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*, 64, 67.

³⁷¹ Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 359, 366, 383.

³⁷² Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 357.

³⁷³ Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*, 27.

³⁷⁴ Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 10.

Dette var en kostbar investering hvorav amerikanske midler dekket halvparten, 420 millioner, som gjorde Flåteplanen av 1960 til en oppgradering av Marinen til en totalt verdi på 840 millioner.³⁷⁵ Den endelige summen havet på 950 millioner etter prisstigning og valutaoppskrivninger underveis i byggeprosessen.³⁷⁶ Det at amerikanske midler dekket halvparten av prosjektet, velger jeg å se i sammenheng med våpenkappløpet som pågikk mellom blokkene på den internasjonale arenaen. Dette passer godt inn i de grunnleggende mekanismene under den kalde krigen, hvor alliansebygging og en formidabel utvikling av den militære sektoren både innen konvensjonell opprustning og atomvåpenteknologi er helt sentrale trekk.³⁷⁷ Jeg vil trekke fram flåteplanen som eksempel på konvensjonell militær opprustning, som bidro til en politisk retning stadig mer prega av oppdemming og avskrekking i siste halvdel av 1960-tallet.

Flåteplanen var et skipsbyggingsprogram som omfatta planlegging, konstruksjon, bygging og utrustning av totalt 50 fartøy over en periode på sju år. På syvårsdagen for vedtaket av planen, ble flagget heist på det femtiende fartøy, 8. desember 1967.³⁷⁸ Ved overgangen til 1968 bestod Norges marine av 5 fregatter, 2 korvetter, 15 ubåter, 20 motorkanonbåter, 20 motortorpedobåter av Tjeldklassen, 12 motortorpedobåter av eldre type, 5 mineleggere, 10 minesveipere, 2 depotskip, 1 skoleskip og 6 kystvaktfartøyer.³⁷⁹

I den eksisterende forskninga legges det vekt på at Sovjetunionens styrkeoppbygging fikk betydning for Norges sikkerhetspolitiske stilling og strategiske verdi.³⁸⁰ Altså at Nordflåtens vekst på Kolahalvøya var hovedårsaken til at NATO retta fokuset mot disse områdene.³⁸¹ Utbygginga av et voldsomt militærapparat begynte allerede på 1950-tallet. I 1957 hadde basene på kysten av Kolahalvøya, fått betydelige dimensjoner,³⁸² og ved overgangen til 1960-tallet hadde Nordflåten nådd Østersjøflåten i omfang. Mot slutten av 1960-årene var Nordflåten klart størst av de fire sovjetiske flåtene. Den samlede sovjetiske militærmakta på Kolahalvøya bestående av land- og flåtestyrker blir karakterisert som «enorm» og av «gigantiske dimensjoner» i forskningslitteraturen.³⁸³

³⁷⁵ Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*, 4-9; Prop. nr. 25 (1960-61), 5.

³⁷⁶ Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 388.

³⁷⁷ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 68; Lundestad, *Øst, vest, nord, sør*, 146.

³⁷⁸ Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*, 6.

³⁷⁹ Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*, 26.

³⁸⁰ Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 449.

³⁸¹ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikkens historie*, 34; Berg, *Norsk utenrikspolitikk etter 1814*, 94; Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 110.

³⁸² Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 218-219; Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 449.

³⁸³ Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 449; Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 110. De tre øvrige sovjetisk marineflåtene var Østersjøflåten, Svartehavsflåten og Stillehavsflåten.

Tamnes fremhever at Sovjetunionens oppbygging av militær slagkraft på Kolahalvøya fortsatte med uforminska styrke gjennom den kalde krigens epoke.³⁸⁴ Det at utbygginga virker å ha en konstant vekstfaktor under hele den kalde krigen, sier noe om hvor viktig denne basen var for de sovjetiske sjøstridskreftene. Den geografiske plasseringa gjorde at Nordflåten kunne transittere uhindra ut i Atlanterhavet, uten trange streder som Østersjøflåten og Svartehavsflåten måtte forsere for å komme til åpent hav. Fra Kola-området kunne de sovjetiske strategiske ubåtene true det amerikanske fastlandet med atomangrep og forstyrre NATOs atlantiske forbindelseslinjer, noe som gjorde denne flåtebasen svært betydningsfull.³⁸⁵

At Sovjetunionens styrkeoppbygging på Kolahalvøya la føringer for NATOs forsvarsplaner for det nordlige avsnittet er det ingen tvil om. Derfor er det holdepunkter for at dette er et klassisk eksempel på våpenkappløpet som eksisterer på begge sider av grensa. Som NATO-medlem og mottaker av våpenhjelp fra USA mellom 1950-1965, vil jeg anse Norge som en integrert del av opprustninga på vestlig side. Det at Norge stod med en opprusta marine på totalt 92 fartøy i 1968,³⁸⁶ hvor store deler var finansiert av USA alene, gjør at flåteplanen bør betraktes som en del av våpenkappløpet på vestlig side. Det bidrar til å nyansere bildet, når det ikke bare er opprustning hos Sovjetunionens Nordflåte, men også betydelig opprustninger i samme tidsrom på norsk side.

Samtidig som skipsbygginga pågikk, ble Sjøforsvarets hovedbase flyttet fra Horten til Bergen, hvor Haakonssvern ble offisielt åpna i 1963. Den nye basen fikk tilnavnet «kompaktbasen» fordi viktige funksjoner, kompetansemiljøer og en rekke fagfelt nå var samlokalisert på et sted. I følge med flytting av hovedbasen til Haakonssvern, ble også Sjøforsvarets forsyningskommando (SFK) oppretta. Som fagmyndighet for skipsbygging og skipsvedlikehold fikk SFK en vital rolle under forberedelsene og gjennomføringa av flåteplanen. Dette la grunnlaget for et nivåmessig løft på mange områder, ifølge Roald Gjelstens analyse av Marinens beredskap på 1960-tallet.³⁸⁷

En overhaling av utdannings-apparatet gjennom bygging av en moderne sjøkrigsskole på Laksevåg i Bergen ble også gjort som en del av det omfattende programmet for effektivisering og utbygging av Sjøforsvaret.³⁸⁸ Den nye flåten måtte bemannes. Sjøkrigsskolen var et ledd i utdanning av offiserer til de nye fartøyene.³⁸⁹ I tillegg sørget 15

³⁸⁴ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 33.

³⁸⁵ Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 423.

³⁸⁶ Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*, 27.

³⁸⁷ Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 8, 41; Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 389.

³⁸⁸ Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*, 6; Prop. nr. 25 (1960-61), 9.

³⁸⁹ Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*, 12-13.

måneders førstegangstjeneste ved innrykk i Sjøforsvaret for rikelig påfyll av vernepliktige soldater til rådighet. Fagfolk og spesialister var også nødvendig i bemanninga av fartøyene. Elektrikere, maskinister, matroser og kokker ble rekruttert fra det sivile, og Haakonvern fikk en viktig rolle i undervisning og utdanning av mannskap. At kompetansen innen de ulike fagfeltene var samla på ett og samme sted gjorde jobben med undervisning mer praktisk.³⁹⁰ En sammensetning av offiserer fra sjøkrigsskolen, yrkesbefal og konstabler på kontrakt, vervede matroser og menige utgjorde besetningene på Marinens nye fartøy.³⁹¹

Roald Gjelsten oppsummerer 1960-årene som en storhetstid for Sjøforsvaret, gjennom tidsmessig materiell, høy beredskap, kompetent personell og et velfungerende utdannings-, ledelses- og støtteapparat. Dette samla sett skapte fundamentet for et fruktbart tiår med et realløft for Sjøforsvaret.³⁹² Tilstedeværelsen av en stående beredskapsmarine i Nord-Norge med tilhørende støttepunkter i nordområdene, signaliserte både til sovjetmarinen og egne samarbeidspartnere at Norge tok forsvarsoppgavene og norske interesser i området på alvor.³⁹³

Det som ikke kommer fram i tilstrekkelig grad hverken i SFK sin fremstilling av *Flåteplanen av 1960* eller øvrig eksisterende forskning, er hvordan tilstedeværelsen av ubåter og motortorpedobåter (MTB-er) skulle ivaretas på en effektiv måte i Nord-Norge. I 1968 rådde Marinen over 45 MTB-er og 15 ubåter. Av disse var 24-30 MTB-er og ni eller ti ubåter av «Kobben»-klassen til enhver tid operative og tilgjengelige.³⁹⁴ Ifølge Sjøforsvarets forsyningskommando skulle hovedvedlikeholdet av fartøyer foregå ved Haakonvern eller hos sivile verksted som fikk sine oppdrag fra SFK.³⁹⁵ Koblinga mellom flåteplanen og opprettelsen av en orlogsstasjon som skulle ivareta den operative evnen til ubåter og MTB-er på tokt i nordområdene, fremstår som underkommunisert fra mitt ståsted. Ramfjordnes base sin strategiske betydning er ikke nevnt i Pettersen og SFK sin utgivelse. Den øvrige litteraturen har heller ikke fått fram Ramfjordnes base sin betydning for den operative evnen til Marinens ressurser i nord.³⁹⁶

Konseptet med fremskutte baser, ble lansert av Marinens Reguleringsråd under behandling av *Flåteplanen av 1960*, for å ha kort vei til etterforsyninger og mulighet for

³⁹⁰ Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 79; Prop. nr. 25 (1960-61), 9.

³⁹¹ Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 44-45.

³⁹² Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 9; Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 393, 449.

³⁹³ Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 77.

³⁹⁴ Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 77.

³⁹⁵ Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*, 27.

³⁹⁶ Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 393; Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 36, 41, 78.

uforutsette reparasjoner for fartøy i nordområdene. Behovet for basestøtte til kampfartøyene, ble dekket gjennom utbygging av flåtebasene ved Ramsund og Ramfjordnes i Nord-Norge.³⁹⁷ Ramsund orlogsstasjon, lokalisert i Ofotfjorden midt mellom Narvik og Harstad var i utgangspunktet hovedstøttepunkt for MTB-ene. Der hadde de tilgang på torpedoer, drivstoff, ammunisjon, proviant og bekledning, i tillegg til reservedeler og verksted. Behovet for en fremskutt base lengre nord, som støttepunkt både for MTB-er og ubåter meldte seg raskt fra operativt hold. Ved innseilinga til Tromsø, hadde Sjøforsvaret allerede etablert kaianlegg og bunkersstasjon i mellomkrigstida ved Ramfjordnes. Nødvendige midler til baseutbygging ble bevilget og anleggsarbeidene igangsatt. Det ble etter hvert et omfattende baseanlegg med et bredt spekter av fasiliteter.³⁹⁸

Dette la veien videre for det som skulle bli en fremskutt vedlikeholds- og reparasjonsbase til støtte for ubåter og MTB-er under operasjoner i den nordligste landsdelen.³⁹⁹ Dette ble den nordligste flåtebasen i SFKs forsyningskjede, hvor utbygginga pågikk gjennom 1960-tallet fram til den offisielle åpninga 1. mai 1968.⁴⁰⁰ Terjesen, Kristiansen og Gjelsten får fram at Norges sjøforsvar fikk en ny rolle i NATO ved overgangen til fleksibel respons, og at flåteplanen og reintegreringa av Kystartilleriet fra 1960 var et resultat av det. Videre påpekes det at norske baser i nordområdene hadde stor betydning for NATOs offensive og defensive operasjoner mot Sovjetunionen. Tanken var at Norges sjøforsvar skulle være skreddersydd for kystnære operasjoner i et strategisk sensitivt område for NATO, og utfylle US Navy og Royal Navy med nødvendige kapasiteter.⁴⁰¹ Jeg drar dette resonnementet mot de nordligste støttepunktene i Ramsund og Ramfjordnes, og vil understreke at det var nettopp de som ivaretok den operative tilstedeværelsen til noen av de viktigste kapasitetene til sjøs i Sovjetunionens nærrområde.

Disse basene kunne til sammen tilby fullverdig basestøtte for Marinens mest slagkraftige fartøy på tokt og under øvelser.⁴⁰² Ramsund og Ramfjordnes base med sitt fagpersonell og fleksible logistikkorganisasjon tillegges den største betydning for beredskap og operativitet for MTB-ene og ubåtene med tilhørighet i det nordlige avsnittet i MTB-enes jubileumsbok.⁴⁰³ Kommandørkaptein Hans-Chr. Kjelstrup hadde ansvaret for drift og vedlikehold av ubåtene fra 1980-tallet, og understreker at fasilitetene ved Ramfjordnes var

³⁹⁷ Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 393.

³⁹⁸ Hegland og Lilleheim, *Norske torpedobåter gjennom 125 år*, 153-154.

³⁹⁹ Kjelstrup, «Olavsværn orlogstasjon – Historien om nedleggelsen av en base», 12.

⁴⁰⁰ Hegland og Lilleheim, *Norske torpedobåter gjennom 125 år*, 153.

⁴⁰¹ Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 357-359.

⁴⁰² Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 36, 41, 78.

⁴⁰³ Hegland og Lilleheim, *Norske torpedobåter gjennom 125 år*, 154.

særlig viktig for ubåter, siden det ofte kreves en dokksetting av ubåter for større reparasjoner.⁴⁰⁴ Det ville være for langt for ubåtene med liten fart å transittere tilbake til Haakonsvern for utbedringer, en transitt som tar to-tre dager hver vei.⁴⁰⁵

Utbygginga av Ramfjordnes resulterte i et moderne fjellanlegg med underjordiske dokk- og kai-fasiliteter, verksteder og kontorer.⁴⁰⁶ Ved å sprengte ut store haller i fjellet hadde basen god dekning og derav stridsutholdenhet gjennom evnen til å motstå angrep.⁴⁰⁷ Innen 1967 var det meste av behov dekket i fjellanlegget for effektiv understøtte av ubåter og MTB-er i nordområdene. TKB-flotilje nr. 2 ble oppretta med fast tilhørighet ved Ramfjordnes fra 1. august 1967, og Tromsø Sjøforsvarsavsnitt sammen med UVB-skvadron nr. 2 flyttet inn året etter. 1. mai 1968 var basen en fullverdig operativ orlogbase å regne.⁴⁰⁸ Ved navneendringa til «Olavsvern» i 1976, adresserer Generalinspektøren i Sjøforsvaret den stadig økende aktiviteten ved Ramfjordnes base, og at den hadde samme operative betydning som Haakonsvern. At Norges vern gikk helt mot nord, med utspring fra basen utafor Tromsø, og at Nord-Norge var helt sentral i Norges forsvar kommer tydelig fram i Generalinspektørens uttalelser.⁴⁰⁹

Beliggenheta med nærhet til nordområdene og de unike fasilitetene ved Ramfjordnes base fremstår for meg som en vital ressurs i Sjøforsvarets forsyningskommando. Tilstedeværelsen av operative ubåter og MTB-er i nordområdene var av høy viktighet for Marinen, av grunner vi skal se nærmere på.

Ubåter i Barentshavet

Fra siste halvdel av 1960-tallet hadde Norge kontinuerlig tilstedeværelse av ubåter i Barentshavet, av og til av flere samtidig. Dette var et ledd i ambisjonen om å vise NATO-allierte at Norges nyanskaffede flåte av «Kobben»-klassen ubåter kunne gjøre en innsats innen felt som etterretningsinnhenting. Norges nye ubåter kunne innhente informasjon gjennom blant anna opptak av sonarutsendelser og observasjoner av sovjetisk aktivitet gjennom

⁴⁰⁴ Kjelstrup, «Olavsvern orlogsstasjon – Historien om nedleggelsen av en base», 12.

⁴⁰⁵ Kjelstrup, «Olavsvern orlogsstasjon – Historien om nedleggelsen av en base», 12; Helgesen og Furu, «Ubåtbasen i Nord», 18.

⁴⁰⁶ Hegland og Lilleheim, *Norske torpedobåter gjennom 125 år*, 154.

⁴⁰⁷ Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 384.

⁴⁰⁸ Kjelstrup, «Olavsvern orlogsstasjon – Historien om nedleggelsen av en base», 12; Hegland og Lilleheim, *Norske torpedobåter gjennom 125 år*, 153-154.

⁴⁰⁹ Rian, «Ramfjordnes base blir OLAVSVERN FRA 7. juni».

periskopet.⁴¹⁰ 260 millioner ble øremerka ubåt-prosjektet i Flåteplanen av 1960, noe som utgjorde en tredjedel av den totale kostnadsramma for hele prosjektet.⁴¹¹ Dette sier noe om hvor viktig denne ressursen var. Ubåtene sammen med MTB-ene representerte den tunge ildkraften i det mobile invasjonforsvaret. Ved inntrengning av en angrepsstyrke skulle ubåter og MTB-er ta seg av de store fartøyene.⁴¹² Ubåter var den eneste fartøyklassen som Norge ikke bygde selv. Vest-Tyskland fikk oppdraget med å levere 15 ubåter av «Kobben»-klassen til Norge.⁴¹³ De tyske myndigheter utviste stor hjelpsomhet og samarbeidsvilje, og ubåtene ble levert med punktlighet og presisjon.⁴¹⁴ Antallet på 15 ubåter var stort til en liten nasjon å være, og plasserte Norge langt framme blant ubåtnasjonene.⁴¹⁵

En episode som illustrerer «Kobben»-klasse ubåter som en potent aktør, fant sted i siste halvdel av 1960-tallet. En norsk ubåt på tokt i Barentshavet hadde i en periode skygga en fremmed ubåt. Ubåtsjefen antok at den var sovjetisk, og delte denne informasjonen i de vanlige NATO-kanalene. Det skulle vise seg at det var en amerikansk angrepsubåt som var blitt skygga, uten at de hadde oppdaga det. Denne hendelsen blir i Gjelstens studie en tankevekker for amerikanerne. Norge fikk anerkjennelse som kompetent ubåtaktør, med etablering av liaisonoffiserer i NATOs Østatlanterhavskommando og tydelig inndeling av patruljefelt i Barentshavet.⁴¹⁶

Kirkenes fikk en helt egen funksjon når det gjaldt disse patruljene. Både som returhavn og som utgangspunkt for tokt. Ved havna i Kirkenes lå ubåtene innen synsfeltet fra sovjetiske vaktposter, bare syv kilometer fra grensa til Sovjetunionen. Det gjorde at sovjetiske vaktsovdater kunne se rett ned i havnen og observere ubåtene, og dermed vite at ubåt-tokt foregikk i Barentshavet.⁴¹⁷ De offensive ubåtoperasjonene i Barentshavet bidro sannsynligvis til å styrke troverdigheta til å forsvare egne grenser, er Gjelstens konklusjon.⁴¹⁸

Det at Norge hadde anskaffa en hel flåte av ubåter som kunne være tilstede og drive det som på militært fagspråk kalles «sjønektelse»⁴¹⁹, anser jeg som et viktig signal til fremmede makter som forsøkte å operere i norske fjorder. Ubåtens fremste fordel, er at den kan operere skjult, som gjør det vanskelig å kartlegge hvor den befinner seg til enhver tid. Sjønektelse handler om å frata motstanderen muligheten for å bruke et gitt sjøområde til sitt

⁴¹⁰ Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 66, 77.

⁴¹¹ Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*, 20.

⁴¹² Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 392.

⁴¹³ Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 35.

⁴¹⁴ Pettersen og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*, 58-63.

⁴¹⁵ Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 66.

⁴¹⁶ Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 57.

⁴¹⁷ Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 66.

⁴¹⁸ Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 77.

⁴¹⁹ Terjesen, Kristiansen & Gjelsten 2010: 384.

formål, en oppgave som fikk høy prioritet under den kalde krigen. En oppgave som var skreddersydd for flåten av nye «Kobben»-klasse ubåter.

Orion-fly i grenselandet

I likhet med Sjøforsvarets ubåter, hadde Luftforsvaret sine egne kapabiliteter i rekognoseringsøyemed. Særlig en gren innafor Luftforsvaret har direkte tilknytning til grenseområdet. Overvåkingsflyene tilfører et nyttig perspektiv i det sammensatte bilde som utgjør varslings- og etterretningsvirksomhet.

Dette ble etterspurte tjenester i NATO-alliansen på grunn av den betydelige militære utbygging på Kolahalvøya, ikke langt fra den norske grensa. Fra overvåkingsflyene var det mulig å «skråfotografere» fra den norske sida av grensa og inn på sovjetisk side.⁴²⁰ I etterretningsøyemed handla det om å oppdage og kartlegge sovjetiske stridsmidler, i tillegg til å yte tidlig-varslings ved store bevegelser.⁴²¹ Dette skulle vise seg å bli Norges viktigste bidrag inn mot NATO.

Foruten Kolahalvøyas land- og sjøstridskrefter i kraftig ekspansjon, spiller andre forhold inn på behov for nye maritime patruljefly- og rekognoseringsfly. En drastisk økning i ubåtoperasjoner fra fremmed makt i norsk farvann fra 1966, var noe norske myndigheter måtte ta rask stilling til. I 1966 alene ble det observert 13 tilfeller av det som sannsynligvis var sovjetiske ubåter i norske fjorder. Det totale omfanget er ukjent, og det viste seg svært vanskelig å fastslå inntrengernes nasjonalitet. Delvis på grunn av mer årvåkenhet ble flere potensielle tilfeller avdekket, men også det at nordområdene fikk økende strategisk betydning er en del av forklaringa på den økende hyppigheta.⁴²²

Roald Gjelsten har studert frigitt arkivmateriale og konkluderer med at Norge ikke fikk noen absolutte håndfaste bevis på at fremmede ubåter opererte i norsk territorialfarvann, selv om tre hendelser i 1970 oppnådde klassifiseringa «sikre ubåter» av norske myndigheter.⁴²³ Forsvarsminister Tiedemann ba i april 1966 om fly som kunne erstatte de utrangerte Albatross-flyene.⁴²⁴ Fem sjørekognoseringsfly av typen P-3B Orion ble anskaffa fra USA på gunstige vilkår i 1969. Dette innebar en betydelig forbedring av kapasiteten for å

⁴²⁰ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 218.

⁴²¹ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 73-74.

⁴²² Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 41.

⁴²³ Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 63-64.

⁴²⁴ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 73.

overvåke kystnære havområder og evnen til å detektere ubåter i fjordene.⁴²⁵ Det underbygges av Roald Gjelsten sine analyser, som viser at Orion-flyene ble arbeidshester i søk etter mulige fremmede ubåter i norske farvann. På tips om ubåter-observasjoner ble Orion-fly sammen med fregatter, korvetter og egne ubåter satt inn i søket etter potensielle inntrengere.⁴²⁶

En tredje faktor i anskaffelsen av Orion-flyene, illustrerer det norske ønske om å hindre innblanding fra andre allierte i dette området. Hensynet til lavspenning og beroligelse overfor Sovjetunionen er en ubestridt grunntanke hos norske myndigheter i den eksisterende forskninga. Norges anskaffelse av Orion-flyene føyer seg inn dette resonnementet, nettopp for å drive overvåking og etterretningsinnhenting på et selvstendig vis i norsk regi.⁴²⁷ Overgangen til den nye NATO-doktrinen fleksibel respons, medførte blant anna større vekt på maritim overvåking, og da spesielt mot de ytre grenser av det nordlige avsnittet for å kunne kartlegge sovjetiske ubåters bevegelser og øvrig aktivitet på sovjetisk område av militær karakter. Evnen til å kunne gjennomførte omfattende patrulje- og etterretningsvirksomhet på egenhånd, gjorde at Norge fikk hovedansvaret for patruljering i nordøst.⁴²⁸

Oppgradering av havovervåkingskapasiteten i lufta, kan altså oppsummeres gjennom tre forhold. Innhenting av etterretningsinformasjon fra basene på Kolahalvøya, behovet for avdekking av fremmed ubåttaktivitet i nordnorske fjorder og for å slippe innblanding fra andre allierte.

Garnisonen i Sør-Varanger (GSV) og sovjetiske tanks på grensa

I forbindelse med 50-årsjubileumet for Garnisonen i Sør-Varanger (GSV) i 1972 ble det utgitt ei bok om historien til garnisonen: *Garnisonen i Sør-Varanger 50 år*.⁴²⁹ Denne inneholder nyttig informasjon om hvordan Høybuktknoen leir utvikla seg på 1960-tallet i takt med behovet for utvida militær tilstedeværelse opp mot den sovjetiske grensa. Høybuktknoen leir er første forsvarslinje på norsk side av grensa, noe som fikk større betydning i løpet av 1960-tallet og overgangen til fleksibel respons som hoveddoktrine i NATO-strategien.

I framstillinga fra 1972, vektlegges det at Garnisonen i Sør-Varanger var den hæravdeling som i størst grad ble direkte berørt av Forsvarets fremste oppgaver. Disse

⁴²⁵ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 266-267, 285.

⁴²⁶ Gjelsten, «Marinens beredskap 1960-90», 74-75.

⁴²⁷ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 111-112.

⁴²⁸ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 285-287.

⁴²⁹ GSV, *Garnisonen i Sør-Varanger 50 år: 1. juli 1921 – 1. juli 1971* (Kirkenes: Dagfinn Hansens trykkeri, 1972).

oppgavene bestod av effektiv overvåkings- og varslingstjeneste, hevde norsk suverenitet og yte sterkest mulig motstand ved en eventuell invasjon.⁴³⁰ Garnisonens soldater hadde ansvar for at Norge overholdt sine forpliktelser i henhold til grenseavtalen med Sovjetunionen, et ansvar GSV ble tildelt fra 1959. For å tjenestegjøre ved GSV måtte soldatene ha utmerka seg på rekruttskolen og oppfylle krav både til fysikk og personlig fremtreden.⁴³¹ Av mannskap var det rundt 500 vernepliktige og i underkant av 80 befall, et antall som holdt seg stabilt ved GSV fra midten av 1960-tallet til den kalde krigens slutt.⁴³²

På begynnelsen av 1960-tallet ble både kaserner, befalsmesser, forlegninger og øvrig infrastruktur oppgradert ved leiren. For vedlikehold av kjøretøyssektoren ble fasilitetene utbygd i 1966-67 og hele 50 familieleiligheter med tilhørende fritidsbygg stod ferdig mot slutten av 1960-tallet. Leiren fikk utvida kapasitet for trening og utdanning i følge med økt tilsig av soldater. Skytebane, idrettsbane, velferdstjenester og utearealer til fysisk aktivitet og rekreasjon ble også bygd ut i samme tidsrom. I tillegg til veksten ved selve hovedleiren på Høybuktmoen, ble det gjort betydelig utbedringer langs grensa for å ivareta et forsvarlig grensevakhold. I perioden 1964-68 stod i alt syv grensestasjoner ferdig etablert og utrusta med observasjonstårn, overnattingshytter og familieboliger på enkelte av dem. Mye av dette behovet kom som en følge av utbygginga i Pasvikelva, hvor det samla sett pågikk utbygginger gjennom hele 1960-tallet langs elvedraget. Dette medførte ekstra belastning, da garnisonens virksomhet ble utvida til å innbefatte også overvåkings- og kontrollfunksjoner relatert til de ulike prosjektene som pågikk.⁴³³

En hendelse i juni 1968 skulle sette beredskapen ved GSV på prøve. En sovjetisk infanteridivisjon rykka helt fram mot den norske grensa, demonstrativt utgruppert i posisjoner lett synlig fra norsk side. Dette skjedde samtidig som NATO-øvelsen *Polar Express* skulle til å begynne i Nord-Norge med allierte styrker. Fra 6.-10. juni stod de sovjetiske styrkene gruppert ut i feltmessige formasjoner med kanonene retta mot norsk område. Norske myndigheter, med forsvarsminister Tiedemann i spissen, så på manøveren som en reaksjon på sovjetisk misnøye med øvelsesaktiviteten.⁴³⁴ Av Tamnes har denne hendelsen blitt omtalt som en politisk manøver, såkalt trussel-diplomati fra sovjetisk side for å vise sin misnøye med NATOs øvelsesvirksomhet i Nord-Norge.⁴³⁵ Dette underbygges av Harstad som påpeker at motøvelser var reaksjonsmiddel fra sovjetisk side, ved militante demonstrasjoner fra NATO

⁴³⁰ GSV, *Garnisonen i Sør-Varanger 50 år: 1. juli 1921 – 1. juli 1971*, 43.

⁴³¹ GSV, *Garnisonen i Sør-Varanger 50 år: 1. juli 1921 – 1. juli 1971*, 35-36.

⁴³² Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 43.

⁴³³ GSV, *Garnisonen i Sør-Varanger 50 år: 1. juli 1921 – 1. juli 1971*, 36-37.

⁴³⁴ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 43-44.

⁴³⁵ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 43.

tett opp mot grensa.⁴³⁶ Ved GSV gikk alarmen natt til 7. juni og garnisonen rykka ut til sine forberedte stillinger. For de som stod ved fronten, var dette åpenbart en dramatisk opplevelse.⁴³⁷ Avisene var ivrige i rapporteringa fra grensa både underveis de dagene dramatikken pågikk og i etterkant. I det offentlige rom er det beskrivelsen av sovjetiske styrker som hadde tatt stilling front mot vest såpass nær grensa, som har festa seg. Dette har i flere beretninger blitt brukt som bilde på den dramatiske situasjonen av media.⁴³⁸ I nyere forskning har imidlertid sjansen for at dette var handlingsmønsteret ved et reelt angrep blitt tona ned.⁴³⁹ Episoden inngår i en kald krig-logikk hvor demonstrering av militære kapabiliteter tjener til å formidle et politisk budskap.⁴⁴⁰

Tamnes peker på at en direkte konsekvens av Sovjetunionens maktdemonstrasjon opp mot den norske grensa i juni 1968, var at beredskapsstyrken i Porsanger ble utvida fra rundt 400 mann til en atskillig bedre utrusta bataljon på om lag 1000 mann. Tanken bak dette tiltaket, var å gjøre såpass motstand ved et angrep at det var en åpenbar krigssituasjon som foregikk. Motivet var å gjøre dette så lite fristende som mulig for sovjetiske militære ledere.⁴⁴¹ Dette har to elementer ved seg, evnen til å yte selvforsvar i den innledende fase og kjapt dra NATOs oppmerksomhet mot begivenhetene. Ved et angrep på et NATO-land er det artikkel nr. 5 som utløses, hvor angrep på et land er å regne som angrep på alle.⁴⁴² En av de mest fryktende scenarioene, var et sovjetisk lynangrep som resulterte i så rask landovertakelse at Norge og NATO ikke rakk å reagere før utfallet var klart.⁴⁴³ For Norge handla det om å fjerne all tvil så raskt som mulig ved et angrep på Finnmark, for å bidra til en effektiv beslutningsprosess i NATO og derav hurtig alliert bistand. Garnisonen i Porsanger (GP) består av Porsangmoen militærleir og er hovedkvarteret for Finnmark landforsvar. Garnisonen innbefatter også Banak flystasjon i Lakselv, som ligger 18 km nord for Porsangmoen.⁴⁴⁴ Hvis vi ser på kartet, så er Garnisonen i Porsanger lokalisert omtrent midt i Finnmark og fungerer som neste snubletråd for invaderende landstyrker østfra.

I langtidsplanen for 1969-73 som ble lagt fram i 1968, ser man dette komme tydelig til uttrykk, gjennom en rekke tiltak for å styrke Forsvaret mot grensetraktene i nord. Utbygging

⁴³⁶ Harstad, «Fra Paris til Boris Gleb», 191.

⁴³⁷ Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 48-49.

⁴³⁸ Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 8-9.

⁴³⁹ Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 102.

⁴⁴⁰ Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 108; Harstad, «Fra Paris til Boris Gleb», 191.

⁴⁴¹ Tamnes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 75.

⁴⁴² 04.04.1949. Traktat for det nord-atlantiske området, artikkel nr. 5.

www.lovdatab.no/dokument/TRAKTAT/traktat/1949-04-04-1; Holst, *Dokumentasjon*, bind 2, *Norsk sikkerhetspolitikk i strategisk perspektiv*, 12.

⁴⁴³ Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 102.

⁴⁴⁴ Forsvaret.no/om-forsvaret/tjenestesteder/Porsangmoen 27.02.2024.

av garnisonene i Porsanger og Sør-Varanger, bedre overvåking og varsling, generell modernisering av materiell og våpen, økt mobilitet og bedre muligheter for hurtig forsterking. Styrkedemonstrasjonen tolkes som et uttrykk for politisk press fra Sovjetunionen i forbindelse med det videre spørsmålet om Norges NATO-medlemskap, som ble formelt videreført i 1969. Skogrand fremhever at styrking av det nasjonale Forsvaret i Finnmark, ble akkompagnert av en aktiv norsk invitasjonspolitik overfor NATO-alliansen for å sikre forsterkninger og øvelsesnærvær. Hvis Sovjetunionen hadde til hensikt å skremme Norge til mindre øvelser og mer beroligelse med styrkedemonstrasjon opp mot den norske grensa i 1968, hadde det i så fall fullstendig motsatt effekt, er Skogrands konklusjon.⁴⁴⁵

Lorentzen har kartlagt at ekstrabevilgningene på 100 millioner til Forsvaret over den kommende langtidsplanen, var mynta på å bygge ut Banak flystasjon og Garnisonen i Porsanger. Formålet var å gjøre de stående styrkene tilstrekkelig motstandsdyktige til å sinke en angriperes fremrykning, nok til å skape et mulighetsrom for egen og alliert innsats. Denne ekstrabevilgninga ble foreslått av forsvarsministeren i oktober 1968, og er ifølge Lorentzen sin analyse et resultat av tre forhold som ble synlig gjennom tre ulike hendelser. Den store sovjetiske marineøvelsen *Sever* i juli 1968 som eksponerte en rekke maritime ressurser og utstrakt bruk av landgangsfartøyer. Det andre var styrkedemonstrasjonen mot norskegrensa som demonstrerte kapasiteter på og utafør vei hos Den røde armés landstridskrefter. Det siste forholdet var operasjonen i Tsjekkoslovakia som belyste dristighet hos den sovjetiske ledelsen. Disse forholdene måtte Norge tilpasse sine styrker i Finnmark etter. Som et ledd i dette, fremgår det at forsvarsministeren personlig sørget for innføring av de nye våpnene AG-3 og M-72 ved garnisonene i Finnmark (GSV og GP) fra august 1968.⁴⁴⁶

Grenseforholdet etter sommeren 1968

Så langt i kapitlet har hovedfokus vært på hvordan militær aktivitet av ulik art befesta seg i grenseområdet. Hvordan gikk det så på de andre områdene av grenseforholdet? Ble kulturutveksling, idrettsarrangement, turisme, jubileum, vannkraftutbygging, delegasjonsreiser eller grensekommisæren påvirket av den økende militære spenninga i grenseområdet? Hvordan reagerte de ulike feltene på trussel-diplomatiet fra Sovjetunionen

⁴⁴⁵ Skogrand, *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4, *Norsk forsvarshistorie*, 46; Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 8.

⁴⁴⁶ Lorentzen, «Styrkedemonstrasjonen i 1968», 91, 101, 104-105. AG-3 er et automatvåpen som tok over for eldre selvladegevær (US SLK). M-72 er en panservernrakett.

ved norskegrensa i juni 1968?

Innen kultur, idrett og turisme finnes det et oppsiktsvekkende eksempel i juli 1968. Bare uker etter hendelsen ved norskegrensa ble det avholdt en stor konferanse i Tromsø, med til sammen flere hundre deltakere fra Norge, Sverige, Finland og Sovjetunionen.

Kalottkonferansen ble arrangert i regi av Fredkämperna i Finland og Sambandet Norge-Sovjetunionen, som et tilsvar på Nordkalottkonferansen arrangert av Foreningen Norden på vegne av den norske, svenske og finske regjeringa hvor Sovjetunionen ble holdt utafør.

Den sovjetiske delegasjonen var 49 i antallet, bestående av både offentlige tjenestemenn, lag, foreninger og privatpersoner. En delegasjon fra den sovjetiske ambassaden i Oslo, etterretningsoffiserer, fylkesmannen fra Murmansk, den sovjetiske fredskomiteén, en ungdomskomiteé, en kvinnekomiteé, ei gruppe artister, musikere, forfattere, turnere, fotballaget *Sever* og ei stor gruppe med sovjetiske turister. Disse kom til Tromsø ombord i et sovjetisk turistskip, hvor de lå til kai og hadde tilhold under konferansen.⁴⁴⁷ Ingunn Rotihaug nevner ingenting i denne sammenheng om det som skjedde i juni på grensa til Sovjetunionen. Denne konferansen ble vedtatt i 1967, og gikk som planlagt uavhengig av det som skjedde ved den norsk-sovjetiske grensa i junidagene 1968. Denne konferansen ble kun arrangert i juli 1968. Det som gjorde at dette ble et engangstilfelle var den sovjetiske invasjonen av Tsjekkoslovakia i august 1968, hvorpå Sambandet terminerte all planlagt aktivitet, inkludert fremtidige kalottkonferanser.⁴⁴⁸ De idrettslige forbindelsene ble inkludert i programmet for kulturutveksling i 1966-67 og fikk samtidig årlig støtte fra UD til å videreutvikle idrettsarbeidet i nord. Denne særskilte tildelinga ble også stoppa av den sovjetiske innmarsjen i Tsjekkoslovakia i 1968, men selve idrettsarbeidet i nord ble tatt raskt opp igjen uten støtteordninga.⁴⁴⁹

Rotihaug har formulert i sin studie av Sambandet Norge-Sovjetunionen, at den sovjetiske invasjonen av Tsjekkoslovakia i august 1968 var det mest ødeleggende for organisasjonen. Sambandet så det vanskelig å fortsette arbeidet med å bedre kontakten på tvers av grensa som følge av den sjokkarta hendelsen. Invasjonen førte til en umiddelbar stans i all planlagt aktivitet. Hele utvekslingsprogrammet og alle delegasjonsreiser for høsten 1968 ble umiddelbart avlyst, og Sambandet sitt kontor i Tromsø ble nedlagt. I 1970 kom arbeidet i gang igjen, men det tok lang tid før omfanget kunne måle seg med aktivitetsnivået i perioden mellom 1959 og 1968, ifølge Rotihaug.⁴⁵⁰ Stian Bones og Hallvard Tjelmeland har

⁴⁴⁷ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 90-92.

⁴⁴⁸ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 92-93.

⁴⁴⁹ Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 447.

⁴⁵⁰ Rotihaug, «For fred og vennskap mellom folkene», 92-93.

konkludert med at Sambandet aldri fikk den samme betydningen etter 1968.⁴⁵¹

Det som er påfallende i denne sammenheng, er at styrkedemonstrasjonen Sovjetunionen utførte mot den norske grensa 6.-10. juni tilsynelatende ikke har noe innvirkning på Sambandets arbeid, mens straks de sovjetiske styrkene rykker inn i Tsjekkoslovakia to måneder senere, får det store konsekvenser.⁴⁵² En forklaring på hvorfor det reageres så forskjellig på disse to hendelsene, kan være at det faktisk ikke forekom et overtramp av den norske grensa i junidagene, og derfor var det lettere å bagatellisere denne hendelsen. Invasjonen i Tsjekkoslovakia var vanskeligere å forsvare, som vises gjennom Sambandets klare standpunkt hvor de tok tydelig avstand fra den sovjetiske invasjonen.

Andre områder lot seg ikke påvirke i samme grad som Sambandets aktiviteter. 25-års markeringa for sovjetsoldaters innsats i frigjøringa av Øst-Finnmark gikk som normalt, slik det hadde gjort hvert femte år siden den første markeringa i 1954. Delegater fra Sovjetunionen deltok på markeringa som ble avholdt i Vardø i 1969.⁴⁵³ Innafor vannkraftutbygginga i Pasvikelva fortsatte samarbeidet, denne gang ved Hestefoss som også skulle bli et sovjetisk kraftverk. Fra 1966 starta denne vannkraftutbygging i øvre deler av elveleiet og pågikk gjennom den turbulente sommeren i 1968. Utbygginga stod ferdig i 1970, ved hjelp av både norske og sovjetiske ingeniører og arbeidere.⁴⁵⁴ Samarbeidet om utbygging av Pasvikelva fortsatte helt til 1978. Da hadde Norge sitt andre kraftverk ferdigstilt. Det var det siste kraftverket av totalt syv stykker langs Pasvikelva, og Norge og Sovjetunionen hadde tilbakelagt et 30 år langt felles prosjekt.⁴⁵⁵

I forbindelse med kraftverkutbyggingene satte grensekommisæren opp egne grensepasseringssteder med passeringsbevis for norske arbeidere tilknyttet prosjektene.⁴⁵⁶ I tillegg til aktiviteten i Pasvikelva, fikk grensekommisæren myndighet fra 1965 til å utstede reisetillatelser for turister til Sovjetunionen, noe som tidligere var gjort av Justisdepartementet sentralt. Dette letta prosessen med å krysse grensa over til SSSR for de som hadde fått innvilga visum fra den sovjetiske ambassaden.⁴⁵⁷ Selv om turiststeder ble lagt på is, økte antall reisende de påfølgende årene.⁴⁵⁸ Norunn Heger tar opp flere saker som angikk

⁴⁵¹ Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 406.

⁴⁵² Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 186; Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 406. Natt til 21. august 1968 starta innmarsjen i Tsjekkoslovakia.

⁴⁵³ IKA Finnmark IKS, Emil Havelin. 25-årsjubileet for frigjøringa av Finnmark i 1944, 15.07.1969; E-tjenesten, Hallfred Skau, Grensekommisær-tjenesten – 1969, 32; Finnmarken, «Sovjet-russisk kunstnerbesøk».

⁴⁵⁴ GSV, *Garnisonen i Sør-Varanger 50 år: 1. juli 1921 – 1. juli 1971*, 37.

⁴⁵⁵ Bones og Tjelmeland, «Del 3. 1953-1991», 370. Norge sitt første kraftverk ved Skogfoss ble satt i drift i 1964, det andre kraftverket ved Melkefoss i 1978.

⁴⁵⁶ Heger, «Mer enn en diplomat?», 33.

⁴⁵⁷ Heger, «Mer enn en diplomat?», 47.

⁴⁵⁸ Heger, «Mer enn en diplomat?», 104.

grensekommisæren i siste halvdel av 1960-tallet. Spørsmål rundt fiske i grenseelvene og rein som krysser grensa var temaer som grensekommisæren arbeidet med, noe som pågikk over mange år før de omsider ble løst.⁴⁵⁹ Dette innebar forhandlinger med Sovjetunionen om ordninger begge parter var tilfreds med. Heger setter det gode samarbeidsklimaet i sammenheng med den internasjonale avspenningsperioden på 1960-tallet, og nevner ikke styrkedemonstrasjonen i 1968 som en faktor som påvirket grensekommisærens arbeid.⁴⁶⁰

Kapittelavslutning

Innledningsvis i kapittelet spurte jeg hvordan grenseforholdet påvirkes av økt militær aktivitet i grenseområdet, og om denne utviklinga følger internasjonal spenningssyklus under den kalde krigen. For å ta det første, grenseforholdet påvirkes utvilsomt av økt militær aktivitet i grenseområdet. Det som er interessant er hvordan grenseforholdet kan opptre i to vidt forskjellige dimensjoner på samme tid, en sivil og en militær dimensjon. På den måten blir det veldig tydelig at grenseforholdet har flere vinklinger som til sammen danner et helhetsinntrykk. Forsvaret opplever en helt annen virkelighet enn de sivile initiativene som pågår gjennom siste halvdel av 1960-tallet. Roald Berg har kommentert dette samme fenomenet, hvor det foregikk idrettskonkurranser og kulturutveksling mellom nabofolkene langs grensa til Sovjetunionen, samtidig som planer for å stanse sovjetstyrker med atomladninger i Finnmarks-fjordene ble utarbeida. Så forskjellig kunne tilværelsen utarte seg ved grensa under den kalde krigen.⁴⁶¹

På det militære feltet bevitnes en forflytning av fokusområdet nordover som følge av et trusselbilde i endring og NATO sin nye utforming av det strategiske grunndokument.⁴⁶² Dette medførte en rekke nye militære kapabiliteter i landsdelen som etterretningsinstallasjoner, økende tilstedeværelse av Marinen og opprustninger av Hær- og Luftforsvaret. Fellesnevneren er at disse virksomhetene samla sett påvirker grenseforholdet i en militariserende retning.

Grenseforholdet påvirkes såpass mye av den økende militære aktiviteten, at det endte med en styrkedemonstrasjon av sovjetisk infanteridivisjon opp mot norskegrensa i juni 1968. Styrkedemonstrasjonen har blitt tolka som en politisk manøver fra sovjetisk side for å vise sin

⁴⁵⁹ Heger, «Mer enn en diplomat?», 49-59.

⁴⁶⁰ Heger, «Mer enn en diplomat?», 53, 55, 58, 104. Fiskerioverenskomsten ble landet i 1971, reihenteavtalen i 1977.

⁴⁶¹ Berg, *Norsk utanrikspolitikk etter 1814*, 123-124.

⁴⁶² Tannes, *Oljealder: 1965-1995*, bind 6, *Norsk utenrikspolitikk historie*, 74.

misnøye med økt nærvær av NATO-styrker og øvelsesaktiviteten i nordområdene, især *Polar Express*-øvelsen som skulle til å starte. Virkninga dette får på grenseforholdet har både innenriks og utenrikspolitisk rekkevidde. Militære tiltak som ekstrabevilgninger for opprustning av garnisonene i Finnmark og tilførsel av nye automat- og panservåpen er eksempler på direkte virkninger ved Norges grense mot Sovjetunionen. Styrkene i Finnmark ble rusta opp med henblikk på et veldig spesifikt oppdrag; sinke en invasjon og sørge for å skape en åpenbar krigssituasjon slik at NATOs artikkel nr. 5 ble utløst raskt og effektivt. Utenrikspolitisk inntar Norge en mer aktiv tilnærming mot NATO gjennom økende invitasjonspolitikk og fornyelse av medlemskapet i 1969. Formålet var å sikre NATOs interesse og forsvar av Finnmark, en framtoning som tiltok i intensitet etter sommeren 1968.

Det klare skillet mellom den militære og den sivile virkeligheta ved grensa, danner et helhetsinntrykk av et grenseforhold som er prega av kontraster. Samtidig som militære avdelinger opplever en situasjon hvor spenninga stiger, fortsetter kraftutbygginga i Pasvikelva, aktivitetene til Sambandet Norge-Sovjetunionen og antall grensepasseringer øker. Grensekommissæren har en vedvarende dialog med sovjetiske grensemyndigheter som medfører økt arbeidsmengde i siste del av 1960-tallet. Grensekryssinger i følge med kraftverkutbygginga ved Hestefoss og økende turisttrafikk er medvirkende til dette. Pågående forhandlinger om saker som elvefiske og reindrift viser at arbeidshverdagen til grensekommissæren har et bredt spekter som underbygger et kontinuerlig samarbeid med den sovjetiske grensekommissæren på slutten av 1960-tallet. Selv etter styrkedemonstrasjonen i juni 1968, påvirkes ikke disse områdene. Kalottkonferanse avholdes i Tromsø for første gang i juli 1968, som et av de fremste eksemplene på at Sambandet Norge-Sovjetunionen fortsetter sitt arbeid uanfektet av Sovjetunionens trussel-diplomati på norskegrensa.

Det som endrer på noe av disse aktivitetene, er Sovjetunionens invasjon av Tsjekkoslovakia i august 1968. Da fryser Sambandet Norge-Sovjetunionen sine planlagte delegasjonsreiser og all annen aktivitet. Dette medfører at kalottkonferansen i juli 1968 ble den første og siste i sitt slag, idet Sambandet som drivkraft forsvant.

Hvorvidt den økte militære aktiviteten i grenseområdet følger internasjonal spenningssyklus i siste halvdel av 1960-tallet er et anna spørsmål. Perioden fra 1962-1975 betegnes i kald krig-forskninga som en epoke hvor den overordnede hovedretninga kjennetegnes med avspenning mellom øst- og vestblokka i Europa. Perioden fra 1968-1975 har fått merkelappen «den store avspenninga» i eksisterende forskning. Dette har mye å gjøre med ikkespredningsavtalen fra 1968. Avtalen blir sett på som vellykka avspenningspolitikk

som NATO høster mye anerkjennelse for.⁴⁶³ Hvordan passer det økende militære nærværet i grenseområdet inn i dette bildet?

Det er viktig å presisere, som Geir Lundestad også poengterer, at det finnes mange brudd selv om den overordnede retninga i en periode karakteriseres som avspenning. Den sovjetiske invasjonen av Tsjekkoslovakia i august 1968 er et typisk brudd som finner sted midt i en tid hvor hovedtendensen i Europa er avspenning mellom blokkene. Sovjetunionens styrkedemonstrasjon ved norskegrensa i juni 1968 sees mer i sammenheng med øvelsesaktivitet og eksponering av militære ressurser, enn opptaktene til et angrep og representerer derfor ikke et brudd i like stor grad. Øvelser og styrkeoppbygginger på begge sider av grensa kan samla sett tale for at spenninga ved grensa tiltar i perioden, noe som harmonerer dårlig med merkelappen «avspenning».

Når det er sagt, finnes det en forklaringsmetode som binder sammen økt militært nærvær i Øst-Finnmark med den internasjonale avspenninga. Det er på sett og vis, to sider av samme sak, som er tett knytta opp mot Norges medlemskap i NATO. Det første er overgangen fra massiv gjengjeldelse til fleksibel respons som ble nedfelt i NATOs strategiske hoveddokument fra 1967. Fleksibel respons har et avspenningselement ved seg, i kraft av dreininga bort fra sikker gjensidig utslettelse som atomkrig hadde medført.⁴⁶⁴ Det andre momentet er de forhøyede terskelverdiene en angripende part måtte ta stilling til, etter oppgraderinger i Finnmark av både land, luft og Sjøforsvaret gjennom 1960-tallet. At Finnmark ble et mindre fristende mål, har en avskrekkende effekt som bidrar til å tøyte offensive målsettinger.

Begge elementer er vevd sammen gjennom hvordan fleksibel respons i praksis skulle utøves. Det handla om å møte et begrensa angrep med et tilpassa motangrep, der hvor angrepet fant sted uten bruk av atomvåpen. Dette innebar å kunne forsvare perifere områder i alliansen som lett var utsatt for et begrensa angrep. Finnmark var et slikt område.⁴⁶⁵ For at denne strategien skulle fremstå som troverdig, måtte NATO derfor forsterke alliansens konvensjonelle styrker i dette området.⁴⁶⁶

I tillegg til Lorentzens analyser av opprustningene i Finnmarks land- og luftforsvar, har jeg brukt etableringa av etterretningskapasitetene i Øst-Finnmark og Flåteplanen av 1960 med tilhørende støttepunkt for å vise hvordan oppgraderingene passer inn i NATOs

⁴⁶³ Lundestad, *Øst, vest, nord, sør*, 80-83, 101; Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 91-92; Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 186.

⁴⁶⁴ Tjelmeland, *Den kalde krigen*, 71-72, 102.

⁴⁶⁵ Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 370.

⁴⁶⁶ Terjesen, Gjelsten og Kristiansen, *Sjøforsvaret i krig og fred*, 376.

forsvarsstrategi av nordområdene. Beredskapsmarinen med stort antall fartøy langs kysten var tilpassa invasjon østfra. Den største slagkraften var fordelt på hurtigheta til MTB-ene og ubåtenes evne til å operere skjult, med henblikk på å ta ut de største fiendtlige krigsskipene i kystnære områder. Dette kan tjene som et eksempel på konvensjonell opprustning som inngår i våpenkappløpet.

Når den militære utviklinga som manifesterer seg i grenseområdet har som mål å unngå bruk av atomvåpen, og minimere sjansene for aggressiv atferd fra en mulig opponent, gir det mening at økt militær signatur kan forstås i lys av perioden med avspenning.

Konklusjon

Oppsummering av funn

For å sammenfatte oppgaven, vil jeg begynne med å kommentere funnene. Videre vil jeg komme med noen betraktninger knytta til fordeler og ulemper, hva jeg kan finne ut og hva jeg ikke kan finne ut med de problemstillingene jeg har valgt. Til slutt vil jeg svare på problemstillingene.

Det første jeg vil nevne er jubileumsmarkeringene i Kirkenes og Vardø gjennom 1960-tallet, hvor sovjetsoldatenes innsats i frigjøringa av Finnmark markeres. Disse blir nevnt både i Major Hallfred Skaus erindringer fra grensekommisærtjenester, i aviskilder fra *Finnmarken* og finnes i Sør-Varanger kommunes sakarkiv ved IKA Finnmark. Disse markeringene har ikke tidligere blitt inkludert i analyser av grenseforholdet. Stian Bones har ført opp aviskilder fra oktober 1954 og oktober 1964 med frigjøringsjubileet i Finnmark som tema, men kan ikke se at han har brukt det i sine analyser i doktorgradsavhandling fra 2007.⁴⁶⁷ Jeg har brukt disse markeringene for å vise et konsistent handlemønster fra norske myndigheter for å holde relasjonen varm på dette området gjennom hele 1960-tallet. Måten sentrale myndigheter tar eierskap til disse markeringene, og unngår innblanding fra sivile interesseorganisasjoner, bidrar til å betrakte disse markeringene som et politisk verktøy.

Videre vil jeg trekke fram vendepunktet sommeren 1965. Den eksisterende forskninga bruker ofte regjeringsskiftet i oktober 1965 som et naturlig vendepunkt, hvor en borgerlig regjering bryter to tiår med Arbeiderpartidominans. Turistsenteret ved Boris Gleb kan sees på som et høydepunkt i de menneskelige relasjonene mellom statene i grenseområdet etter en lengre periode med relasjonsbygging helt siden Gerhardsens besøk i Moskva i 1955. Jeg har brukt stenginga av grensepasseringspunktet på norsk side som vendepunkt i grensepolitikken. En politikk som videreføres av den nye regjeringa og synliggjøres gjennom sterkere integrasjon mot NATO og mer oppdemming mot Sovjetunionen på det militære feltet. Begrunnelsene for hvorfor norske myndigheter stengte initiativet, og hvordan det ble gjort i praksis, er holdepunktene jeg har brukt for å tidfeste dette vendepunktet til sommeren 1965, før Arbeiderpartiet gikk av. Etter borgerlig maktovertakelse er episoden med den amerikanske turisten som kryssa grensa og dør i sovjetisk fangenskap med på å definere den nye kursen.

Det tredje elementet går på hvordan grenseforholdet opptrer i to forskjellige dimensjoner, hvor store deler av sivilsamfunnet opplever en vedvarende periode med positivt

⁴⁶⁷ Bones, *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*, 288.

fortegn gjennom hele 1960-tallet, samtidig som militære aktiviteter tiltar i hyppighet og intensitet fra midten av 1960-tallet. Dette er et kjent fenomen i forskningen, og mine eksempler underbygger allerede gode observasjoner. Da Sovjetunionen uttrykte sin misnøye ved å demonstrativt utplassere sine infanteristyrker tett opp mot den norske grensa, har jeg ikke klart å avdekke at noen av de øvrige områdene av grenseforholdet ble påvirka i nevneverdig grad av denne hendelsen. Kraftverktøybygginga, grensekommisærens virke, jubileumsmarkeringer, turisttrafikk og kulturutveksling gikk tilsynelatende som normalt. Sambandet Norge-Sovjetunionens aktiviteter og støtte til idrettssamarbeid ble påvirka først da sovjetiske styrker rulla inn i Tsjekkoslovakia to måneder senere.

Det fjerde funnet i denne oppgaven, er hvordan Flåteplanen av 1960 inngår i den konvensjonelle opprustninga i det pågående våpenkappløpet mellom blokkene. Som del av NATOs forsvarsplan i det strategisk sensitive nordlige avsnittet, ble flåteplanen utforma med helt konkrete målsettinger for å motstå invasjon uten bruk av atomvåpen. De mest slagkraftige fartøyene Norge anskaffa var ubåtene og MTB-ene som skulle virke i fremste linje ved en invasjon. Særlig ubåtene ble en viktig ressurs i etterretningsøyemed og suverenitetshevdelse i norske fjorder langs Finnmarkskysten.

Det siste punktet er nært beslekta med sistnevnte, og omhandler den strategiske rollen til det nordligste støttepunktet for Marinen, Ramfjordnes marinebase ved Tromsø. Dette var nærmeste base for marinefartøyene som opererte i nordområdene. Basen var spesielt utforma for ubåter og MTB-er, hvor de kunne få utført nødvendige reparasjoner, vedlikehold, re-supplere og re-armering. Dette er helt essensielle forutsetninger for å opprettholde operativ stridsevne og utholdenhet for de mest slagkraftige enhetene i nordområdene. Først etter nedleggelsen i 2009, har basens strategiske betydning blitt fremhevet i tidsskrifter. Bones nevner ikke denne basen i sin doktorgradsavhandling, Gjelsten har vært innom Ramsund og Ramfjordnes som maritime støttepunkt, uten å få fram den strategiske betydninga de hadde for Marinens tilstedeværelse i nordområdene på en tydelig måte.

Noen betraktninger

Fordelene med en slik problemstilling jeg har valgt, er at det finnes mye stoff å jobbe med både av kilder og litteratur. Alt av kilder oppgaven baserer seg på, er skrevne og etterprøvbare, noe som gjør oppgaven verifiserbar. Jeg har hatt en klar tanke om å unngå intervju og andre muntlig kilder, nettopp av hensyn til etterprøvhets samt eliminere feilkilder knytta til en slik metode. Hadde målet vært utelukkende å få fram lokalbefolkningas perspektiv, kunne metoden med fordel ha innbefatta intervjuer og et bredt spekter aviskilder som viser den menneskelige dimensjonen i grenseområdet.

Mitt mål har blant anna vært å belyse hvordan dette området har kunnet oppleve varierende spenningsnivå militært sett, samtidig som mange bilaterale samarbeidsprosjekt har gått sin gang. Da har politiske kilder ofte vært de mest aktuelle. IKA Finnmark er samlingspunktet for kommunearkivene i Finnmark og har mye kildemateriale som ikke er anvendt i tidligere forskning, det er helt klart en fordel med slik upløyd mark når man skal finne nye temaer å forske på. 1960-tallet er enda å regne som samtid, det betyr at det er mulig å drøfte funn fra forskninga med personer som stod i sentrum av begivenhetene. Det er også en ulempe at det er relativt ny fortid, da noe kildemateriale har klausuleringstid som enda ikke er gått ut, spesielt innafor forsvarssektoren. Det er også en kjensgjerning at ved den gjenlevende generasjonens bortgang, dukker nye kilder og perspektiver opp.

En annen ulempe med en slik problemstilling jeg har valgt, er at grenseforholdet består av så mye mer enn det man kan klare å inkludere i en slik oppgave. Det er ofte slik at desto mer man leser og studerer et tema, desto mer dukker det opp underveis. Jeg har holdt meg til de sidene av grenseforholdet som gjorde at jeg først ble interessert i temaet; turistsenteret i Boris Gleb, jubileumsmarkeringene, kulturutveksling og kraftutbyggingssamarbeidet. Det er også lett å bli forleda av den massive mengden forskning som finnes innen sikkerhetspolitikk og forsvar under den kalde krigen. Den sivile dimensjonen og lokalsamfunnet kommer ofte i andre rekke når storpolitikken har sitt nedslagsfelt i et område som Øst-Finnmark. Når det er sagt, finnes det mye kilder som viser lokalbefolkningas side av saken, og får fram mikroperspektivet. Noe av utfordringen er å finne det som faktisk eksisterer av kildemateriale, og jeg har på langt nær gjort en uttømmende ransaking på dette området.

Svar på problemstillingene

Hvordan utvikler det norsk-sovjetiske grenseforholdet seg gjennom 1960-tallet innafor sivile, politiske og militære felt? Jeg har valgt å fokusere på jubileumsmarkeringene, vannkraftutbygging, grensekommisariatet, kultur og turisme for å vise den lokale dimensjonen av grenseforholdet. Norges myndigheter fører en politikk på disse områdene for å pleie forholdet og holde en vedvarende god tone med naboen i øst. Jubileumsmarkeringene, vannkraftutbygginga, turistsenter og kulturavtale er eksempler på politikk i praksis som lokalbefolkninga tar del i. Det som en gang var bærebjelken i relasjonene mellom folkene i nord, pomorhandelen, skulle vise seg å ikke få samme betydning under den kalde krigen. 1960-tallets forsøk på å revitalisere handelen mellom Norge og Sovjetunionen, stranda og initiativet falt bort. I denne oppgaven har jeg forsøkt å vise at andre felt enn handel har en jevn og positiv utvikling helt fra 1954 hvor de første grensepasseringene og 10-årsmarkeringa for frigjøringa av Øst-Finnmark fant sted. Gerhardsens besøk i Moskva i 1955 er en milepæl hvor spesielt utbygging av Pasvikelva, kultursamarbeid og grensekommisariatet får et reelt løft. Dette danner grunnlaget for en grensepolitikk innen sivile felt hvor dialog og samarbeid fører til fruktbar utvikling på flere områder gjennom hele 1960-tallet.

Utbygginga av kraftverket ved Boris Gleb kom i gang som den første i sitt slag i 1960, og stod ferdig i 1963. Kraftverket ved Hestefoss ble påbegynt i 1966 etter samme oppskrift og stod ferdig i 1970. Markeringer av sovjetsoldatenes innsats i Finnmark og frigjøringa av Norge blir markert regelmessig gjennom hele 1960-tallet, med fyldig sovjetisk delaktighet i 1964, 1965 og 1969. Kulturavtalen som kom i stand fra 1956, fikk en treg start etter invasjonen i Ungarn, men ble atskillig mer aktivisert mot slutten av 1950-tallet og gjennom 1960-tallet med idrett, musikk, teater og studentutveksling. Delegasjonsreiser på sida av kulturavtalen pågikk også fram til 1968, hvor aktiviteten til Sambandet Norge-Sovjetunionen fikk en brå nedgang etter Sovjetunionens innmarsj i Tsjekkoslovakia. Innen turisttrafikk er sommeren 1965 et høydepunkt med over 13.000 passeringer inn til turistsenteret på den sovjetiske enklaven Boris Gleb. Grensekommisærens arbeidsmengde øker i takt med initiativene på grensa som fordra grensepassering. Kraftverkutbygging, turistsenter og øvrig trafikk som tar seg opp er med på å prege grensekommisærens arbeidshverdag.

Vendepunktet jeg har behandla i 1965, er lagt til stenginga av grensepasseringspunktet til turistsenteret ved Boris Gleb. Det er den sittende Arbeiderparti-regjeringa som innleder denne trenden. Gerhardsen og justisministeren gikk inn for stenging av grenseovergangsstedet på norsk side, noe som stansa tilsiget av skandinaviske turister til den sovjetiske attraksjonen. Selv om dette er sluttstreken for akkurat dette turistsamarbeidet, øker turisttrafikken på tvers av grensa i siste halvdel av 1960-tallet. Vendepunktet jeg taler for ved stenginga av

grenseovergangen til turistsenteret fra norsk side, er et vendepunkt som blir synlig gjennom den sikkerhetspolitiske linja den nye regjeringa legger seg på i tida etter sommersesongen 1965. Den borgerlige regjeringa som overtar i oktober 1965, måtte umiddelbart ta fatt på saken med den amerikanske turisten som var tatt til fange i Sovjetunionen. Jeg ser dette i sammenheng med Gerhardsen-regjeringens stenging av grensa, for å vise at den nye regjeringa følger opp en fastere politikk overfor naboen i nord.

Det militære feltets utvikling pågår parallelt med de øvrige feltene innen grenseforholdet, men er tidvis av en helt annen karakteristikk. U-2-affæren i 1960 og styrkedemonstrasjonen i 1968 er de klareste eksemplene på det, hvor pulsen var høy i de militære og politiske kretser, men påvirka ikke de øvrige bestanddelene av grenseforholdet i nevneverdig grad. Utbygging av etterretnings- og overvåkingsstasjoner i grenseområdene, opprustning av Marinen, militærøvelser i Finnmark og vest-tysk deltakelse på nordflanken er utviklingstrekk som underbygger en økende militarisering i regionen. Samtidig som utbygging av militær infrastruktur, øvelser og samtrening pågår, opplever de statlige og sivile initiativene i grenseområdet en vedvarende progresjon. Det er helt klart interesse fra norske myndigheter gjennom hele 1960-tallet for å vedlikeholde de positive effektene av samarbeid med Sovjetunionen i grenseområdet. Samtidig opplever Norge som NATO-medlem at oppmerksomheta rettes mot den nordlige flanke, med de påfølgende militære bestrebelser det medfører.

Noe av forklaringa på hvordan dette kan foregå parallelt, ligger i beroligelseselementet overfor Sovjetunionen som Gerhardsen standhaftig forfekta under sin regjeringstid. Den borgerlige regjeringa som overtar makta, hevder i møte med sovjetiske styremakter at de viderefører linja med lavspenning og beroligelse, mens det i realiteten er klare tegn til mer oppdemningspolitikk i grenseområdet etter regjeringsskiftet i 1965. På den måten kan det bilaterale grenseforholdet fremstå som to-delt. Det sivile og det militære fremstår ofte som løsrevet fra hverandre, ved at den sivile og menneskelig dimensjonen har en jevn og positiv utvikling fra slutten av 1950-tallet og videre gjennom hele 1960-tallet. Samtidig som det militære feltet opplever et lavt nivå i første halvdel av 1960-tallet, og et tiltagende spenningsnivå i siste halvdel.

For å gå over til andre del av problemstillinga, følger det bilaterale grenseforholdet det internasjonale spenningsnivået til den kalde krigen på 1960-tallet? Det er et viktig premiss som må ligge til grunn før man kan svare på dette spørsmålet. Grenseforholdet betinges av den internasjonale ramma, og den militære siden av grenseforholdet blir fort dominerende sammenligna med de andre komponentene av grenseforholdet. Norge er en del av NATO-

blokka og man kan dermed ikke løsrive grenseforholdet fra kald krig-narrativet. Selv om utviklinga på grensa tilsynelatende har sin egen retning, til tider motsatt av de internasjonale strømmingene, er grenseforholdet et produkt av todelinga mellom supermaktene på verdensbasis. De selvpålagte restriksjonene er Norge sin måte å underordne seg på, og en kan derfor si at begrensningene har sitt utspring fra den internasjonale situasjonen. Først når dette premisset er kartlagt og ligger til grunn, går det an å gjøre observasjonen at grenseforholdet har utvikling, paradoksalt nok i motsatt retning, sammenligna med det som skjer internasjonalt.

Som en følge av at Norge er medlem i NATO og innretter seg etter den nye strategien med fleksibel respons ut over 1960-tallet, medfører dette betydelig militær aktivitet i nordområdene. Dette er fordi NATO bestreber å ha et troverdig forsvar ved den utsatte flanken i nord i den hensikt å kunne besvare et begrensa angrep der. Spenninga i nord kan derfor observeres som omvendt proporsjonalt med spenninga mellom blokkene gjennom store deler av 1960-tallet. Det kommer særlig til syne både i starten og ved utgangen av 1960-tallet. Ved inngangen til 1960-tallet, bygger spenninga på den internasjonale arenaen seg opp og kulminerer med Cuba-krisa i oktober 1962. På samme tid håndhever Gerhardsen en lavspennings- og beroligelsespolitikk som holder den militære delen av Norges grenseforholdet til Sovjetunionen på et moderat nivå. Gerhardsens dialog og streben etter brobygging og økt kontakt over grensene strekker seg til 1965, hvor et vendepunkt i Norges sikkerhetspolitiske tilnærminga i grenseområdet finner sted.

I siste halvdel av 1960-tallet har utviklinga snudd til det motsatte. En internasjonal avspenning mellom blokkene gjør seg gjeldende fra 1962 til utpå 1970-tallet, mens det tar seg opp med militær aktivitet på begge sider av den norsk-sovjetiske grensa. På norsk side etter regjeringsskiftet høsten 1965. Årene 1966, 1967 og 1968 er brukt for å få frem denne kontrasten, særlig fordi Willy Brandts *Ostpolitik* og nedrustningsavtaler mellom blokkene bidro i disse årene til å definere lavspenningsperioden i Europa. I samme periode opplever Øst-Finnmark en økende militær aktivitet som resultat av større integrasjon mot NATO. I 1968 er dette paradokset tydelig, hvor vellykka avspenningspolitikk fra NATO resulterer i ikkespredningsavtalen mellom blokkene, samtidig som militærøvelsen *Polar Express* i Finnmark provoserer Sovjetunionen til styrkedemonstrasjon mot norskegrensa.

Kilder og litteratur

Primærkilder

Riksarkivet:

RA/S-1005/D/Db/L0283, SMK, mappe 0007, «Turisttrafikk over den norsk-russiske grense 1966-1967»:

- Per G. Schøyen for utenriksminister Frithjof Jacobsen, «Notat til regjeringens medlemmer. Turisttrafikk over den norsk-sovjetiske grense. Boris Gleb-spørsmålet.» 13.03.1967, 1-7.
- «Notat til regjeringen medlemmer fra Justisdepartementet, Boris Gleb-spørsmålet.» 16.03.1967, 1-3.

RA/S-1005/A/Aa/L0025, SMK, «Referat fra regjeringskonferanser. Regjeringen Borten, 1967»:

- «Utenriksdepartementet: Turisttrafikken over den norsk-sovjetiske grense. Boris Gleb-spørsmålet.» 16.03.1967, 5.

RA/S-1005/A/Aa/L0024, SMK, «Referat fra regjeringskonferanser. Regjeringen Borten, 1966»:

- «Utenriksdepartementet: Grenseovergangene til Russland i Nord-Norge.» 31.05.1966, 2-3.
- «Utenriksdepartementet/Justisdepartementet: Boris Gleb» 4.8.1966, 3.
- «Utenriksdepartementet: Forholdet Norge – Sovjet.» 1.9.1966, 8-9.

RA/S-1005/A/Aa/L0019, SMK, «Referat fra regjeringskonferanser, 1965»:

- «Statsministeren: Boris Gleb» 16.08.1965, 2.
- «Justisdepartementet/Utenriksdepartementet: Boris Gleb» 26.08.1965, 4.

Statsarkivet i Tromsø:

SATØ/S-1800/3/D/Db/L0006, Sør-Varanger politidistrikt, «Grensekonferanse, korrespondanse»:

- A. K. Rygg, Åpningen av turistbase i Boris Gleb, 28.06.1965.

SATØ/S-1800/3/D/Db/L0007, Sør-Varanger politidistrikt, «Grensekonferanse, korrespondanse»:

- Odd Stub Aune, Brev 668 fra Norges grensekommisær til SSSR grensekommisær, 07.09.1965.
- V. Orlov, Brev fra SSSR grensekommisær til Norges grensekommisær, 08.09.1965.
- Odd Stub Aune, Brev 669 fra Norges grensekommisær til SSSR grensekommisær, 09.09.1965.

Stortingsarkivet:

- Møte torsdag den 9. desember 1965, sak nr. 3, Karl J. Brommeland, spm. Fra repr. Brommeland om Mott-saken og evt. Ny sovjetruss.-norsk avtale om besøksordn. V. Boris Gleb, m. v., bildenummer 1077/78/79.

Etterretningstjenestens arkiv:

Major Hallfred Skaus erindringer:

- «Grensekommisær-tjenesten».
- «Tjeneste i Finnmark 1947-1983».

Interkommunalt Arkiv Finnmark IKS:

IKA Finnmark IKS Lakselv, Sør-Varanger formannskap, sakarkiv 1963-1965, boks i arkivbestand: reol 67, fag 3, hylle 7, arkivkode 003, mappe, 20-årsdagen for frigjøringen av Finnmark:

- Edith Næss, brev til Sør-Varanger formannskap fra Sambandet Norge-Sovjetunionen, avdeling Kirkenes, «Minnedagen for sovjettroppenes innsats i frigjøringen av Finnmark», 07.07.1964.
- Emil Havelin, brev til fylkesmannen i Finnmark fra Sør-Varanger Rådmannskontor, «Minnedagen for sovjettroppenes innsats i frigjøringen av Finnmark», 31.07.1964.
- Per G. Schøyen, brev til fylkesmannen i Finnmark fra Utenriksdepartementet, «Feiring av 20-årsjubiléet for frigjøringen av Finnmark», 05.08.1964.
- Anders Aune, brev til Sør-Varanger formannskap fra fylkesmannen i Finnmark, «20-årsdagen for frigjøringen av Finnmark», 07.08.1964.
- G. Balsvik, brev til Sambandet Norge-Sovjetunionen avd. Kirkenes fra Sør-Varanger formannskap, «20-årsdagen for frigjøringen av Finnmark», 25.08.1964.
- Leif Tharaldsen, brev til GKS fra konferansehuset v/ Storskog, «Til GKS, herr kommandør Rygg, Kirkenes», 20.10.1964.
- Edith Næss, brev til Sør-Varanger formannskap fra Sambandet Norge-Sovjetunionen, avdeling Kirkenes, «Søknad om tilskudd», 20.10.1964.
- Emil Havelin, brev til Sambandet Norge-Sovjetunionen avd. Kirkenes fra Sør-Varanger formannskap, «Feiring av 20-års jubileet – søknad om tilskudd», 23.10.1964.
- Emil Havelin, brev til fylkesmannen i Finnmark fra Sør-Varanger Rådmannskontor, «25-årsjubieet for frigjøringen av Finnmark i 1944», 15.07.1969.

IKA Finnmark IKS Lakselv, Sør-Varanger kommunestyre/formannskap, forhandlinger 1963-1965, boks i arkivbestand: reol 67, fag 4, hylle 4, arkivkode 442, mappe, Stønad til idrettsarbeid:

- Einar Seljevold, brev til Sør-Varanger formannskap fra Kirkenes idrettsforening, «Besøk av det sovjetiske fotballag «Sever» (Norden) fra Murmansk tirsdag den 10. august 1965», 04.08.1964.
- Emil Havelin, brev til Kirkenes idrettsforening fra Sør-Varanger formannskap, «Besøk av det sovjetiske fotballag «Sever» (Norden) fra Murmansk tirsdag den 10. august 1965», 06.08.1964.
- Jan Mauno, brev til ordføreren i Sør-Varanger fra arrangementskomiteen, «Besøk av russisk idrettstropp» 12.09.1964.
- Kolbjørn Guvåg, brev til Sør-Varanger formannskap fra Ballklubben Sørleid og K.I.F, «Besøk av russisk fotballag 26.09.1964», 24.09.1965
- Emil Havelin, brev til Ballklubben Sørleid og K.I.F. fra Sør-Varanger formannskap, «Besøk av russisk fotballag», 26.09.1964.

IKA Finnmark IKS Lakselv, Sør-Varanger kommunestyre/formannskap, forhandlinger 1963-1965, boks i arkivbestand: reol 67, fag 4, hylle 6, arkivkode 690, mappe, Turisttrafikk:

- Olav Lande, «Sør-Varanger turistkontors driftsberetning sesongen 1964», 15.10.1964.

Aviskilder:

- Ukjent forfatter. «Begivenhetsløs åpning av reservatet Boris Gleb», VG. 28.06.1965.
- Ukjent forfatter. «Boris Gleb en stor drikkebule» *Nordlys*. 30.07.1965.
- Ukjent forfatter. «Amerikaneren er i Sovjet, Krysset grensen ved Kirkenes lørdag» VG. 09.09.1965.
- Ukjent forfatter. «Norge er medansvarlig for sirkus Boris Gleb: Den amerikanske studenten kan få tre års fengsel!». VG. 20.09.1965.
- Ukjent forfatter. «Tass om Boris Gleb-stengningen: Stanser all turisttrafikk til området». *Nordlys*. 27.05.1966.
- VG Privat. «Reisende er skuffet over Boris Gleb» VG. 03.07.1965.
- VG Privat. «Tørste «turister»» VG. 31.08.1965.
- VG Privat. «Vodka smugles fra Boris Gleb» VG. 01.09.1965.
- UPI. «Får han samme skjebne som Mott?» VG, 15.09.1966.
- Ukjent forfatter. «Sovjet-russisk kunstnerbesøk» *Finnmarken*, 25.10.1969.
- Rian, Erlend «Ramfjordnes base blir OLAVSVERN FRA 7. juni». *Tromsø*. 08.12.1975.
- Myklebost, Kari Aga og Nielsen, Jens Petter. «Den seige russofobien», *Nordlys*, 26.2.2016.

Selvbiografier:

Gerhardsen, Einar. *I medgang og motgang: erindringer 1955-65*. Oslo: Tiden, 1972.

Haarstad, Gunnar. *I hemmelig tjeneste: etterretning og overvåking i krig og fred*. Oslo: Aschehoug, 1988.

Lyng, John. *Mellom øst og vest: erindringer: 1965-1968*. Oslo: Cappelen, 1976.

Lover:

- 04.04.1949
Traktat for det nord-atlantiske området, artikkel nr. 5, 13.
www.lovdatabasen.no/dokument/TRAKTAT/traktat/1949-04-04-1
- 29.12.1949
Overenskomsten mellom Den kongelige norske regjering og Regjeringen for Samveldet av sovjetiske sosialistiske republikker om forskjellige forhold ved den norsk-sovjetiske grense og om fremgangsmåten ved ordningen av konflikter og hendinger på grensen, med protokoller og vedlegg, artikkel 20, 24, 33.
www.lovdatabasen.no/dokument/TRAKTAT/traktat/1949-12-29-1/KAPITTEL_1#KAPITTEL_1

Stortingsproposisjoner:

- Prop. nr. 111 (1952). *Om program for den fortsatte utbygging av Forsvaret fram til 1. juli 1954*. Oslo: Forsvarsdepartementet.
- Prop. nr. 23 (1957). *Om hovedretningslinjer for Forsvaret i årene fremover*. Oslo: Forsvarsdepartementet.

- Prop. nr. 25 (1960-61). *Om et nybyggingsprogram for Marinen*. Oslo: Forsvarsdepartementet.
- Prop. nr. 87 S (2023-2024) *Forsvarsløftet – for Norges trygghet Langtidsplan for forsvarssektoren 2025-2036*. Oslo: Forsvarsdepartementet.

Sekundærkilder:

Balsvik, Randi Rønning. «Pomorbyen Vardø og Russland». I *Den menneskelige dimensjon i nordområdene: rapport fra symposiet «Norsk-russiske forbindelser ca 1814-1917, historie og kultur»*: Universitetet i Tromsø 6.-8. november 1992, redigert av Jens Petter Nielsen og Gunnar Opeide, 151-164. Arkhangelsk: Pomoruniversitets forlag 1994.

Bastiansen, Henrik G. «Henimot differensiering?». I *Imperiet vakler: 1945-2010*, bind 3 av *Norsk presses historie: 1-4 (1669-2010)*, redigert av Guri Hjeltnes, 83-87. Oslo: Universitetsforlaget, 2010.

Berg, Roald. *Norsk utenrikspolitikk etter 1814*. Oslo: Det Norske Samlaget, 2016.

Berg, Roald. «The Nineteenth Century Norwegian-Swedish Border: Imagined Community or Pluralistic Security System?» *Journal of Northern Studies*, no. 1 (2009), 91-100.

Bergh, Trond og Eriksen, Knut Einar. *Storhetstid og stormkast 1955-1997*, bind 2 av *Den hemmelige krigen: overvåking i Norge 1914-1997*. Oslo: Cappelen akademisk forlag, 1998.

Bones, Stian. «Med viten og vilje: Einar Gerhardsens reise til Sovjetunionen i 1955». *Nytt norsk tidsskrift* 23. årgang, no. 3 (2006): 276–284.

Bones, Stian. *I oppdemningspolitikken grenseland: Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*. Doktorgradsavhandling. Universitetet i Tromsø. 2007.

Bones, Stian og Tjelmeland, Hallvard. «Del 3. 1953-1991». I *Naboer i frykt og forventning: Norge og Russland 1917-2014*, bind 2 av *Det asymmetriske naboskap: Norge og Russland 1814-2014*, redigert av Sven G. Holtmark, 345-549. Oslo: Pax forlag A/S, 2015.

Eriksen, Knut Einar og Pharo, Helge Øystein. *Kald krig og internasjonalisering, 1949-1965*, bind 5 av *Norsk utenrikspolitikkens historie*. Oslo: Universitetsforlaget, 1997.

Garnisonen i Sør-Varanger. *Garnisonen i Sør-Varanger 50 år: 1. juli 1921 – 1. juli 1971*. Kirkenes: Dagfinn Hansens trykkeri, 1972.

Gjelsten, Roald. «Marinens beredskap 1960-90: Kampklar i Nordflåtens skygge». *Institutt for forsvarsstudier: Oslo Files on defence and security* no. 4. (September 2011): 1-106.

Gorter-Grønvik, Anastasia og Waling. «Pomorhandelens siste fase». I *Den menneskelige dimensjon i nordområdene: rapport fra symposiet «Norsk-russiske forbindelser ca 1814-1917, historie og kultur»*: Universitetet i Tromsø 6.-8. november 1992, redigert av Jens Petter Nielsen og Gunnar Opeide, 197-210. Arkhangelsk: Pomoruniversitets forlag 1994.

Hegland, Jon Rustung, and Johan Henrik Lilleheim. *Norske torpedobåter gjennom 125 år: MTB våpenets 125 års jubileumbok 1873-1998*. Hundvåg, Stavanger: Norsk tidsskrift for sjøvesen, 1998.

Helgesen, Jan Petter og Furu, Harald Magne. «Ubåtbasen i Nord». *Norges Forsvar* no. 4 (2018): 18-19.

Høst, Sigurd. «Avisdøden banker på». I *Imperiet vakler: 1945-2010*, bind 3 av *Norsk presses historie: 1-4 (1669-2010)*, redigert av Guri Hjeltnes, 70-165. Oslo: Universitetsforlaget, 2010.

Holst, Johan Jørgen. *Analyse*, bind 1 av *Norsk sikkerhetspolitikk i strategisk perspektiv*. Oslo, Norsk utenrikspolitisk institutt, 1967.

Holst, Johan Jørgen. *Dokumentasjon*, bind 2 av *Norsk sikkerhetspolitikk i strategisk perspektiv*. Oslo, Norsk utenrikspolitisk institutt, 1967.

Kjelstrup, Hans-Christian. «Olavsvern orlogsstasjon – Historien om nedleggelsen av en base». *Norsk tidsskrift for sjøvesen* 126. årgang, no. 4 (2011): 12-16.

Lundestad, Geir. *Øst, vest, nord, sør: Hovedlinjer i internasjonal politikk etter 1945*, 7. utgave Oslo: Universitetsforlaget, 2015.

Lunkov, N. «Utdrag fra politisk brev fra USSR's ambassade i Norge om norsk utenrikspolitikk og forholdet mellom USSR og Norge, 2 mars 1966». I *Sovjetunionens kommunistiske parti og Norge 1952-1967: en dokumentasjon*, redigert av Sven G. Holtmark, Aleksej A. Komarov, Mikhail J. Prozumensjtsjikov, og Steinar Gil, 462-466. Stamsund: Orkana akademisk, 2020.

Lunkov, N. «Referat fra ambassadør N.M. Lunkovs samtale med SFs formann Knut Løfsnes om norsk politikk og andre spørsmål, 13. mai 1966». I *Sovjetunionens kommunistiske parti og Norge 1952-1967: en dokumentasjon*, redigert av Sven G. Holtmark, Aleksej A. Komarov, Mikhail J. Prozumensjtsjikov, og Steinar Gil, 471-473. Stamsund: Orkana akademisk, 2020.

Lütken, Carsten A., Svein Carl Sivertsen, Generalinspektøren for Sjøforsvaret, Sjømilitære samfund og Norsk tidsskrift for sjøvesen. *Sjøforsvaret dag for dag: 1814-2000*. Hundvåg: Sjømilitære samfund ved Norsk tidsskrift for sjøvesen, 2001.

Melle, Oddbjørn. *Supermakter og kald krig-arenaer: Vestens globale hegemoni i møte med kommunisme, nasjonalisme og islamisme*. Oslo: Abstrakt forlag, 2008.

Nielsen, Jens Petter. «Historie og politikk hos P.N. Miljukov». *Svantevit* 8. årgang, no. 2 (1982): 5-25.

Nielsen, Jens Petter. «Mikhail Gorbatsjov og Russlands historie». *Ergo: Tidsskrift for kultur- og samfunnsproblemer* 16. årgang (1985): 145-164.

Nielsen, Jens Petter. «Nord-Norge som forbilde. Praktisk-politisk komparasjon i russisk nordområdepolitikk ca. 1855-1917». I *Den menneskelige dimensjon i nordområdene: rapport fra symposiet «Norsk-russiske forbindelser ca 1814-1917, historie og kultur»*: Universitetet i Tromsø 6.-8. november 1992, redigert av Jens Petter Nielsen og Gunnar Opeide, 266-280. Arkhangelsk: universitetsforlag, 1994.

Nielsen, Jens Petter. *Døden løser alt: nye perspektiver på Stalins terror*. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2012.

Nielsen, Jens Petter. «Den norsk-russiske grensen av 1826: Norges yngste og Russlands eldste nåværende statsgrense». *Ottar: Norge og Russland: et særegent naboskap*, no. 1 = no. 314 (2017): 3-9.

Niemi, Einar. *Pomor: Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år*. Oslo: Gyldendal, 1992.

Niemi, Einar. «Norge og Russland i nord- naboer gjennom tusen år. Et fugleperspektiv». I *Den menneskelige dimensjon i nordområdene: rapport fra symposiet «Norsk-russiske forbindelser ca 1814-1917, historie og kultur»: Universitetet i Tromsø 6.-8. november 1992*, redigert av Jens Petter Nielsen og Gunnar Opeide, 9-25. Arkhangelsk: Pomoruniversitetets forlag, 1994.

Niemi, Einar. Pomor: «Norge Og Russland i Nord.» *P2-akademiet* no. E (1996): 104-115.

Niemi, Einar. «Etnisitet, nasjonalitet og grenseforhold i det nordligste Skandinavia fram til vår egen tid». I *Grenser og grannelag i Nordens historie*, redigert av Steinar Imsen, 387-415. Oslo: Cappelen akademisk forlag, 2005.

Pettersen, Thorleif og Sjøforsvarets forsyningskommando. *Flåteplanen av 1960*. Oslo: Sjøforsvarets forsyningskommando, 1990.

Riste, Olav og Moland, Arnfinn. *"Strengt hemmelig": norsk etterretningsteneste 1945-1970*. Oslo: Universitetsforlaget, 1997.

Skogrand, Kjetil og Institutt for forsvarsstudier. *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, bind 4 av *Norsk forsvarshistorie*. Bergen: Eide, 2004.

Tamnes, Rolf. *Oljealder: 1965-1995*, bind 6 av *Norsk utenrikspolitikk historie*. Oslo: Universitetsforlaget, 1997.

Terjesen, Bjørn, Gjelsten, Roald, og Kristiansen, Tom. *Sjøforsvaret i krig og fred: langs kysten og på havet gjennom 200 år*. Bergen: Fagbokforlaget, 2010.

Tjelmeland, Hallvard. *Den kalde krigen*. Oslo: Samlaget, 2006.

Tjelmeland, Hallvard. «Arbeidarpartiet, bolsjevikpartiet og sovjetstaten 1917–1991». *Arbeiderhistorie* 21. årgang, no. 1 (mars 2017): 85–105.

Hovedoppgaver/Masteroppgaver:

Bragstad, Hanne Helén. «Avskrekking og beroligelse i norsk sikkerhetspolitikk overfor Russland». Mastergradsoppgave. Forsvarets høyskole. 2016.

Brusletto, Hanne. «Forhandlinger mellom Norge og Sovjetunionen om kraftutbygging i Pasvikelven 1945-1963: norsk-sovjetisk brobygging under den kalde krigen». Hovedoppgave. Universitetet i Oslo. 1994.

Christensen, Tommy. «Trusselen fra øst: hvordan Sovjetunionen forsøkte å påvirke norsk sikkerhetspolitikk 1955-1964». Mastergradsoppgave. Universitetet i Oslo. 2007.

Dramstad, Anders. «Beroligelser- og avskjermingsaspektet i støpeskjeen? Utviklingen av de selvpålagte restriksjonene innen norsk forsvars- og sikkerhetspolitikk 1970–1999». Mastergradsoppgave. Universitetet i Tromsø. 2021.

Fjærvoll, Eivind. «Norge og nordområdene under og etter den kalde krigen». Mastergradsoppgave. Universitetet i Oslo. 2014.

Harstad, Torleiv. «Fra Paris til Boris Gleb. Sovjetiske reaksjoner på norsk atom- og basepolitikk 1958-1968». Hovedoppgave. Universitetet i Oslo. 1989.

Heger, Norunn. «Mer enn en diplomat? Grensekommisærerenes rolle 1947-2002». Mastergradsoppgave. Universitetet i Oslo. 2015.

Klemetzen, Irmelin og Pettersson, Ann Patricia. «Kald krig, det er noe de driver med i Oslo. En studie av lokal utenrikspolitikk i Sør-Varanger kommune». Mastergradsoppgave. Handelshøyskolen i København. 2016.

Lorentzen, Tor Gisle. «Styrkedemonstrasjonen i 1968. En studie av norske reaksjoner på sovjetisk trusseldiplomati». Mastergradsoppgave. Universitetet i Tromsø. 2011.

Rotihaug, Ingunn. «"For fred og vennskap mellom folkene": Sambandet Norge-Sovjetunionen 1945-70». Hovedoppgave. Universitetet i Oslo, 1998.

Sandberg, Magnus Henrik. «Reform, intervensjon, normalisering: norske reaksjoner på dramaet i Tsjekkoslovakia 1968». Hovedoppgave. Universitetet i Oslo. 2003

URL:

- [Forsvaret.no/om-forsvaret/tjenestesteder/Porsangmoen](https://forsvaret.no/om-forsvaret/tjenestesteder/Porsangmoen) 27.02.2024.
- snl.no/nordkalotten

Bilder:

- Bjonness, Astrid. *Gode naboer*. Kart. <https://astridbjonness.files.wordpress.com/2014/02/fig7-2.gif>
- RickyMnt. *Jernteppet*. Kart. Lisens: CC BY SA 3.0. <https://snl.no/jernteppet>

